

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

КРИМІНАЛІСТИЧНА ТАКТИКА

Навчальний посібник

*За редакцією д-ра юрид. наук, проф. М. А. Погорецького
та д-ра юрид. наук, доц. Д. Б. Сергєєвої*

*2-ге видання,
перероблене та доповнене*

 ПРАВОВА
ЄДНІСТЬ
РЕДАКЦІЯ
ЮРИДИЧНИХ
ВИДАНЬ

Київ • 2017

УДК 343.983(07)
ББК 67.52я7
К82

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради юридичного
факультету Київського національного університету імені
Тараса Шевченка (протокол № 1 від 29 вересня 2016 р.)

Рецензенти:

Козутич Іван Іванович – доктор юридичних наук, професор, Львівський національний університет імені Івана Франка;

Луцьянчиков Євген Дмитрович – доктор юридичних наук, професор, Національний технічний університет України «КПІ»;

Чернявський Сергій Сергійович – доктор юридичних наук, професор, Національна академія внутрішніх справ.

Автори:

Бишевець О. В., канд. юрид. наук – § 2 гл. 1; § 3 гл. 1; § 1, 2 гл. 2; гл. 3, 4; **Дунаєвська Л. Г.**, канд. юрид. наук, доц. – § 5 гл. 2 (у співавт. з Л. П. Паламарчук та Д. Б. Сергєєвою); § 6 гл. 2 (у співавт. з Н. І. Клименко та Л. П. Паламарчук); **Клименко Н. І.**, доктор юрид. наук, проф. – § 6 гл. 2 (у співавт. з Л. Г. Дунаєвською та Л. П. Паламарчук); **Набруско М. С.**, канд. юрид. наук – § 4 гл. 1; **Паламарчук Л. П.**, канд. юрид. наук, доц. – § 5 гл. 2 (у співавт. з Л. Г. Дунаєвською та Д. Б. Сергєєвою); § 6 гл. 2 (у співавт. з Н. І. Клименко та Л. Г. Дунаєвською); **Погорецький М. А.**, доктор юрид. наук, проф. – передмова; § 1 гл. 1, § 7 гл. 2 (у співавт. з Д. Б. Сергєєвою); **Сергєєва Д. Б.**, доктор юрид. наук, с. н. с. – § 1 гл. 1 (у співавт. з М. А. Погорецьким); § 5 гл. 2 (у співавт. з Л. Г. Дунаєвською та Л. П. Паламарчук); § 7 гл. 2 (у співавт. з М. А. Погорецьким); **Топорецька З. М.**, канд. юрид. наук – § 3, 4 гл. 2.

Друкується в авторській редакції

К82 Криміналістична тактика : навч. посіб. / за ред. д-ра юрид. наук, проф. М. А. Погорецького та д-ра юрид. наук, доц. Д. Б. Сергєєвої. – 2-ге вид., переробл. та доп. – К.: Алерта, 2017. – 244 с.

ISBN 978-617-566-390-5

На підставі аналізу наукових джерел з криміналістики, кримінального права і процесу, кримінології, психології, судової медицини та інших галузей знань, правових актів і матеріалів вітчизняної судово-слідчої практики у навчальному посібнику розкриваються теоретичні засади криміналістичної тактики, особливості організації й тактики окремих слідчих (розшукових) дій, надаються науково обґрунтовані рекомендації щодо підвищення ефективності досудового розслідування злочинів, що можуть бути використані як у навчальному процесі, так і в практичній діяльності суб'єктів кримінального провадження.

Для студентів, науковців і практиків, а також тих, хто цікавиться проблемами кримінального процесу та криміналістики.

УДК 343.983(07)
ББК 67.52я7

ISBN 978-617-566-390-5

© Кафедра правосуддя, 2017.
© Видавництво «Алерта», 2017.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	7
ПЕРЕДМОВА	8

ГЛАВА 1. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ТАКТИКИ

§ 1. ПОНЯТТЯ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ТАКТИКИ. ТАКТИЧНИЙ ПРИЙОМ. ТАКТИЧНА ОПЕРАЦІЯ, ТАКТИЧНА КОМБІНАЦІЯ. ТАКТИЧНЕ РІШЕННЯ

1. Поняття, сутність і зміст криміналістичної тактики	10
2. Тактичний прийом як елемент криміналістичної тактики. Функції та класифікація тактичних прийомів. Психологічні засади використання тактичних прийомів	18
3. Поняття та сутність тактичних комбінацій і тактичних операцій.....	23
4. Тактичне рішення. Проблема тактичного ризику	25
<i>Питання для самоконтролю</i>	<i>27</i>
<i>Список використаних і рекомендованих джерел</i>	<i>28</i>

§ 2. КРИМІНАЛІСТИЧНІ ВЕРСІЇ

1. Поняття, ознаки та функції криміналістичної версії.....	30
2. Класифікація криміналістичних версій	34
3. Правила і техніка побудови та перевірки криміналістичних версій.....	37
4. Оцінка результатів перевірки криміналістичних версій	40
<i>Питання для самоконтролю</i>	<i>42</i>
<i>Список використаних і рекомендованих джерел</i>	<i>42</i>

§ 3. ПЛАНУВАННЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ РОЗСЛІДУВАННЯ

1. Планування розслідування: сутність, завдання та принципи	43
2. Етапи планування розслідування	45

3. Поняття та види планів розслідування	47
4. Сутність організації розслідування	49
<i>Питання для самоконтролю</i>	<i>50</i>
<i>Список використаних і рекомендованих джерел</i>	<i>51</i>

§ 4. СЛІДЧІ СИТУАЦІЇ

1. Поняття та сутність слідчої ситуації	52
2. Класифікація слідчих ситуацій	54
3. Тактичне рішення як засіб впливу на слідчу ситуацію	56
<i>Питання для самоконтролю</i>	<i>57</i>
<i>Список використаних і рекомендованих джерел</i>	<i>58</i>

ГЛАВА 2.

СЛІДЧА ТАКТИКА

§ 1. ОРГАНІЗАЦІЯ І ТАКТИКА ДОПИТУ

1. Допит: поняття, принципи проведення та види	59
2. Закономірності формування показань	62
3. Підготовка до проведення допиту	64
4. Тактика проведення окремих видів допиту	67
5. Фіксація ходу і результатів допиту	77
<i>Питання для самоконтролю</i>	<i>78</i>
<i>Список використаних і рекомендованих джерел</i>	<i>79</i>

§ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ І ТАКТИКА ПРЕД'ЯВЛЕННЯ ДЛЯ ВПІЗНАННЯ

1. Поняття, завдання і види пред'явлення для впізнання	80
2. Підготовка до пред'явлення для впізнання	84
3. Тактика проведення окремих видів пред'явлення для впізнання	88
4. Фіксація ходу і результатів пред'явлення для впізнання	97
<i>Питання для самоконтролю</i>	<i>98</i>
<i>Список використаних і рекомендованих джерел</i>	<i>99</i>

§ 3. ОРГАНІЗАЦІЯ І ТАКТИКА ОБШУКУ

1. Поняття, завдання, принципи і види обшуку	100
2. Етапи проведення обшуку	104

3. Тактика проведення окремих видів обшуку	110
4. Фіксація ходу і результатів обшуку	115
<i>Питання для самоконтролю</i>	<i>116</i>
<i>Список використаних і рекомендованих джерел</i>	<i>117</i>

§ 4. ОРГАНІЗАЦІЯ І ПОРЯДОК ПРОВЕДЕННЯ СЛІДЧОГО ОГЛЯДУ

1. Поняття, завдання, принципи і види слідчого огляду	118
2. Етапи проведення слідчого огляду	122
3. Організація і порядок проведення окремих видів огляду	128
4. Фіксація ходу і результатів слідчого огляду	142
<i>Питання для самоконтролю</i>	<i>144</i>
<i>Список використаних і рекомендованих джерел</i>	<i>145</i>

§ 5. ОРГАНІЗАЦІЯ І ТАКТИКА СЛІДЧОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ

1. Поняття і види слідчого експерименту	146
2. Підготовка до проведення слідчого експерименту	150
3. Тактика проведення слідчого експерименту	155
4. Фіксація ходу і результатів слідчого експерименту	161
<i>Питання для самоконтролю</i>	<i>163</i>
<i>Список використаних і рекомендованих джерел</i>	<i>163</i>

§ 6. ОРГАНІЗАЦІЯ І ПОРЯДОК ПРИЗНАЧЕННЯ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ

1. Судова експертиза як форма використання спеціальних знань	165
2. Види судових експертиз	166
3. Організація і порядок призначення судових експертиз	170
4. Висновок експерта: поняття та зміст	178
<i>Питання для самоконтролю</i>	<i>182</i>
<i>Список використаних і рекомендованих джерел</i>	<i>182</i>

§ 7. ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОВЕДЕННЯ НЕГЛАСНИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ

1. Поняття та види негласних слідчих (розшукових) дій	184
2. Класифікація негласних слідчих (розшукових) дій	193
3. Організація проведення негласних слідчих (розшукових) дій	196

4. Фіксація ходу і результатів негласних слідчих (розшукових) дій	199
<i>Питання для самоконтролю</i>	203
<i>Список використаних і рекомендованих джерел</i>	203

ГЛАВА 3.

ТАКТИКА ЗАХИСТУ

1. Поняття та принципи тактики захисту	205
2. Тактичні прийоми захисту та їх класифікація	211
3. Організація і тактика діяльності захисника на окремих стадіях кримінального провадження	215
4. Тактика захисту в окремих категоріях кримінальних проваджень	221
<i>Питання для самоконтролю</i>	225
<i>Список використаних і рекомендованих джерел</i>	226

ГЛАВА 4.

ТАКТИКА ДЕРЖАВНОГО ОБВИНУВАННЯ

1. Сутність і завдання тактики державного обвинувачення.....	227
2. Тактика державного обвинувачення при проведенні окремих судових дій	232
3. Тактика участі прокурора у судових дебатах	239
<i>Питання для самоконтролю</i>	243
<i>Список використаних і рекомендованих джерел</i>	243

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ЄРДР	Єдиний реєстр досудових розслідувань
КК України	Кримінальний кодекс України
КПК України	Кримінальний процесуальний кодекс України
МВС	Міністерство внутрішніх справ
ОВС	органи внутрішніх справ
СОГ	слідчо-оперативна група
ст.	стаття
ч.	частина
п.	пункт

ПЕРЕДМОВА

Кримінальним процесуальним кодексом України 2012 року (далі – КПК України) значно розширені змагальні засади кримінального процесу на досудовому розслідуванні, запроваджена змагальна модель кримінального процесу на судових стадіях. Змагальність сторін у сучасному кримінальному провадженні потребує знання та вміння застосування криміналістичної тактики у практичній діяльності не лише слідчими, але й прокурорами та захисниками.

Зважаючи на значимість криміналістичної тактики для реалізації завдань кримінального процесу, її проблемні питання досліджували вітчизняні та зарубіжні криміналісти Г.В. Арцишевський, Н.М. Ахтирська, В.П. Бахін, Р.С. Белкін, І.Є. Биховський, Т.В. Варфоломеєва, М.Й. Вільгушинський, О.М. Васильєв, В.К. Весельський, А.Ф. Волобуєв, С.А. Голунський, А.В. Дулов, І.І. Когутич, В.І. Комісаров, В.О. Коновалова, І.І. Котюк, В.С. Кузьмічов, Є.Д. Лук'янчиков, Г.М. Міньковський, С.П. Мітрічев, П.Д. Нестеренко, В.І. Попов, Л.Д. Самигін, Н.А. Селіванов, А.В. Соловійов, А.Г. Філіпов, К.О. Чаплинський, Ю.М. Чорноус, М.П. Шаламов, В.Ю. Шепітько, О.Р. Шляхов, М.А. Якубович та інші.

Роботи зазначених авторів, безперечно, мають методологічне значення для дослідження проблемних питань криміналістичної тактики, розробки нових та удосконалення існуючих тактичних прийомів, їх систематизації. Проте в умовах дії чинного КПК України 2012 року, яким суттєво змінено модель кримінального процесу України, наукові рекомендації тактико-криміналістичного характеру, що мають практичне спрямування, на наш погляд, висвітлені недостатньо. Зважаючи на актуальність та значення криміналістичних тактичних знань для правозастосовної практики, а також для підготовки слідчих, прокурорів, адвокатів, суддів, оперативних співробітників правоохоронних органів та інших фахівців у сфері кримінального судочинства, підготовлене це навчальне видання.

Навчальний посібник «Криміналістична тактика» підготовлений авторським колективом кафедри правосуддя юридичного факультету відповідно до програми навчальної дисципліни «Криміналістика».

Автори, з урахуванням обсягу годин, що відводяться на проведення лекційних, семінарських та практичних занять з навчальних

дисциплін криміналістичного циклу, а також потреб практики щодо підготовки юридичних кадрів, намагалися висвітлити основні загальні положення криміналістичної тактики, організаційні й тактичні аспекти провадження слідчих (розшукових) дій, особливості тактики захисту та державного обвинувачення (тактичні аспекти діяльності прокурора на стадії судового розгляду).

Навчальний посібник, з урахуванням його актуальності та спрямованості, сподіваємося, буде ефективним засобом впливу на правосвідомість адресата, його методологічну та методичну орієнтацію. Логічність, ясність і простота викладення матеріалу, а також його практична спрямованість, чого намагалися дотримуватися автори, дають підстави цій праці служити навчальним посібником не лише для студентів, курсантів та слухачів, але й для аспірантів, ад'юнктів, докторантів і викладачів спеціалізованих навчальних закладів правоохоронних, правозахисних та судових органів, для юридичних факультетів та вузів Міністерства освіти і науки України, бути практичним порадищем для правозастосовців – оперативних співробітників, слідчих, прокурорів, адвокатів, суддів та ін.

Авторський колектив висловлює щиру подяку рецензентам – професорам, докторам юридичних наук Івану Івановичу Когутичу, Євгену Дмитровичу Лук'янчикову та Сергію Сергійовичу Чернявському, колективу кафедри правосуддя юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка за слушні зауваження та поради, які з вдячністю сприйняті та враховані при підготовці навчального посібника до друку, а також усім, хто сприяв виходу цього навчального видання у світ.

Усі зауваження та побажання щодо удосконалення цього навчального посібника авторський колектив з вдячністю сприйме та врахує у наступному його виданні. Зауваження та побажання просимо надсилати на електронні адреси: kafedra_pravosuddya@i.ua; npogoretsky@gmail.com; diana0443@yandex.ru.

ГЛАВА 1

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ТАКТИКИ

§ 1. Поняття криміналістичної тактики. Тактичний прийом. Тактична операція, тактична комбінація. Тактичне рішення

1. *Поняття, сутність і зміст криміналістичної тактики*
2. *Тактичний прийом як елемент криміналістичної тактики. Функції та класифікація тактичних прийомів. Психологічні засади використання тактичних прийомів*
3. *Поняття та сутність тактичних комбінацій і тактичних операцій*
4. *Тактичне рішення. Проблема тактичного ризику*

1. ПОНЯТТЯ, СУТНІСТЬ І ЗМІСТ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ТАКТИКИ

Виконання завдань кримінального судочинства, закріплених ст. 2 КПК України, насамперед, щодо забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду, є неможливим без використання не лише техніко-криміналістичного забезпечення діяльності правоохоронних органів, але й засобів криміналістичної тактики, які по праву вважаються надійним інструментом у роботі працівників правоохоронних органів, а криміналістична тактика – інтелектуальним ядром науки криміналістики.

Виникнення криміналістичної тактики нерозривно пов'язане зі становленням криміналістичної науки в цілому. Так, наприкінці XIX століття розрізнені знання криміналістичного, у тому числі тактичного у сучасному розумінні характеру, відображені у працях учених Австро-Угорщини та Німеччини Е. Енушата, А. Вейнгарта, А. Гельвіга, Р. Гейндля, Г. Гросса, Г. Шнейкєрта, В. Штібера, Л. Ягеманна, Й. Циммерманна та інших, вітчизняних учених – Н. Орлова, Я. Баршева, О. Квачевського, С. Трегубова та інших, досягли необхідного рівня узагальнення та формалізації і почали з мистецтва розслідування перетворюватися на систему наукових знань.

Особливу роль у розробці наукових знань криміналістичного тактичного характеру і становленні криміналістичної тактики, як і криміналістики в цілому, по праву належить Г. Гроссу. У розрізі висвітлення генезису криміналістичної тактики найбільший інтерес складають глави його праці «Керівництво для судових слідчих, чинів загальної і жандармської поліції» (у 1898 році була перевидана автором під назвою «Керівництво для судових слідчих як система криміналістики»), присвячені науково-дослідним розробкам, заснованим на аналізі слідчої практики, що мають тактичний криміналістичний характер. У загальній частині вказаної праці висвітлено положення про проведення допиту свідків, обвинувачених, провадження огляду, обшуку, підготовчі дії при виїзді на місце злочину. В окремій частині містяться глави, присвячені тактиці злочинної діяльності, зокрема «Про різні прийоми злочинців», «Про злочинну мову», «Цигани, їх побут і характерні властивості» та ін.

Сучасником Г. Гросса та одним із перших криміналістів, за яким небезпідставно визнають введення в науковий та поліцейський обіг терміна «кримінальна тактика», є А. Вейнгарт, підсумком наукових досягнень якого стала праця «Кримінальна тактика. Керівництво до розслідування злочинів». Науковець розумів кримінальну тактику значно ширше, ніж це властиво для сучасності, та відносив до її змісту всю сукупність судово-поліцейських прийомів боротьби зі злочинністю, а також методів і керівних вказівок щодо попередження, припинення, виявлення та розслідування злочинів, викриття і затримання осіб, винуватих у їх вчиненні. У зазначеній роботі також викладено тактику проведення допиту, обшуку та огляду. Отже, зародження криміналістичної тактики як однієї зі складових зростаючого масиву криміналістичних знань, поява окремих наукових праць з тактико-кри-

міналістичних питань датується другою половиною XIX ст.– 30-ми роками XX ст.

Подальшими етапами у становленні та розвитку криміналістичної тактики є: етап розробки наукових засад криміналістичної тактики (формування вчень про її предмет, криміналістичну версію тощо), як наслідок – криміналістична тактика набуває значення самостійного розділу криміналістики (40–50-ті роки XX ст.); сучасний етап, що характеризується інтенсифікацією та поглибленням наукових досліджень проблем предмету криміналістичної тактики, її окремих наукових теорій, розробкою нових підгалузей криміналістичної тактики: тактики злочинної діяльності, судової тактики, тактики державного обвинувачення і тактики професійного захисту тощо (60-ті роки XX ст. по теперішній час).

В етимологічному значенні слово «тактика» походить від грецького «тактікός» (taktika) – майстерність побудови війська. Тому вважається, що термін «тактика» вперше з'явився у військовій науці, де її визначають як складову частину військового мистецтва, що поєднує теорію і практику підготовки й ведення бою, бойових операцій. Її основні характеризуючі – рішучість і раптовість дій, зосередження сил для головного удару по найслабшому місцю; вміння мати в своєму розпорядженні військові сили; загальний план підготовки і ведення бою, бойових операцій; прийоми та способи змагання в спортивних іграх. Також під тактикою розуміються способи, прийоми, засоби досягнення певної мети, лінія поведінки когось.

Узагальнення визначень поняття «тактика» дозволяє зробити висновки про те, що під тактикою в загальнотеоретичному сенсі розуміється частина науки, яка вивчає прийоми вирішення проміжних завдань на шляху розв'язання завдань стратегічних у певній галузі людської діяльності, що характеризується неспівпаданням, зіткненням інтересів сторін. У процесі життєдіяльності людина прагне одержати максимально ефективні результати і в професійній сфері, і в процесі спілкування, і в побуті. Ефективність кожного виду діяльності досягається за рахунок використання її найраціональніших прийомів. Але термін «тактика», а також поняття, яке ним позначається, та сутність певних явищ дійсності властиві не всім видам людської діяльності, а тільки тим, в яких має місце боротьба, суперництво, змагання, конкуренція двох і більше сторін, де виникає необхідність оцінювати ситуацію, прогнозувати можливу поведінку іншої сторони і вибирати

найкращий варіант своєї поведінки з декількох можливих. Він використовується в тих сферах людської діяльності, які характеризуються зіткненням інтересів сторін, конфліктною ситуацією. Досягнення поставлених цілей у цих сферах діяльності пов'язане з вибором і застосуванням найбільш ефективних засобів, прийомів з подолання різного роду перешкод. У політичній боротьбі, військовій справі, в розвідці та контррозвідці, оперативно-розшуковій діяльності, спорті, іграх тощо не уникнути конфліктних ситуацій, сутність яких визначається протилежністю мети або різними цілями сторін.

Тактика є там, де є необхідність долати реальну протидію або попереджати потенційну, якщо немає конфлікту інтересів та протидії, то немає й тактики. Конфлікт – це закономірне вираження загального закону єдності та боротьби протилежностей і тому він неминучий і навіть необхідний, притаманний будь-якому виду людської діяльності. Вже той факт, що людина вчинила злочин свідчить про те, що вона вступила у конфлікт із законом, із суспільством. Відновлення порушеного права починається із розкриття і розслідування злочину, в ході яких конфлікт із законом може набути форми конфлікту зі слідчим, що значно ускладнює і гальмує процес розслідування злочину. Але в тому і полягає особливість, специфічність слідчої діяльності, що саме протидія, яка робить її проблемною, є рушійною силою, чинником, що зумовлює активність, наступальність дій слідчого, без її існування вона мала б інші форми. За відсутності конфліктів, протиріч слідчий перетворився б на простого реєстратора повідомлень, які йому поступають. У цьому аспекті у визначенні поняття «криміналістичної тактики» направленість на подолання протидії – обов'язкова її ознака. Тактика дій слідчого полягає та виявляється у тих засобах його дій, які направлені на усунення перешкод між ним і джерелом інформації або на недопущення перекручування чи приховування інформації.

Отже, **сутнісними ознаками криміналістичної тактики** є:

- 1) наявність суб'єкта та об'єкта тактичного впливу;
- 2) здійснення тактичного впливу суб'єктом на психіку об'єкта з метою спонукання його до певних вольових дій, зумовлених вирішенням завдань кримінального судочинства;
- 3) спрямованість тактичного впливу суб'єкта на подолання протидії, що чиниться об'єктом (прямої, прихованої, потенційної, уявної та ін.), або на спонукання об'єкта тактичного впливу до певних дій в інтересах суб'єкта (за відсутності явної протидії);

- 4) є системою тактичних прийомів і наукових рекомендацій щодо найбільш ефективного здійснення певного виду діяльності (слідчої, державного обвинувачення, захисту);
- 5) застосовується під час провадження слідчої діяльності (слідча тактика), діяльності із захисту (тактика захисту), діяльності з державного обвинувачення (тактика державного обвинувачення).

Отже, під **криміналістичною тактикою** слід розуміти сукупність тактичних прийомів, вироблених криміналістичною наукою, що використовуються слідчим, прокурором і захисником для здійснення ними тактичного впливу на психіку об'єкта такого впливу, спрямованого на подолання протидії, що чиниться цим об'єктом (прямої, прихованої, потенційної, уявної та ін.), або на спонукання його до певних дій в їхніх інтересах (за відсутності явної протидії), з метою ефективного вирішення завдань кримінального судочинства.

Організаційний аспект як у тактиці, так і в розслідуванні злочинів у цілому є невід'ємним, а провадження слідчих (розшукових) дій як практика проявляється у двох взаємопов'язаних сторонах – тактичній та організаційній. Тому у випадку відсутності в діяльності направленості на подолання протидії, що чиниться (прямої, прихованої, потенційної, уявної та ін.) або на спонукання особи до певних дій в інтересах суб'єкта (за відсутності явної протидії), наприклад, при дослідженні матеріального середовища, доцільно використовувати термін «організація»: організація проведення слідчого огляду, організація зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж тощо.

Змістовними елементами (засобами) криміналістичної тактики як форми практичної діяльності є:

- 1) *тактичний прийом* як найбільш раціональний та ефективний у певній ситуації спосіб здійснення процесуальної дії, спрямований на досягнення її конкретної мети, заснований на психологічному механізмі його реалізації;
- 2) *тактична рекомендація* – науково обґрунтована та перевірена практикою порада щодо вибору і застосування засобів, прийомів і форм поведінки;
- 3) *тактика слідчої (розшукової) дії*, яка охоплює весь типовий тактичний комплекс можливого її здійснення, реалізації;
- 4) *тактична комбінація* – система взаємопов'язаних і взаємообумовлених тактичних прийомів, що застосовуються в проце-

сі провадження процесуальної дії з метою найбільш ефективного досягнення її мети;

- 5) *тактична операція* – система слідчих (розшукових) або інших дій, організаційно-технічних та інших заходів, спрямованих на виконання завдань розслідування у відповідній слідчій ситуації.

Але до розуміння криміналістичної тактики об'єктивно має бути два підходи: 1) як до форми практичної діяльності, що являє собою систему тактичних прийомів; 2) як до системи наукових положень про тактичні прийоми в науці криміналістиці. Об'єднання цих підходів до розуміння криміналістичної тактики в одне поняття, утворивши «єдину» концепцію розуміння поняття тактики: як форми практичної діяльності з розслідування і як розділу науки призводить до включення у нього різнорідних елементів: елементів такої системи як наука (наукові положення, рекомендації тощо) та елементів практичної діяльності з розслідування (тактичні прийоми, тактичні операції та комбінації тощо), що є неприйнятним.

Тому, у другому значенні *криміналістична тактика* – це розділ науки криміналістики, що являє собою систему наукових положень і рекомендацій, вироблених криміналістичною наукою, щодо використання тактичних прийомів слідчим, прокурором та захисником для здійснення ними тактичного впливу на психіку об'єкта такого впливу, спрямованого на подолання протидії, що чиниться цим об'єктом (прямої, прихованої, потенційної, уявної та ін.), або на спонукання його до певних дій в їх інтересах (за відсутності явної протидії), з метою ефективного вирішення завдань кримінального судочинства.

Погляди на структуру тактики неодноразово зазнавали змін у теорії криміналістики, що відображувалося у її назві: кримінальна тактика, слідча тактика, криміналістична тактика. Процес становлення і розвитку тактики відбувався, починаючи з вивчення особи злочинця та засобів вчинення злочинів, розробки найкращих методів їх розкриття, до розроблення прийомів провадження окремих слідчих (судових) дій.

Тривалий час у структурі криміналістичної тактики виділялося два розділи. Перший розділ містив так звані загальні положення (вчення про криміналістичну версію, планування розслідування, взаємодію слідчого з органами дізнання, залучення громадськості до розслідування злочинів), другий включав положення щодо тактики прова-

дження окремих слідчих дій. Таке розуміння тактики та її структури мало найбільш загальний характер і довго було загальноновизнаним. Проте на сьогодні такий зміст криміналістичної тактики значно звужує сферу її застосування.

Розвиток криміналістичної тактики, що обумовлюється реформою кримінальної юстиції України, призводить до розширення меж її дослідження і застосування. За своїм змістом **криміналістична тактика має таку структуру:**

- 1) загальні положення (поняття і предмет криміналістичної тактики, її принципи та ін.);
- 2) окремі наукові теорії і вчення (теорія прийняття тактичних рішень, теорія слідчої ситуації, теорія систематизації тактичних прийомів, вчення про криміналістичну версію та ін.);
- 3) підгалузі (слідча тактика, тактика державного обвинувачення, тактика професійного захисту).

У змагальному кримінальному процесі, де суд виконує функцію вирішення кримінального конфлікту (розв'язання кримінального спору), застосовуючи арбітральний метод і надаючи сторонам можливість реалізації принципу змагальності сторін, судової тактики не існує. В ході судового провадження сторонами використовується відповідно тактика захисту і тактика державного обвинувачення.

Тактика провадження оперативно-розшукових заходів або тактика оперативно-розшукової діяльності розглядалася як частина криміналістичної тактики доти, поки з криміналістики не виокремилася самостійна спеціальна науково-навчальна дисципліна спочатку за назвою «Оперативно-розшукова діяльність», а згодом, з початком формування її власної теорії – «Теорія оперативно-розшукової діяльності», що дослідники відносять до кінця 50-х років ХХ століття. Погляди сучасних вчених щодо віднесення тактики ОРД до змісту криміналістичної тактики, коли перша формується шляхом узагальнення досвіду працівників оперативних підрозділів та розробки рекомендацій вченими в галузі ОРД, є застарілими, такими, що не відповідають сучасному рівню розвитку криміналістики та теорії ОРД.

Дискусійним є уявлення, що криміналістична тактика як розділ науки повинна мати складовою частиною «тактику діяльності злочинців». Звичайно, не можна пізнати закономірності діяльності з розслідування злочинів, не вивчивши того об'єкту, на який вона спрямована, тобто злочинну діяльність, а саме тактику злочинної діяльності.

Дійсно, у період зародження криміналістичної тактики тактика дій злочинців входила до її змісту. Але, по-перше, основні елементи злочинної діяльності наразі вивчаються і знайшли своє відображення у криміналістичній характеристиці злочину, що є обов'язковим елементом окремої методики розслідування (це особа злочинця, способи вчинення злочину, способи приховання тощо). І, по-друге, тактика злочинної діяльності як складова частина криміналістичної тактики не відповідає ознакам тактико-криміналістичної діяльності, однією з яких є її протизлочинна спрямованість.

Завданнями криміналістичної тактики як розділу науки криміналістики є:

- 1) сприяння ефективній організації тактико-криміналістичної діяльності учасників кримінального судочинства (слідчого, прокурора, захисника);
- 2) розробка нових та удосконалення існуючих тактичних прийомів (їх комбінацій, операцій) з метою ефективного провадження відповідного виду діяльності (розслідування, захисту, обвинувачення).

Джерелами криміналістичної тактики як розділу науки криміналістики є:

- 1) норми кримінального процесуального законодавства;
- 2) положення інших розділів науки криміналістики;
- 3) положення інших наук (кримінального процесу, кримінології, психології, логіки, НОП тощо);
- 4) матеріали судово-слідчої практики (досвід розслідування злочинів).

Криміналістична тактика тісно пов'язана з іншими розділами криміналістики – загальними положеннями криміналістичної науки, криміналістичною технікою та методикою розслідування окремих видів злочинів. Загальні положення криміналістики є визначальними для всіх її розділів. Тактика провадження тих або інших процесуальних дій змінюється залежно від характеру задіяних засобів і прийомів криміналістичної техніки. Використання технічних засобів передбачає їх тактичне обґрунтування та доцільність. Взаємозв'язок криміналістичної тактики і методики розслідування окремих видів злочинів визначається тим, що рекомендації тактики реалізуються тільки через методику розслідування з урахуванням специфічних особливостей конкретного виду злочину.

2. ТАКТИЧНИЙ ПРИЙОМ ЯК ЕЛЕМЕНТ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ТАКТИКИ. ФУНКЦІЇ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ ТАКТИЧНИХ ПРИЙОМІВ. ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИКОРИСТАННЯ ТАКТИЧНИХ ПРИЙОМІВ

Тактичний прийом є основним елементом, засобом криміналістичної тактики. В юридичній літературі визначення поняття тактичного прийому до цього часу є дискусійним, що викликає неоднозначне його розуміння й тлумачення. У криміналістиці існують два основних напрямки у поглядах на сутність тактичного прийому. Одна група вчених під тактичним прийомом розуміє своєрідну наукову рекомендацію (О.М. Васильєв, О.О. Ескархопуло, Т.О. Седова та ін.). Друга – визначає його як спосіб дії чи лінію поведінки (Р.С. Белкін, М.П. Яблоков та ін.). У визначенні поняття тактичного прийому доцільно вказувати, що це саме спосіб дії, оскільки: 1) визначення поняття тактичного прийому як наукової рекомендації містить вказівку на джерело його формування, але не відбиває самої сутності прийому; 2) в етимологічному розумінні «прийом» означає «спосіб здійснення чого-небудь», рекомендація ж – це тільки «порада, побажання»; 3) спосіб передбачає практичну реалізацію прийому, тоді як рекомендація існує лише абстрактно.

Тактичним прийомом може виступати не будь-який, а лише найбільш раціональний та ефективний спосіб здійснення процесуальної дії у певних обставинах його реалізації. Раціональність і ефективність способу дії (тактичного прийому) є його істотними ознаками. Разом з тим зазначені ознаки ще не дозволяють відокремити тактичний прийом від інших способів дії (організаційних, підготовчих, технічних та ін.).

Відокремлення тактичного прийому від інших способів дії криється в його психологічній сутності, особливостях психологічного механізму його реалізації. Такий механізм реалізації тактичного прийому припускає: 1) його психологічну спрямованість, пов'язану з викриттям неправди, актуалізацією забутого тощо; 2) безпосередню взаємодію між суб'єктом і об'єктом тактичного впливу; 3) психологічний ефект від використання прийому, що спонукає об'єкта до певних вольових дій. Визначення поняття тактичного прийому передбачає врахування й

такої його ознаки, як ситуаційна обумовленість. Слідча ситуація справляє значний вплив як на вибір того чи іншого тактичного прийому, так і на доцільність його застосування в тих чи інших умовах.

З урахуванням вищевикладеного, **тактичний прийом** – це найбільш раціональний та ефективний у певній ситуації спосіб здійснення процесуальної дії, спрямований на досягнення її конкретної мети, заснований на психологічному механізмі його реалізації.

Критеріями допустимості тактичних прийомів є:

- *законність*, що полягає в тому, що за своїм характером, змістом і цілеспрямованістю тактичні прийоми повинні повністю відповідати духу і букві закону. Тактичний прийом може застосовуватися лише в межах тих дій, порядок здійснення яких визначений кримінальним процесуальним законом. Відповідність тактичного прийому вимогам законності означає також і те, що він не може суперечити закону. Так, у процесі провадження пред'явлення для впізнання, способом дії, що порушує вимоги закону, може бути пред'явлення особи разом з іншими особами у кількості, меншій, ніж вказано у нормі закону (ч. 2 ст. 228 КПК України). Такі дії не можна визнати тактичним прийомом, оскільки вони не відповідають критерію законності;
- *наукова обґрунтованість*, тобто відповідність тактичного прийому науковим даним, що лежать в основі його формування. Розробка тактичних прийомів ґрунтується на даних різних наук – психології, логіки, педагогіки, лінгвістики, кібернетики та ін. Наукова обґрунтованість передбачає: науковість прийому за джерелом його походження; відповідність прийому сучасному стану науки; можливість наукового передбачення результатів використання прийому;
- *вибірковість* – можливість суб'єкта обрати найбільш ефективний тактичний прийом із сукупності можливих у певній ситуації. Ситуаційна обумовленість прийомів, їх залежність від обставин, що виникають у ході провадження досудового розслідування чи судового розгляду в цілому або при проведенні окремих слідчих (розшукових) дій, обумовлює необхідність опрацювання найрізноманітніших тактичних прийомів;
- *пізнавальна цінність*, яка передбачає, що тактичні прийоми за своїм призначенням і спрямованістю повинні сприяти

отриманню нової інформації про злочин, який розслідується (наприклад, повинні сприяти виявленню знаряддя вчинення злочину, одержанню правдивих показань від свідка чи підозрюваного, встановленню особи злочинця тощо);

- *етичність*, що полягає в тому, що тактичні прийоми не можуть бути засновані чи містити у собі елементи обману, використання аморальних спонукань, культурної відсталості, релігійних упереджень, здійснення такого впливу на психіку людини, що потягне за собою настання негативних наслідків тощо.

Функції тактичних прийомів поділяються на загальні (притаманні тактичним прийомам, що застосовуються у низці процесуальних дій) та окремі (притаманні тактичним прийомам окремої процесуальної дії).

Загальними функціями тактичних прийомів є:

1. *Пізнавальна*. Тактичні прийоми за своєю сутністю повинні сприяти пізнанню, переслідувати мету ефективного проведення процесуальних дій. Пізнавальна функція тактичних прийомів сприяє виявленню інформаційного матеріалу та встановленню обставин, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні.

2. *Прогностична*. Дозволяє правильно обрати ті чи інші способи дії, досягти реалізації мети процесуальної дії.

Ця функція охоплює три основних напрямки передбачення:

- 1) власних дій суб'єктом тактичного впливу;
- 2) дій інших учасників процесу розслідування;
- 3) можливості управління діяльністю.

3. *Комунікативна*. Проявляється в процесі спілкування суб'єкта з іншими учасниками в рамках процесуальної дії (допиту, слідчого експерименту, пред'явлення для впізнання та ін.).

Комунікативна функція тактичних прийомів включає такі напрямки:

- 1) встановлення психологічного контакту;
- 2) управління спілкуванням суб'єктом тактичного впливу;
- 3) здійснення психологічного впливу в процесі спілкування;
- 4) одержання суб'єктом тактичного впливу необхідної інформації в процесі спілкування.

4. *Регулятивна*. Дозволяє припускати можливість виявляти вплив тактичних прийомів на слідчу ситуацію і ситуацію процесуальної дії, змінювати їх. Правильно обраний тактичний прийом допомагає регулювати ситуацію (змінювати позицію учасників процесуальної дії,

одержувати дані про можливе місцезнаходження слідів злочину, засоби їх приховування тощо). У процесі використання тактичних прийомів відбувається зміна ситуації, в якій вони застосовуються.

Окремі функції тактичних прийомів зумовлені специфікою процесуальної дії, в ході провадження якої вони використовуються, її цільовою та ситуативною спрямованістю. Окремі функції являють собою диференціацію тих чи інших загальних функцій, пов'язану зі специфікою процесуальної дії (обшуку, пред'явлення для впізнання, допиту тощо).

Так, у процесі допиту загальні функції тактичних прийомів (пізнавальна і комунікативна) знаходять свій прояв у таких окремих функціях, як функція викриття (викриття неправдивої заяви про алібі, встановлення обмови, самообмови тощо); функція спонукання (актуалізація в пам'яті забутого, стимулювання до дачі показань); функція корекції (усунення переконачень при добросовісній помилці, уточнення показань і усунення суперечностей у них).

У ході обшуку як окремі функції можуть бути розглянуті: діагностична (пов'язана з визначенням добровільності видачі об'єктів обшуку); пошукова (дозволить обрати напрямок пошуку і виявити те, що шукають); усунення протидії особи, яку обшукують, стимулювання її до спілкування; одержання від особи пошукової інформації тощо.

Різноманітність тактичних прийомів вимагає їх наукової класифікації. Практичне значення мають такі підстави **класифікації тактичних прийомів**:

- 1) *за видом процесуальної дії*: тактичні прийоми допиту (постановка різних видів запитань, пред'явлення доказів, оголошення показань окремих осіб, допит на місці події, демонстрація перспектив ситуації, що склалася, переконання у необхідності надання допомоги органам розслідування та ін.); тактичні прийоми обшуку (залучення обшукуваного до діяльності слідчого, словесна розвідка, постановка обшукуваному уточнюючих запитань тощо); тактичні прийоми інших процесуальних дій;
- 2) *за діапазоном вживання*: тактичні прийоми, які використовуються під час провадження тільки окремих процесуальних дій (допит на місці події, орієнтація на професійні навички обшукуваного тощо); тактичні прийоми, які використовуються у декількох (багатьох) процесуальних діях (постановка тих чи інших запитань, використання типових аналогів тощо);

- 3) *за ситуаційною варіантністю*: тактичні прийоми, що використовуються у конфліктних слідчих ситуаціях (наприклад, в умовах явної протидії з боку підозрюваного); тактичні прийоми, які використовуються у безконфліктних слідчих ситуаціях (але протидія об'єкта припускається як прихована, уявна) тощо.

Використання тактичного прийому вимагає знання психологічного механізму його реалізації. Кримінальному процесу та криміналістиці відомі періоди, коли психологічний вплив відносили до незаконних засобів. Разом з тим у відправленні правосуддя такий вплив завжди має місце. Кримінальний і кримінальний процесуальний закони захищають вплив лише в його грубих проявах, у формі насильства, шантажу, погрози. Так, ст. 373 Кримінального кодексу України передбачає кримінальну відповідальність за примушування давати показання. Під примушуванням розуміється незаконний насильницький вплив на свідка, потерпілого, підозрюваного та інших осіб з метою отримати від нього показання у кримінальному провадженні. Відповідно до положень ст. 87 КПК України докази, отримані внаслідок катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність особи, поводження або погрози застосування такого поводження, є недопустимими.

Термін «психологічний вплив» вказує на його цільове спрямування – психіку людини. Будь-яке спілкування – це передусім психологічний вплив на співрозмовника. У взаємодії кожна людина є об'єктом і суб'єктом спілкування. У ході спілкування одна людина звертається до іншої з повідомленням, запитанням, пропозицією, проханням, наказом тощо, тобто здійснює мовний вплив на співрозмовника.

Мовний вплив може бути трьох видів:

- 1) інформування (передавання інформації);
- 2) переконання (полягає у впливі через звернення до критичної свідомості особи);
- 3) навіювання (припускає вплив, пов'язаний зі зниженням свідомості і критичності при сприйнятті та реалізації навіюваного змісту).

Види психологічного впливу, що здійснюються суб'єктом тактичного впливу, можуть бути класифіковані за такими підставами:

- 1) за цільовою спрямованістю (вплив, пов'язаний з діагностичною психічного стану об'єкта; вплив, що сприяє активізації

дій; вплив, що передбачає зміну поведінки і позиції; вплив, що має за мету одержання інформації; вплив, якому притаманна виховна спрямованість);

- 2) за формою здійснення (вербальний або невербальний);
- 3) за інтенсивністю (насиченість емоціями, тривалість тощо);
- 4) за інформаційно-пізнавальним призначенням (збуджуючий, стимулюючий, примушуючий, коригуючий).

Зміст психологічного впливу в тактичному прийомі полягає у тому, що:

- 1) тактичний прийом є носієм психологічного впливу;
- 2) допустимий психологічний вплив повинен трансформуватися у тактичний прийом.

3. ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ ТАКТИЧНИХ КОМБІНАЦІЙ І ТАКТИЧНИХ ОПЕРАЦІЙ

У криміналістичній теорії тактичні прийоми традиційно розглядаються не у певних комплексах чи системах, а ізольовано. Разом з тим саме комплексне використання тактичних прийомів є ефективним для досягнення мети тієї чи іншої слідчої (судової) дії. Використання таких комплексів, систем є набагато ефективнішим, ніж застосування окремо взятих неузгоджених між собою тактичних прийомів.

Система тактичних прийомів, що являє собою упорядковану сукупність (комплекс) взаємопов'язаних і взаємообумовлених тактичних прийомів, яким притаманні цільова спрямованість і вибірковість, є, по суті, тактичною комбінацією. Інакше кажучи, **тактична комбінація** – це комплекс взаємопов'язаних і взаємообумовлених тактичних прийомів, що застосовуються в процесі провадження процесуальної дії з метою найбільш ефективного її провадження.

Тактична комбінація повинна містити не просту сукупність прийомів, не будь-який їх перелік, а лише таку побудову, що припускає організацію їх у вигляді цілісного утворення, в якому взаємопов'язані компоненти посідають відповідне місце у певній послідовності та виконують необхідні функції.

Ознаками тактичної комбінації є:

- 1) цільова спрямованість, тобто відповідність меті процесуальної дії;

- 2) вибірковість – ефективність застосування тільки у певній ситуації;
- 3) динамічність і гнучкість – наявність широкого діапазону проявів у своєму конкретному змісті та особливостях використання. Гнучкість системи полягає у зміні лідерства застосування тактичних прийомів;
- 4) варіантність – чисельність слідчих (судових) дій, а також слідчих ситуацій, які зумовлюють і варіантність тактичних комбінацій;
- 5) алгоритмічність – своєрідність алгоритмів для суб'єкта у процесі використання тактичних прийомів, що складають тактичну комбінацію.

Тактична операція – система слідчих (розшукових) або інших дій, організаційно-технічних та інших заходів, спрямованих на виконання завдання розслідування у відповідній слідчій ситуації.

Тактична операція проводиться у випадках, коли вирішити завдання розслідування завдяки тактичній комбінації неможливо і, з поміж інших засобів криміналістичної тактики, відрізняється певними складнощами проведення. Перш за все, вони зумовлені визначенням місця, часу, умов, сил і засобів тактичної операції. Значна кількість дій, що складають тактичну операцію, їх специфіка та різноплановість утруднюють її підготовку та проведення.

Успіх проведення тактичних операцій у багатьох випадках залежить від правильної організації роботи осіб, залучених до вирішення того чи іншого тактичного завдання. Неузгодженість в їхніх діях може призвести до погіршення слідчої ситуації, а інколи й до більш тяжких наслідків. Тому проведення тактичних операцій слід віднести до найбільш складних форм взаємодії осіб, що здійснюють досудове розслідування із співробітниками інших служб. Важливо, щоб тактичні операції виконувалися членами однієї, постійно діючої слідчо-оперативної групи, особливо в тих випадках, коли тактичну операцію здебільшого складають негласні слідчі (розшукові) дії. Більшість вимог до проведення тактичних операцій (одночасність, несподіваність, послідовність, системність) неможливо виконати без попередніх розрахунків сил і засобів, які мають бути виділені для їх проведення. Без урахування цього факту криміналістичні рекомендації не будуть ефективними.

4. ТАКТИЧНЕ РІШЕННЯ. ПРОБЛЕМА ТАКТИЧНОГО РИЗИКУ

Під час розслідування злочинів суб'єкти застосування засобів криміналістичної тактики повинні постійно приймати рішення, які спрямовані на досягнення поставленої мети, враховуючи обставини кримінального провадження та ситуацію, що склалася на певному етапі розслідування.

Тактичне рішення визначає спосіб дій під час розслідування. Таке рішення охоплює порядок проведення не тільки слідчих (розшукових) дій, але й інших заходів, які сприяють зміні слідчої ситуації та вирішенню конкретних завдань, що зумовлені нею.

Тактичне рішення – це вибір мети тактичного впливу на певний об'єкт у конкретній слідчій ситуації та визначення оптимальних засобів і тактичних прийомів для її досягнення.

Тактичне рішення складається з трьох частин:

- 1) інформаційної (полягає в аналізі та оцінці слідчої ситуації та її компонентів, процесуальних цілей та ін.);
- 2) організаційної (містить висновки про розподіл функцій, форми та напрямки взаємодії, резервні можливості, виконання необхідних організаційних заходів);
- 3) операційної (полягає у визначенні мети тактичного впливу, засобів її досягнення, прогнозуванні результату реалізації рішення).

Оптимальне використання тактичних прийомів та їх систем передбачає дослідження проблеми тактичного ризику, постановка якої у криміналістиці відноситься до середини 70-х років ХХ ст.

У психології ризик визначається як ситуативна характеристика діяльності, що полягає у невизначеності її результату та можливих несприятливих наслідках у разі неуспіху. Терміну «ризик» у психології відповідають три основних взаємопов'язаних значення:

- 1) ризик як міра очікуваного неблагополуччя у випадку неуспіху у діяльності, що визначається сполученням ймовірності неуспіху та ступеня несприятливих наслідків;
- 2) ризик як дія, яка в тому або іншому відношенні загрожує суб'єкту втратою (програшем, травмою, шкодою);
- 3) ризик як ситуація вибору одного з двох можливих варіантів дії: менш привабливого, але більш надійного, чи більш при-

важливого, але менш надійного (результат якого проблематичний і пов'язаний з можливими несприятливими наслідками).

У криміналістиці **тактичний ризик** може бути визначений як здійснення суб'єктом діяльності в умовах можливого виникнення негативних наслідків.

За ступенем локалізації **тактичний ризик може поширюватися на:**

- 1) провадження тактичних операцій;
- 2) провадження тактичних комбінацій;
- 3) застосування окремих тактичних прийомів.

Складність прийняття рішення зумовлена ступенем невизначеності ситуації, яка припускає настання неоднозначних наслідків – позитивних або негативних. Завдання полягає в тому, щоб обрати позицію найменшого тактичного ризику, заздалегідь прогнозувати негативні наслідки та передбачати заходи щодо їх попередження.

Тактичний ризик пов'язаний із ситуаційною обумовленістю – об'єктивними чинниками (відсутністю або недостатністю інформації, наявністю суперечливих даних, що знижують можливість прогнозу ходу розслідування (судового розгляду) або можливих ситуацій процесуальної дії та ін.)

Тактичний ризик обумовлений також і суб'єктивними чинниками: досвідом суб'єкта при оцінці зібраного матеріалу, можливостями використання рефлексивного мислення, вмінням аналізувати та прогнозувати можливі ситуації.

При обранні тактики у ситуації тактичного ризику необхідно дотримуватися таких положень:

- 1) прогнозувати можливе настання результатів як наслідку реалізації тактичного рішення;
- 2) варіювати доказовою інформацією;
- 3) визначати допустимість тактичного ризику у конкретній ситуації.

Найбільшу складність тактичний ризик має при обранні тактичної операції, адже чим більша кількість дій і завдань входить до неї, тим ширший характер можливих негативних наслідків. Проводити тактичні операції доцільно у ситуаціях з незначним ризиком.

Тактичний ризик може бути прогнозованим щодо окремої процесуальної дії або тактичних прийомів її провадження. Використання тих чи інших прийомів у ситуації тактичного ризику дозволяє суб'єкту регулювати її. Тут можна говорити про ситуацію дійсну, яка

має місце, і ситуацію, створювану використанням певних прийомів та одержанням у зв'язку з цим нової інформації. Тобто йдеться про ситуацію, що динамічно розвивається.

Тактичний ризик може мати місце відносно системи прийомів у цілому (в разі ускладнень з визначенням ситуації або можливості несприятливої її зміни) чи окремих її прийомів (у разі дефіциту інформації). У процесі реалізації системи її тактичні прийоми наповнюються конкретним змістом відповідно до обставин злочину та інших фактичних даних. В умовах тактичного ризику окремі елементи системи можуть залишитися невитребуваними через наявність прогалин в інформації або сумніву щодо її якості.

Гнучкість і варіантність тактичних прийомів, їх взаємозамінність у багатьох випадках дозволяють зменшити ступінь тактичного ризику. Зниження або усунення тактичного ризику пов'язане також із можливістю:

- 1) вибору комплексу тактичних прийомів, найбільш доцільних у відповідній ситуації;
- 2) заміни та використання іншої системи прийомів, якщо ситуація буде недостатньо чітко прогнозована або система не працюватиме.

Питання для самоконтролю:

1. Назвіть підходи до розуміння визначення криміналістичної тактики.
2. Дайте визначення криміналістичної тактики як форми практичної діяльності та назвіть її сутнісні ознаки.
3. Що є засобами (елементами) криміналістичної тактики?
4. Назвіть структурні елементи криміналістичної тактики як розділу науки криміналістики.
5. Дайте визначення поняття «тактичний прийом», назвіть критерії допустимості тактичних прийомів.
6. Що є спільного та чим відрізняються тактична комбінація і тактична операція?
7. Що необхідно враховувати для визначення ступеня тактичного ризику при прийнятті тактичного рішення?

Список використаних і рекомендованих джерел:

1. *Баев О. Я.* Криминалистическая тактика: понятие и система / О. Я. Баев // Актуальные вопросы правообразования (информационные материалы). – Екатеринбург, 1992. – С. 80–85.
2. *Бахин В. П.* Понятие, сущность и содержание криминалистической тактики: [лекция] / В. П. Бахин. НАВДУ. – К., 1999. – 34 с.
3. *Бахін В. П.* Тактика слідчої діяльності: поняття, сутність, зміст / В. П. Бахін, В. С. Кузьмічов, В. К. Весельський // Наук. вісник Укр. акад. внутр. справ. – 1998. – Вип. 2. – С. 217–225.
4. *Вейнгард А.* Уголовная тактика. Руководство к расследованию преступлений / А. Вейнгард; [пер. с нем., предисловие и комментарий В. И. Лебедева]. – СПб., 1912. – 160 с.
5. *Гросс Г.* Руководство для судебных следователей как система криминалистики / Г. Гросс. – [новое изд., перепеч. с изд. 1908 г.]. – М. : ЛексЭст, 2002. – 1088 с.
6. *Комиссаров В. И.* Теоретические проблемы следственной тактики: [монография] / В. И. Комиссаров; [под ред. А. И. Михайлова]. – Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1987. – 155 с.
7. *Лукьянчиков Е. Д.* Тактические основы расследования преступлений: [учеб. пособ.] / Е. Д. Лукьянчиков, В. С. Кузьмичев. – К. : КВШ МВД СССР им. Ф. Э. Дзержинского, 1989. – 48 с.
8. *Погорецький М. А.* Криміналістика і оперативно-розшукова діяльність: взаємозв'язок та співвідношення (генезис і перспективи розвитку) / М. А. Погорецький // Криміналістика у протидії злочинності: тези доп. наук. – практ. конф. Видання присвячене 45-річчю кафедри криміналістики КНУВС. – К. : «Хай-Тек Прес», 2009. – С. 69–73.
9. *Погорецький М. А.* Криміналістична тактика: щодо визначення поняття [Електронний ресурс] / М. А. Погорецький, Д. Б. Сергеева // Часопис Нац. ун-ту «Острозька академія». Серія «Право». – 2012. – № 1 (5). – Режим доступу: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2012/n1/12pmasvp.pdf>.
10. *Сакало В. О.* Тактика злочинної діяльності: поняття і сутність: [навч. посіб.] / В. О. Сакало. – К.: Знання України, 2004. – 80 с.
11. *Самыгин Л. Д.* О сущности и содержании следственной тактики / Л. Д. Самыгин // Вестник Москов. ун-та. Серия 11. Право. – 1989. – № 1. – С. 70–76.

12. *Сас В.* Щодо вчення про тактику слідчих дій / В. Сас // *Право України.* – 2002. – № 2. – С. 13–17.
13. *Сергеєва Д. Б.* Співвідношення організації і тактики слідчих дій / Д. Б. Сергеєва // *Теорія та практика кримінального судочинства: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 20–21 трав. 2011 р.) / МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ).* – Х. : ТИТУЛ, 2011. – С. 313–315.
14. *Сергеєва Д. Б.* Щодо доцільності використання терміну «технологія» у криміналістичній науці / Д. Б. Сергеєва // *Правова держава: історія, сучасність та перспективи формування в Україні: матер. Всеукр. наук.-практ. конф.: [у 2 ч.] (Запоріжжя, 22 квіт. 2011 р.). – Запоріжжя : Юрид. ін-т ДДУВС, 2011. – Ч. II. – С. 164–166.*
15. *Чаплинський К. О.* Тактичне забезпечення проведення слідчих дій: [монографія] / К. О. Чаплинський. – Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2011. – 496 с.
16. *Шепітько В. Ю.* Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз): [монографія] / В. Ю. Шепітько. – Х. : Харків юридичний, 2007. – 432 с.

§ 2. Криміналістичні версії

1. *Поняття, ознаки та функції криміналістичної версії*
2. *Класифікація криміналістичних версій*
3. *Правила і техніка побудови та перевірки криміналістичних версій*
4. *Оцінка результатів перевірки криміналістичних версій*

1. ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ ТА ФУНКЦІЇ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ВЕРСІЇ

На початку досудового розслідування більшість обставин злочину є невідомими. Їх з'ясування здійснюється шляхом висунення (побудови), перевірки та оцінки криміналістичних версій.

Термін «версія» (фр. version, від лат. verso – зміна, зворот мови) тлумачиться як спосіб інтерпретувати факт або групу фактів. За своєю природою версія є одним із різновидів гіпотези. Необхідність у гіпотезах виникає у декількох випадках, зокрема: 1) коли є незрозумілим зв'язок між явищами, їх причина, хоча і є відомими деякі обставини, що передували відповідним явищам або супроводжували їх перебіг; 2) коли на підставі деяких характеристик теперішнього треба встановити картину минулих подій або на підставі минулого і теперішнього зробити висновок про майбутнє. З огляду на те, що гіпотеза (грец. hypothesis – основа, припущення) – це система умовиводів, на підставі якої робиться висновок про існування об'єкта, зв'язку або причини, то версію можна визначити як обґрунтоване припущення про факт або явище. А *криміналістична версія* – це засновані на фактичних відомостях про обставини злочину припущення, які належить перевірити за правилами дедукції.

Як різновиду гіпотези *криміналістичній версії притаманні такі ознаки:*

- 1) адекватність і обґрунтованість (версія повинна пояснювати як можна більше фактів і не суперечити достовірним даним та загальновідомим положенням);

2) повнота (можливість застосування версії не лише для пояснення тих обставин, з якими пов'язане її виникнення, але й інших, щодо яких відсутнє пояснення);

3) простота, реальність і достовірність.

Водночас *відмінність від гіпотези полягає в тому, що вона має такі ознаки:*

1) має на меті не створення наукової теорії, а спрямована на встановлення обставин вчиненого злочину;

2) конструюється і використовується у такій специфічній сфері, як кримінальне судочинство;

3) висувається і перевіряється особами, уповноваженими на це законом;

4) пояснює факти та обставини, які мають значення для встановлення істини, вказує на їхній зміст і розкриває зв'язки між ними;

5) підлягає обов'язковій перевірці у визначений законом час і визначеними законом засобами (у ході проведення слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій);

6) перевіряється в особливих умовах – в умовах протидії з боку зацікавлених осіб;

7) забезпечує реалізацію принципу повного та всебічного дослідження обставин вчиненого злочину.

З огляду на зазначене, **криміналістична версія** – це багатоаспектне поняття, оскільки його можна розглядати, по-перше, як окремий метод пізнання обставин злочину, по-друге, як результат розумової діяльності відповідного суб'єкта, а, по-третє, як інформаційну модель злочину або його окремих обставин, що мають значення для встановлення істини.

У структурі криміналістичної версії виділяють такі елементи:

- бставини злочину, які потребують пояснення чи уточнення;
- база версії, тобто достовірні відомості, якими володіє особа, що висуває версію;
- логічна обробка (осмислення) відомостей про обставини злочину;
- висунення (побудова) на цій основі певного припущення;
- дедуктивне виведення із висунутого припущення всіх можливих висновків;
- практична перевірка цих висновків та оцінка їх результатів;

- логічне доведення істинності або хибності версій шляхом їх оцінки.

У процесі розслідування у слідчого можуть виникати різноманітні припущення стосовно обставин кримінального правопорушення. Втім будь-яке припущення стає версією лише за умови, якщо воно базується на відомостях про вчинений злочин, що містяться у матеріалах кримінального провадження, сформульовано уповноваженими законом особами, є реальним у конкретних умовах місця і часу та об'єктивно необхідним для з'ясування обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні.

Суб'єктами висування (побудови) версій є уповноважені законом особи, до яких належать слідчі, прокурори, судді, експерти, спеціалісти. Слідчі версії висуває слідчий у процесі проведення ним слідчих (розшукових) дій. Судові версії конструюються суддями, які розглядають кримінальні провадження. При цьому слід урахувати, що для суду, який здійснює повне та всебічне дослідження всіх матеріалів кримінального провадження і пізнання обставин злочину, обвинувальний акт є свого роду версією слідчого, яку потрібно перевірити в ході судового розгляду. Судові версії, як правило, висувають у формі контрверсій до тих, що містяться в обвинувальному акті.

Нерідко в засобах масової інформації і на шпальтах друкованих видань вживаються висловлювання «адвокатська версія», «версія обвинуваченого», «версія потерпілого». Однак, такі висловлювання хоча й можливі, але з юридичної точки зору є неправильними, оскільки суб'єктами висування криміналістичних версій, як вказувалося вище, є уповноважені особи, тобто ті, які відповідно до норм чинного законодавства мають процесуальні повноваження не лише щодо побудови, але й перевірки версії. Що ж до припущень, які можуть висловлювати на досудовому розслідуванні свідки, потерпілі, підозрювані, їх захисники, то вони можуть стати основою для версії після того, як учасники провадження повідомлять про них уповноважену законом особу шляхом подання відповідних заяв, пояснень, клопотань.

Окремими суб'єктами висування версій є експерти та спеціалісти. Експертні версії – це припущення, які виникають і висуваються в процесі експертного дослідження. Вони відрізняються від версій інших суб'єктів тим, що спрямовані на з'ясування кола питань, які поставлені перед експертом слідчим, стороною захисту або судом, а результати

їх перевірки оформлюються у висновку експерта. Оцінку цих версій здійснює суд, слідчий та учасники кримінального провадження.

Версії спеціалістів іноді називають дослідницькими. Ці версії висувують спеціалісти при наданні допомоги слідчому в ході проведення окремих слідчих (розшукових) дій (наприклад, припущення лікаря, залученого до участі в огляді трупа про можливу причину смерті особи або час її настання). Якщо такі припущення слідчим приймаються до перевірки, то вони з дослідницьких перетворюються на слідчі версії.

Висуненню версії передують процес виявлення, збирання та оцінки фактичних відомостей про злочин, які і є логічною основою для її побудови. Ці дані можуть мати процесуальну (докази) і непроцесуальну (довідкова і орієнтуюча інформація) природу. Водночас поряд з конкретними фактичними відомостями підставою для висунення версії можуть бути досвід та інтуїція. Базуючись на фактичних даних, криміналістична версія повинна не просто їх пояснювати, а й розкривати зміст зв'язків між ними. Таким чином, закономірним є те, що криміналістична версія за своїм змістом завжди ширша, ніж вихідні фактичні відомості про злочин, оскільки вона включає і припущення щодо невідстановлених фактів.

У процесі розслідування **криміналістичні версії виконують декілька функцій**, зокрема:

- *систематизуючу* – для висунення припущень про факти чи групу фактів систематизується наявна у матеріалах кримінального провадження інформація, що сприяє глибинному пізнанню його обставин;
- *моделюючу* – результатом висунення криміналістичних версій є створення певного уявлення про картину (модель) злочину, який розслідується;
- *прогностичну* – на підставі висунутих версій можна прогнозувати перебіг подій як тих, що сталися в минулому, так і майбутніх;
- версії є логічною основою планування розслідування.

Таким чином, **криміналістична версія** – це засноване на фактичних відомостях припущення про подію злочину в цілому або окремі нез'ясовані або недостатньо з'ясовані обставини злочину, яке підлягає обов'язковій перевірці в передбаченому законом порядку, і є результатом пізнавальної діяльності уповноваженого законом суб'єкта, що спрямована на встановлення обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні.

2. КЛАСИФІКАЦІЯ КРИМІНАЛІСТИЧНИХ ВЕРСІЙ

Криміналістичні версії класифікують на такі види (таблиця 2.1):

- 1) *за суб'єктом висування* – слідчі, розшукові, судові, експертні, прокурорські;
- 2) *за змістом* – ті, що пояснюють встановлені факти, і ті, що пояснюють невідомі обставини. У процесі розслідування одночасно існують і перші, і другі. Втім, версії, що пояснюють невідомі обставини, як правило, є похідними від тих, які розкривають уже встановлені факти;
- 3) *за характером* – типові та конкретні. Типові версії є результатом узагальнення матеріалів практики і досвіду професійної діяльності працівників правоохоронних органів. Щодо майже кожного виду злочину, передбаченого в Особливій частині Кримінального кодексу України, існують уже розроблені типові версії. Вони можуть стосуватися злочину загалом або ж окремих елементів його складу. Типові версії базуються на мінімальній кількості вихідних даних, і, як правило, відпрацьовуються на початковому етапі розслідування. По мірі отримання інформації про обставини провадження типові версії конкретизуються і замінюються конкретними, тобто такими, що висуваються з огляду на індивідуальні обставини злочину;
- 4) *за обсягом встановлення обставин справи* – загальні та окремі. Загальні версії пояснюють злочин у цілому, а окремі – стосуються його окремих обставин (способу, місця і часу вчинення тощо). Загальні версії поділяють на пошукові (стосуються обставин, що підлягають доказуванню, і щодо яких є припущення про їх ймовірне існування) і перевірочні (припущення про місцезнаходження конкретних осіб і предметів, існування яких встановлено), проміжні та завершальні. Окремі версії, своєю чергою, можуть бути однорідними (стосуються однієї обставини, яка перевіряється) та змішаними (охоплюють кілька припущень щодо різних обставин злочину, наприклад, про суб'єкт, мотив, час, місце та спосіб злочину);
- 5) *за обґрунтованістю і логічним взаємозв'язком* – основні та контрверсії. З метою запобігання однобічності

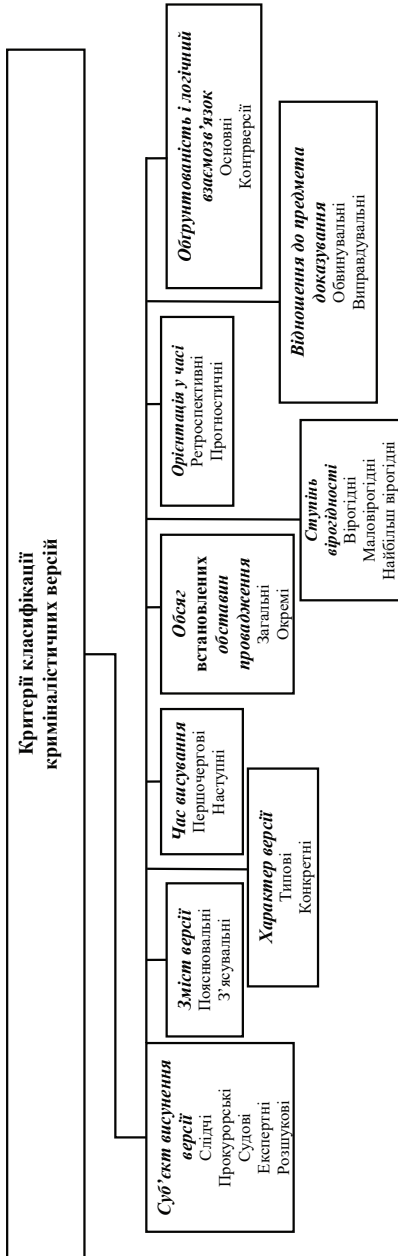
та необ'єктивності при з'ясуванні обставин злочину кожна основна версія повинна мати контрверсію. Наприклад, у кримінальному провадженні про вбивство основною версією щодо мотиву скоєння злочину є помста. Контрверсією є припущення, що смерть особі було заподіяно з метою збагачення за рахунок належних їй цінностей. Спростування контрверсії є підтвердженням вірогідності основної версії, хоча інколи трапляються випадки, коли недостатня робота над контрверсіями призводить до прийняття хибних основних версій за істинні;

- 6) *за ступенем вірогідності* – вірогідні, ймовірні, малоімовірні, найбільш ймовірні;
- 7) *за часом висування* – початкові та наступні;
- 8) *залежно від орієнтації у часі* – ретроспективні та прогностичні;
- 9) *по відношенню до предмета доказування* – версії, що обвинувачують, і ті, що виправдовують.

Отже, криміналістичні версії класифікують за різноманітними критеріями. Втім, наведена вище класифікація не є вичерпною, а об'єднує лише основні види криміналістичних версій. Інколи виділяють ще й такий вид криміналістичних версій, як робочі версії, тобто ті, які відпрацьовує слідчий у конкретний момент, розшукові (припущення про місцезнаходження розшукуваного злочинця чи предметів, речей), а також проміжні та додаткові.

Таблиця 2.1

Класифікація криміналістичних версій

3. ПРАВИЛА І ТЕХНІКА ПОБУДОВИ ТА ПЕРЕВІРКИ КРИМІНАЛІСТИЧНИХ ВЕРСІЙ

Кожна криміналістична версія у своєму розвитку проходить наступні етапи:

- побудова (висування) версії;
- визначення наслідків, які логічно випливають з версії;
- перевірка (дослідження) версії;
- оцінка отриманих унаслідок перевірки версії результатів.

Версії виникають у зв'язку з потребою у з'ясуванні невстановлених обставин злочину, коли не всі факти є відомими або окремі з них потребують пояснення. Вивчаючи матеріали кримінального провадження, слідчий (суддя, прокурор) проводить їх логічну обробку, в процесі якої і випливають суперечності та прогалини. З метою їх усунення створюється інформаційно-логічна модель можливого перебігу події. З приводу однієї і тієї ж обставини, що потребує пояснення, одночасно може бути декілька таких моделей. Втім, для подальшої перевірки обирають лише ті, що відповідають ознакам криміналістичної версії. З огляду на зазначене виникає запитання: «Чи завжди при розслідуванні злочинів необхідно висувати версії?» Очевидно, ні, оскільки, якщо всі обставини встановлено, відсутні жодні нез'ясовані факти, то потреби у висуненні версій немає.

Висування (побудова) версії має здійснюватися з огляду на такі правила:

- 1) необхідність у висуненні версії повинна зумовлюватися об'єктивною потребою;
- 2) версії мають бути реальними, тобто обґрунтовуватися наявними у матеріалах кримінального провадження фактичними відомостями про злочин;
- 3) версії повинні бути конкретними і логічними;
- 4) кожна версія повинна мати контрверсію, тобто протилежно побудовану версію;
- 5) у кожному випадку необхідно висувати максимально можливу кількість реальних версій;
- 6) версія повинна передбачати можливість її перевірки.

Техніка побудови (висування) криміналістичних версій включає в себе:

- ознайомлення з матеріалами кримінального провадження;
- виявлення суперечностей у матеріалах кримінального провадження про злочин;
- визначення обставин, які не з'ясовані або недостатньо з'ясовані;
- формулювання припущень щодо можливого перебігу обставин злочину;
- вибір з кола припущень тих, які відповідають ознакам криміналістичної версії.

Побудувавши версію, необхідно проаналізувати її можливі наслідки. Це здійснюється з метою порівняти їх з отриманими у майбутньому. Якщо наслідки, які були логічно виведені шляхом аналізу змісту версії, насправді не існують або не зможуть настати з об'єктивних причин, то це означає, що висунута версія є хибною.

Пізнання істинності версії здійснюється через її перевірку. *Перевірка криміналістичної версії* – це діяльність, направлена на встановлення фактичних обставин, що підтверджують чи спростовують припущення, яке є змістом версії. На відміну від побудови версій, яка полягає в інтелектуальному моделюванні обставин злочину і пов'язаних з ним різноманітних обставин з наступним поясненням їх перебігу, перевірка версій здійснюється виключно практичним шляхом. При перевірці версії слід перевірити всі висновки, які з неї випливають. При цьому всі логічні суперечності між виявленими фактами мають бути усунені. Якщо залишається хоча б одна нез'ясована обставина або неузгодженість між фактами, версія не може вважатися такою, що перевірена до кінця. Нерідко в ході перевірки одна версія плавно трансформується в іншу у зв'язку з тим, що отримують нові відомості про обставини злочину. Результатом перевірки версії є або її підтвердження і визнання її вірогідності, або ж її спростування.

Засоби перевірки криміналістичних версій різноманітні й залежать від виду версії, яка перевіряється. Так, слідчі та судові версії перевіряються в основному шляхом провадження відповідних слідчих (розшукових) і судових дій. Що ж до розшукових версій, то вони перевіряються головним чином за допомогою засобів і методів оперативно-розшукової діяльності. Для перевірки усіх видів криміналістичних версій можуть застосовуватися спеціальні знання. Однак, форми їх застосування також різні. Для перевірки слідчих (розшукових) і судових версій вони використовуються у формі експертизи і залучення спеціалістів до учас-

ті у провадженні слідчих дій, а для розшукових версій характерним є отримання консультацій, довідкової інформації. Експертні версії перевіряються із застосуванням методів науки і техніки.

Черговість проведення процесуальних дій під час перевірки версій визначається низкою факторів. Перш за все, проводяться ті, що спрямовані на виявлення і фіксацію слідів злочину, які можуть швидко зникнути або змінитися, а також ті, що спрямовані на запобігання вчиненню злочину, зникненню злочинця чи знищенню (пошкодженню) речових доказів.

Техніка перевірки криміналістичних версій – це система впорядкованих і систематизованих дій уповноваженої законом особи щодо з'ясування правильності висунутих припущень про обставини вчиненого злочину. Техніка перевірки криміналістичної версії включає:

- вибір засобів і методів проведення перевірки, а також визначення послідовності їх застосування;
- аналіз отриманих результатів і порівняння їх із наслідками, які прогнозувалися при висуненні версії, та з фактичними даними, достовірно встановленими у кримінальному провадженні.

Версію можна вважати вірогідною, якщо під час її перевірки:

- було виявлено нові факти, що були невідомими до її висунення;
- не виникло суперечностей між висунутими версіями і перевіреними наслідками та фактичними даними, встановленими у кримінальному провадженні;
- не виникло жодних інших версій щодо тих фактів, які перевірялися.

З огляду на зазначене можливо визначити **принципи побудови і перевірки криміналістичних версій:**

- стосовно кожної нез'ясованої обставини мають бути висунені та перевірені версії;
- не можна захоплюватися одними версіями та ігнорувати інші на підставі того, що вони здаються маловірогідними;
- необхідно одночасно (паралельно) перевіряти всі висунуті версії, оскільки це забезпечує оптимальний темп розслідування;
- перевірка версії має здійснюватися до того моменту поки вона не буде підтверджена або спростована, навіть якщо виникають сумніви у її вірогідності. Зупиняти перевірку такої версії неприпустимо доти, поки вона не буде повністю спростована, оскільки такі сумніви можуть бути зумовлені поверхневою перевіркою.

Таким чином, основоположним критерієм повноти та об'єктивності розслідування є дотримання правил побудови і перевірки криміна-

лістичних версій. Ігнорування хоча б однієї із зазначених складових техніки побудови (висунення) і перевірки версії може призвести до суттєвих помилок у розслідуванні, а також до порушення строків розслідування та його низької якості.

4. ОЦІНКА РЕЗУЛЬТАТІВ ПЕРЕВІРКИ КРИМІНАЛІСТИЧНИХ ВЕРСІЙ

За результатами проведеної перевірки висунутих версій оцінюються отримані фактичні відомості про злочин і формулюється висновок про істинність або хибність версії. На зміну відкинутим версіям висувуються нові, але логічним завершенням цієї роботи буде підтвердження однієї версії як єдино можливого пояснення обставин злочину.

Криміналістична версія є вірогідною, якщо:

- 1) було висунуто всі можливі версії;
- 2) усі висунуті версії було перевірено;
- 3) хоча було висунуто всі можливі версії стосовно обставин злочину, які є нез'ясованими чи щодо яких недостатньо інформації, однак при розслідуванні не виникло жодних інших припущень;
- 4) після перевірки усіх висунутих версій залишилася одна, яка була об'єктивно підтверджена;
- 5) одна версія, яка залишилася, узгоджується з матеріалами провадження і пояснює відповідні встановлені відомості й факти, при чому дає їм єдино можливе пояснення;
- 6) усі висновки, що логічно випливають з підтвердженої версії, були всебічно досліджені та знайшли своє підтвердження.

Лише за умови відповідності криміналістичної версії всім наведеним критеріям її можна вважати вірогідною, тобто такою, що відповідає дійсності.

Оцінка результатів, отриманих унаслідок перевірки криміналістичних версій, відбувається щонайменше двічі – під час досудового розслідування та судового розгляду. Складаючи обвинувальний акт, слідчий, ґрунтуючись на матеріалах кримінального провадження, обирає ту з версій, яка відповідає його власному переконанню та узгоджується із зібраними матеріалами. На цьому етапі, як правило, допускається типова помилка, коли версія «підганяється» під наявні докази. У той же

час слідчий не повинен формально підходити до питання оцінки версії, оскільки це може призвести до помилок при винесенні процесуальних рішень. Підтвердженням цього є наступний приклад із слідчої практики. *До прокуратури надійшло повідомлення про звалтування і вбивство потерпілої. На місці події було виявлено речі потерпілої, а також її мобільний телефон. У ході розслідування було з'ясовано, що потерпіла напередодні ввечері зустрічалася із знайомим хлопцем на ім'я Олександр. Інформація про з'єднання з її мобільного номеру свідчила про те, що дівчина дійсно спілкувалася з Олександром. Свідки підтвердили, що бачили їх удвох у ресторані. На допиті Олександр підтвердив, що зустрічався напередодні ввечері із знайомою, однак, поспілкувавшись із нею, поїхав до себе додому. На запитання, чи бачив його хтось після зустрічі з дівчиною, хлопець відповів, що ні з ким не спілкувався, приїхавши додому, одразу ліг спати. Оскільки на одязі та телефоні загиблої було знайдено відбитки пальців Олександра, і в нього не було алібі, його було визнано підозрюваним у скоєнні злочину та взято під варту. Таким чином, версія про причетність Олександра до вчинення злочину дійсно підтверджувалася наявними у матеріалах кримінального провадження доказами, однак через тиждень у тому ж самому районі було скоєно звалтування і вбивство вже іншої молододі дівчини. Як з'ясувалося згодом, убивцею виявився психічнохворий мешканець одного із сусідніх сіл. Таким чином, навіть якщо версія повністю узгоджується з матеріалами кримінального провадження, її оцінка має проводитися з урахуванням того, чи достатніми є докази, що її підтверджують.*

Також версія оцінюється судом, який розглядає провадження про злочин. При цьому суддя здійснює як оцінку результатів версії, яка перевірена слідчим і покладена в основу обвинувального акту, так і висуває власні версії, проводить їх перевірку в ході судового слідства та оцінку отриманих результатів. Як вбачається з наведеного вище, суб'єкт оцінки криміналістичної версії не завжди збігається з суб'єктом її висунення. Так, слідчі, експертні версії та версії спеціалістів оцінюються суддями та слідчими.

Оцінювання версій, які висунуті іншими суб'єктами, необхідно здійснювати з урахуванням таких правил:

- слід ретельно ознайомитися з аргументами, які наводить суб'єкт висунення криміналістичної версії;
- у випадку нерозуміння суті версії отримати пояснення від суб'єкта, який її висунув;

- на основі вихідних даних, що є у матеріалах справи, змоделювати контрверсію та перевірити її.

Нехтування вказаними правилами може призвести до прийняття неправильних процесуальних рішень.

Питання для самоконтролю:

1. Дайте визначення поняття «криміналістична версія».
2. У чому полягає відмінність гіпотези від криміналістичної версії?
3. Назвіть ознаки криміналістичної версії.
4. Які Ви знаєте види криміналістичних версій?
5. Що таке висунення криміналістичної версії? Назвіть його етапи.
6. Як співвідносяться між собою висунення та побудова криміналістичної версії?
7. Назвіть правила побудови та перевірки криміналістичної версії.
8. Які Ви знаєте методи перевірки криміналістичної версії?
9. Назвіть критерії істинності криміналістичної версії.
10. Яким чином здійснюється оцінка криміналістичної версії?

Список використаних і рекомендованих джерел:

1. *Арцишевский Г. В.* Выдвижение и проверка следственных версий / Г. В. Арцишевский. – М., 1976. – 104 с.
2. *Васильев А. Н.* Следственная тактика / А. Н. Васильев. – М., 1976. – 197 с.
3. *Коновалова В. Е.* Версия: концепция и функции в судопроизводстве / В. Е. Коновалова. – Харьков : Консум, 2000. – 176 с.
4. Криміналістика: учеб. для вузов / [Аверьянова Т. В. и др.]; под ред. Р. С. Белкина. – М. : НОРМА-ИНФРА, 1999. – 971 с.
5. Криміналістика: підруч. [для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти] / [за ред. В. Ю. Шепітька]. – [2-ге вид., переробл. і допов.]. – К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – 728 с.
6. *Ларин А. М.* От следственной версии к истине / А. М. Ларин. – М., 1975. – 198 с.
7. *Лузгин И. М.* Версия как метод познания и доказывания в расследовании / И. М. Лузгин. – М., 1973. – 147 с.
8. *Пещак Я.* Следственные версии / Я. Пещак. – М., 1976. – 228 с.

§ 3. Планування та організація розслідування

1. *Планування розслідування: сутність, завдання та принципи*
2. *Етапи планування розслідування*
3. *Поняття та види планів розслідування*
4. *Сутність організації розслідування*

1. ПЛАНУВАННЯ РОЗСЛІДУВАННЯ: СУТНІСТЬ, ЗАВДАННЯ ТА ПРИНЦИПИ

Розслідування як складний пізнавальний процес, що спрямований на з'ясування слідчим обставин злочину, потребує чіткого планування. Планування розслідування – це діяльність слідчого, яка полягає у визначенні оптимального переліку слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, строків і послідовності їх проведення з метою швидкого та ефективного розслідування конкретного злочину. Обов'язковість планування у діяльності органів досудового розслідування передбачена в Інструкції з організації діяльності органів досудового розслідування МВС України, згідно з положеннями якої слідчий планує свою роботу так, щоб забезпечити своєчасність виконання необхідних слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій в усіх кримінальних провадженнях, у яких він проводить досудове розслідування.

Планування сприяє вирішенню таких завдань:

- об'єктивно оцінити обставини вчиненого злочину;
- правильно визначити напрями розслідування і способи розкриття злочину;
- своєчасно застосовувати необхідні у відповідних умовах розслідування криміналістичні засоби (теоретичні, ідентифікаційні, техніко-криміналістичні, тактичні, криміналістично-методичні);

- ефективно і економно використовувати робочий час і мінімізувати затрати сил слідчими.

За своєю структурою планування розслідування включає декілька рівнів. Базовим рівнем є планування роботи слідчого в цілому у кримінальному провадженні. До наступних рівнів належать планування початкового, подальшого та заключного етапів розслідування, планування конкретних слідчих (розшукових) дій, а також тактичних засобів (прийомів, комбінацій, операцій).

На кожному з рівнів планування буде ефективним за умови дотримання таких його *принципів*, як законність, індивідуальність, динамічність, конкретність, обґрунтованість і реальність.

Принцип законності у плануванні, а фактично в реалізації запланованих процесуальних дій під час досудового розслідування злочину варто розуміти як точне, неухильне дотримання закону. Законність дій слідчого, як службової особи, при розслідуванні злочинів полягає у тому, що вони мають відповідати нормам Конституції України, КПК України, іншим законам і підзаконним нормативно-правовим актам.

Принцип індивідуальності планування передбачає врахування під час його здійснення як своєрідності конкретного злочину, так і індивідуально-психологічних особливостей слідчого як носія криміналістичних знань. Це означає, що слідчий під час планування повинен уникати шаблонності, тобто план розслідування має бути побудований не на основі типових версій, а виходячи зі специфіки обставин вчинення конкретного злочину.

Сутність *принципу динамічності* планування полягає у тому, що плани розслідування не є сталими, а уточнюються і доповнюються по мірі отримання чи виявлення нових фактичних відомостей про вчинений злочин. На підставі раніше невідомих слідству доказів можуть висуватися нові версії, що вимагатиме проведення іншого обсягу слідчих (розшукових) дій, ніж той, що був запланований попередньо.

Принцип конкретності означає, що у сформульованому плані розслідування злочину має бути чіткий перелік процесуальних дій, зазначені їх мета, строки виконання, а також прізвище особи виконавця. План розслідування злочину не може мати загально-описового змісту.

Згідно з *принципом обґрунтованості* у плані розслідування варто окреслювати лише перелік доцільних і необхідних процесуальних заходів, проведення яких забезпечить вирішення завдань слідчого. З принципом обґрунтованості пов'язаний принцип *реальності*, який полягає у тому, що заплановані слідчим дії повинні бути такими, які реально виконати у визначених умовах розслідування та у встановлені терміни.

Недотримання наведених вище принципів при складанні планів розслідування конкретних злочинів може призвести до непотрібних зусиль і даремних часових витрат, унаслідок чого слідчий може не вкластися в установлені законом строки досудового розслідування.

2. ЕТАПИ ПЛАНУВАННЯ РОЗСЛІДУВАННЯ

Планування розслідування будь-якого злочину відбувається у декілька етапів, до яких належать:

1-й етап – на підставі вихідної інформації про вчинений злочин слідчий висуває версії та визначає напрямок розслідування;

2-й етап – з огляду на висунуті версії слідчий окреслює коло обставин, які підлягають доказуванню;

3-й етап – з метою встановлення обставин, які мають значення для кримінального провадження, слідчий визначає необхідний для цього перелік процесуальних заходів, а також їх виконавців і терміни проведення;

4-й етап – слідчий складає письмовий план розслідування та додати до нього.

На першому етапі планування розслідування слідчий вивчає та аналізує вихідну інформацію про обставини вчиненого злочину. Це дозволяє йому встановити достовірні фактичні дані, вирішити питання про їх процесуальне оформлення і доказове значення, а також виокремити ті обставини злочину, які залишилися невстановленими або недостатньо встановленими. На підставі попередньо проаналізованої вихідної інформації слідчим висуваються версії та прогнозуються можливі результати їх перевірки.

Другий етап планування розслідування передбачає окреслення слідчим кола тих обставин, які підлягають доказуванню у кримі-

нальному провадженні про конкретний злочин, і можуть бути встановлені в ході перевірки висунутих слідчим версій.

У ході *третього етапу* планування розслідування слідчий визначає ті процесуальні й тактичні заходи, проведення яких дозволить належним чином перевірити висунуті версії та з'ясувати обставини злочину. До таких заходів належать слідчі (розшукові) дії, інші процесуальні заходи, а також тактичні прийоми, комбінації та операції, застосування яких оптимізує процес отримання доказової інформації про розслідуваний злочин. Визначення конкретного переліку таких заходів здійснюється слідчим з огляду на ті ситуації, які складаються в ході розслідування. Якщо такі ситуації не конфліктні й сприятливі для швидкого розкриття злочину, то, як правило, слідчий приймає рішення про проведення тих слідчих (розшукових) дій, які дозволяють максимально повно з'ясувати інформацію про вчинений злочин. Якщо ж ситуація, в якій відбувається розслідування, є конфліктною, у зв'язку з тим, що свідки, підозрювані чи потерпілі не бажають співпрацювати зі слідством або ж повідомляють неправдиву інформацію про злочин, приховують чи перекручують її, то при проведенні слідчих (розшукових) дій може бути заплановано застосування тактичних прийомів чи їх комбінацій, що спрямовані на подолання відмови давати показання або ж на викриття неправди у показаннях.

На *четвертому етапі* планування розслідування слідчий складає письмовий план, в якому фіксує перелік слідчих (розшукових) дій та організаційно-тактичних заходів, а також послідовність їх проведення. Оскільки у законі відсутні обов'язкові вимоги, яким мають відповідати плани розслідування, то вони складаються у довільній формі. Як правило, плани розслідування мають вигляд таблиці, яка включає наступні колонки: «Версії, що перевіряються», «Обставини, які підлягають доказуванню», «Слідчі (розшукові) та інші процесуальні дії», «Строки виконання», «Відмітка про виконане». Якщо розслідування злочину здійснюється декількома слідчими, то додається колонка «Виконавець».

3. ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ ПЛАНІВ РОЗСЛІДУВАННЯ

Вирішення завдань кримінального провадження, що передбачені у ст. 2 КПК України, забезпечується результативним розслідуванням злочину, яке є неможливим без підготовки відповідного плану як комплексу організаційних і тактичних заходів щодо послідовності, строків проведення та виконавців процесуальних дій у кримінальному провадженні про конкретний злочин. Кожен план розслідування є заздалегідь продуманою програмою дій слідчого, яка формується лише на фактичних відомостях про обставини вчиненого злочину і має бути науково обґрунтованою та ефективною. Зміст плану досудового розслідування визначається слідчим залежно від характеру слідчої ситуації, що складається на відповідному етапі розслідування. У планах розслідування окреслюються його напрямки, а оскільки їх може бути декілька, то такі плани систематично уточнюються і доповнюються відповідно до нових слідчих версій.

Види планів розслідування:

- *залежно від об'єкта:* план усього процесу розслідування; певного етапу розслідування; окремої слідчої (розшукової) дії; тактичної операції;
- *за кількістю злочинів, що розслідуються:* план розслідування одного злочину; декількох злочинів, об'єднаних в одне кримінальне провадження; декількох злочинів, розслідування яких здійснює слідчий;
- *залежно від етапу розслідування,* на якому відбувається планування: план початкового, подальшого та заключного етапів розслідування;
- *за формою:*

1. План розслідування, що складається за слідчими версіями. У такій формі плану спочатку плануються слідчі (розшукові) дії та інші заходи, спрямовані на одночасну перевірку декількох слідчих версій, потім слідчі (розшукові) дії та інші заходи для перевірки однієї версії.

№ п/п	Слідчі версії	СРД та інші дії	Термін виконання	Виконавець
-------	---------------	-----------------	------------------	------------

ГЛАВА 1. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ТАКТИКИ

2. План розслідування, що складається окремо для кожного епізоду злочинної діяльності, що розслідується. Такий план складається у складних, багатоепізодних кримінальних провадженнях.

№ п/п	Зміст епізоду	Обставини провадження, які повинні бути досліджені	Термін виконання	Виконавець
-------	---------------	--	------------------	------------

3. План розслідування, що складається за окремими обставинами предмета доказування. Такий план складається у нескладних кримінальних провадженнях.

№ п/п	Обставина, що підлягає доказуванню	СРД та інші дії	Термін виконання	Виконавець
-------	------------------------------------	-----------------	------------------	------------

4. Сітковий план. Такий план використовується в багатоепізодних складних кримінальних провадженнях, у розслідуванні яких бере участь значна кількість слідчих та оперативних працівників. Такий план має певні переваги перед іншими:

- дає наочне уявлення про мету, характер і кількість запланованих слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) дій та інших заходів;
- дозволяє визначити терміни для проведення певних процесуальних дій, закінчення розслідування, встановити можливість їх скорочення, виявляти недоліки у доказовій базі обвинувачення як щодо підозрюваних осіб, так і щодо епізодів злочинної діяльності.

Сітковий план складається у хронологічній послідовності злочинних епізодів, що розслідуються. Наочне зображення переліку злочинних епізодів, кількості отриманих доказів у кожному з них, відомостей про особу злочинця тощо дозволяє слідчому зрозуміти сутність матеріалів кримінального провадження, а також змодельовати зміст письмового повідомлення про підозру. У сіткових планах схематично у вигляді квадратів, прямокутників, трикутників тощо слідчий визначає повний перелік запланованих слідчих (розшукових) дій з урахуванням передбачуваного часу, необхідного для їх проведення.

Умовні позначення	СРД та інші дії	Необхідний час	Епізоди		

4. СУТНІСТЬ ОРГАНІЗАЦІЇ РОЗСЛІДУВАННЯ

Запорукою успішного виконання підготовленого слідчим плану проведення слідчих (розшукових) дій та інших процесуальних заходів є належна організація розслідування злочину. У загально-науковому розумінні термін «організація» (від лат. *organizo* – впорядковувати, влаштовувати) вживається у декількох значеннях: 1) внутрішня упорядкованість, погодженість, взаємодія більш-менш диференційованих і автономних частин цілого, обумовлена його структурою; 2) сукупність процесів чи дій, що призводять до утворення та удосконалення взаємозв'язків між частинами цілого; 3) об'єднання людей, що спільно реалізують деяку програму або ціль і діють на підставі визначених правил і процедур.

З криміналістичної точки зору організація досудового розслідування злочину – це комплекс заходів, що забезпечують належну реалізацію запланованих процесуальних дій при розслідуванні конкретного злочину. Слідчий залежно від ситуації, яка складається на відповідному етапі розслідування, і, виходячи з отриманої інформації про злочин, висуває версії та планує свою подальшу роботу щодо їх перевірки. З метою виконання спланованого слідчий організовує розслідування злочину.

Організація розслідування злочину ґрунтується на теоретичних засадах наукової організації праці (НОП) і реалізується слідчим на основі таких принципів:

- планування досудового розслідування;
- мобілізація і розстановка сил;
- поєднання гласних і негласних слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій.

Організація розслідування злочину має чотири рівні. Перший рівень називають вищим, оскільки він включає систему заходів, які забезпечують ефективність функціонування системи всіх правоохоронних органів щодо розслідування злочинів. Другий рівень організації розслідування – управлінський, який передбачає комплекс заходів, що забезпечують оптимальну структуру органів розслідування, належний рівень управління ними, ефективність їхньої діяльності та удосконалювання її засобів і методів. Третій, методичний, рівень

організації розслідування злочину охоплює комплекс заходів щодо створення оптимальних умов для визначення та застосування найбільш ефективних і доцільних у певній слідчій ситуації рекомендацій криміналістичної методики. На четвертому рівні відбувається організація застосування найбільш ефективних й доцільних техніко-криміналістичних засобів і тактичних прийомів, а також проведення окремих слідчих (розшукових) дій чи організаційно-технічних заходів у межах розслідування конкретного злочину.

Питання для самоконтролю:

1. Дайте визначення поняття «планування досудового розслідування злочину».
2. Назвіть завдання, які вирішуються слідчим за допомогою планування досудового розслідування злочину.
3. Які принципи планування досудового розслідування злочину Ви знаєте? Охарактеризуйте кожний із них.
4. Що є логічною основою планування розслідування?
5. Наведіть перелік принципів планування досудового розслідування злочинів.
6. Які етапи планування досудового розслідування злочинів Ви знаєте?
7. Назвіть види планів розслідування злочинів і охарактеризуйте кожний із них.
8. Охарактеризуйте сутність організації розслідування злочинів.
9. Розкрийте співвідношення понять «планування» та «організація розслідування злочинів»?
10. Які положення є базовими в організації розслідування злочинів?

Список використаних і рекомендованих джерел:

1. *Когутич І.І.* Криміналістика : [курс лекцій] / І.І. Когутич. – К. : Атіка, 2008. – 888 с.
2. Криміналістика: питання і відповіді : [навч. посіб.] / Кофанов А.В., Кобилянський О.Л., Кузьмічов Я.В. [та ін.]. – К. : Центр учбової літ-ри, 2011. – 280 с.
3. Криміналістика. Академічний курс : [підручник] / Т.В. Варфоломеева, В.Г. Гончаренко, В.І. Бояров [та ін.]. – К. : Юрінком Інтер, 2011. – 504 с.
4. Криміналістика: [підручник] / В.Ю. Шепітько, В.О. Коновалова, В.А. Журавель [та ін.]; [за заг. ред. В.Ю. Шепітька]. – К. : Центр учбової літ-ри, 2015. – 544 с.
5. Про організацію діяльності органів досудового розслідування Міністерства внутрішніх справ України [Електронний ресурс]: наказ МВС України від 09 серп. 2012 р. № 686. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z1770-12>.
6. *Салтевський М.В.* Криміналістика : [підручник]: [у 2 ч.] / М.В. Салтевський. – Харків : Консум, 2001. – Ч. 2. – 528 с.
7. *Скригонюк М.І.* Криміналістика : [підручник] / М.І. Скригонюк. – К. : Атіка, 2005. – 496 с.

§ 4. Слідчі ситуації

1. *Поняття та сутність слідчої ситуації*
2. *Класифікація слідчих ситуацій*
3. *Тактичне рішення як засіб впливу на слідчі ситуації*

1. ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ СЛІДЧОЇ СИТУАЦІЇ

Хід розслідування злочину зумовлюється різноманітними чинниками – як об’єктивними (погодні умови, час доби та пора року, за яких було вчинено злочин, інтенсивність процесів зникнення слідів злочину тощо), так і суб’єктивними (індивідуально-психологічні особливості слідчого, рівень його професійних знань і досвіду тощо), взаємодія між якими визначає обстановку, в якій здійснюється пошук та отримання інформації про злочин. Така обстановка у криміналістиці отримала назву «*слідча ситуація*».

У науковий вжиток термін «слідча ситуація» увів у 1967 році О. Н. Колесніченко. Цим терміном вчений позначив становище, що склалося на певний момент розслідування і яке характеризується наявністю тих чи інших доказів та інформаційного матеріалу про обставини злочину.

У подальшому поняття слідчих ситуацій досліджувалося багатьма вченими, однак єдності поглядів щодо його сутності, внутрішньої структури та криміналістичної природи в результаті тривалих дискусій досягнуто не було. Одна група вчених пропонувала розуміти слідчу ситуацію як обстановку, в якій відбувається розслідування. Так, Р. С. Белкін, В. І. Шиканов сформулювали визначення, відповідно до якого слідча ситуація має переважно зовнішній характер стосовно процесу розслідування і є сукупністю умов, у яких в конкретний момент здійснюється доказування.

Інші науковці слідчу ситуацію визначили як сукупність інформації про вчинений злочин, яка характеризує стан розслідування на певному його етапі. Так, В. О. Образцов і В. Г. Танасевич стверджували, що

слідча ситуація є обстановкою в кримінальній справі, що склалася при її порушенні або на якомусь етапі розслідування і характеризується джерелами, змістом, обсягом наявної інформації про обставини злочину і осіб, які його вчинили, результатами використання такої інформації, а також організаційними, управлінськими, інтелектуальними, технічними та іншими можливостями слідства. О. М. Васильєв, В. К. Гавло, В. О. Коновалова та інші під слідчою ситуацією розуміли сукупність інформації, за допомогою якої характеризується стан розслідування злочину, залишаючи поза увагою обстановку та умови, в яких вона відбувається.

Третя група вчених запропонувала розглядати слідчу ситуацію як комплексне поєднання обстановки, в якій відбувається розслідування злочину, та інформації про обставини його вчинення. Такої точки зору дотримувався, наприклад, В. П. Бахін, який зазначав, що слідча ситуація – це сукупність відомостей про подію злочину і обставини, що характеризують обстановку його розслідування на конкретному етапі та обумовлюють вибір засобів і методів встановлення істини у справі.

Узагальнення наведених та інших наукових поглядів на сутність і зміст слідчої ситуації дозволяє зробити висновок, що будь-яка **слідча ситуація може розглядатися у двох аспектах**: а) *теоретичному* – як типізована сукупність інформації стосовно певного виду злочинів і ходу їх розслідування, аналіз та оцінка якої дозволяють слідчому прийняти найбільш раціональні стратегічні й тактичні рішення для швидкого і повного розв'язання завдань у кримінальному провадженні; б) *практичному* – як реальна життєва ситуація, що складається в ході розслідування конкретного злочину.

Сутнісними ознаками слідчої ситуації є такі:

- її сутність полягає у своєрідному поєднанні комплексу умов та обставин, в яких було вчинено злочин і відбувається з'ясування його обставин;
- вона формується за рахунок наявної на певний момент розслідування криміналістично-значимої інформації про подію злочину в цілому (її характер, наявні кримінально-релевантні ознаки) та його окремі обставини (спосіб, знаряддя, засоби, місце і час вчинення злочину, відомості про особу злочинця і потерпілого, предмет злочинного посягання тощо);
- вона є динамічною, а тому вимагає від слідчого постійного аналізу і корегування висунутих версій і плану розслідування;

- при оцінюванні слідчої ситуації слід враховувати джерела доказової інформації, а також час, що минув з моменту вчинення злочину й до моменту надходження повідомлення про нього.

Викладене вище дає підстави зробити висновок, що *слідча ситуація* – це об’єктивно існуюче у конкретний момент часу поєднання умов, у яких відбувається розслідування злочину і яке характеризує ступінь поінформованості слідчого про обставини його вчинення.

2. КЛАСИФІКАЦІЯ СЛІДЧИХ СИТУАЦІЙ

Слідчі ситуації класифікуються на такі види:

- 1) *залежно від етапу розслідування, на якому виникають слідчі ситуації:*
 - **перевірочні** – формуються до внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань і характеризуються відсутністю в повідомленнях про злочин достатньої для відкриття кримінального провадження інформації про обставини його вчинення, у зв’язку з чим потребують попередньої перевірки засобами, дозволеними КПК України (огляд місця події);
 - **початкові** – формуються на момент відкриття кримінального провадження та характеризуються наявністю в матеріалах достатніх відомостей, що вказують на ознаки злочину;
 - **подальші** – формуються після проведення початкових і подальших слідчих (розшукових) дій та характеризують обстановку на подальшому етапі розслідування з огляду на встановлені факти;
 - **кінцеві** – виникають на заключному етапі розслідування й характеризують його результати;
- 2) *за ступенем узагальнення:*
 - **типові** – це слідчі ситуації, в яких діють загальні закономірності механізму вчинення злочину і застосовуються заздалегідь розроблені програми діяльності слідчого.

Визначення й вивчення типових слідчих ситуацій є необхідним і сприяє:

- а) орієнтації слідчого у багатоаспектності обставин кримінального провадження з метою отримання інформації для прий-

няття тактичних і стратегічних рішень на певному етапі розслідування;

- б) висуненню найбільш обґрунтованих слідчих версій і корегуванню подальшого ходу розслідування в найбільш перспективному напрямі;
- в) ефективному плануванню слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій, заходів забезпечення кримінального провадження та інших процесуальних заходів, черговості їх проведення з метою виконання завдань кримінального провадження;
- г) зведенню до мінімуму тактичного ризику у рішеннях слідчого:
 - **нетипові (специфічні)** – це слідчі ситуації, які в силу надзвичайної різноманітності формуючих їх умов є неповторними та для вирішення завдання, що стоїть перед слідчим, вимагають застосування нетипових засобів і прийомів розслідування;
- 3) *за ступенем складності:*
 - **прості** – це слідчі ситуації, в яких тактичний ризик зведений до мінімуму;
 - **складні** – це слідчі ситуації, що виникають за відсутності достатньої інформації та в умовах тактичного ризику;
- 4) *за ступенем збігу інтересів слідчого з інтересами інших учасників кримінального провадження:*
 - **безконфліктні** слідчі ситуації характеризуються тим, що у них інтереси учасників повністю або частково збігаються з інтересами слідчого на конкретному етапі розслідування, у зв'язку з чим між ними не виникає протиріччя і незгодженостей;
 - **конфліктні** – слідчі ситуації, що виникають у випадку, якщо інтереси слідчого та інших учасників процесу розслідування не співпадають;
- 5) *залежно від можливості досягнення мети розслідування:*
 - **сприятливі** слідчі ситуації, що складаються за наявності достатньої інформації для встановлення обставин вчиненого злочину. Завдання слідчого у сприятливій ситуації полягають в ефективній реалізації усіх передбачених чинним законодавством засобів для швидкого розкриття злочину;

- *несприятливі* слідчі ситуації характеризуються відсутністю достатньої інформації про злочин, а тому для вирішення слідчому необхідно вживати заходів для її з'ясування.

Таким чином, слідчі ситуації класифікують за різноманітними критеріями. Утім, наведена вище класифікація не є вичерпною, а містить лише основні види слідчих ситуацій та може бути доповнена.

3. ТАКТИЧНЕ РІШЕННЯ ЯК ЗАСІБ ВПЛИВУ НА СЛІДЧУ СИТУАЦІЮ

Запорукою успішного вирішення слідчої ситуації, яка складається на певному етапі розслідування, є своєчасне прийняття слідчим правильного тактичного рішення, реалізація якого дозволить йому наблизитися до вирішення завдань кримінального провадження.

Поняття, сутність, структура *тактичного рішення*, а також поняття й сутність *тактичного ризику* було розглянуто нами у § 1 глави 1 цього посібника.

Розглядаючи тактичне рішення в діяльнісному аспекті його впливу на слідчу ситуацію, зазначимо, що прийняття будь-якого тактичного рішення слідчим повинно базуватися на таких *принципах*:

- *законності*, який полягає в тому, що воно приймається слідчим у межах його повноважень, передбачених чинним законодавством України;
- *етичності*, що передбачає відповідність тактичного рішення і засобів його реалізації морально-етичним принципам проведення розслідування;
- *обґрунтованості* – тактичне рішення буде вважатися обґрунтованим, якщо при його прийнятті будуть ураховані умови, в яких відбувається розслідування, у зв'язку з чим воно забезпечить успішне вирішення завдань слідчого;
- *своєчасності* тактичного рішення – означає, що його прийняття має здійснюватися саме в той момент, коли в цьому є нагальна необхідність. Своєю чергою, несвоєчасно прийняте тактичне рішення може призвести до негативного результату розслідування;
- *реальності* тактичного рішення, що передбачає можливість здійснення всіх запланованих дій і заходів тактичного впливу.

Прийняття тактичного рішення слідчим спрямоване на розв'язання таких **завдань**:

- зміна слідчої ситуації в сприятливому для слідства напрямку;
- максимально ефективне використання несприятливої слідчої ситуації для вирішення завдань конкретного кримінального провадження;
- досягнення переваги над протидіючою слідству стороною;
- використання фактора раптовості, особливо на початковому етапі розслідування;
- забезпечення методичності й наступальності розслідування.

Прийняття тактичного рішення включає в себе такі **етапи**:

- 1) оцінка слідчої ситуації;
- 2) створення уявної інформаційної моделі слідчої ситуації, що склалася;
- 3) виокремлення факторів, які зумовлюють конфліктні або несприятливі слідчі ситуації;
- 4) планування заходів щодо вирішення конфліктних або несприятливих слідчих ситуацій;
- 5) прийняття тактичного рішення щодо обрання конкретних засобів впливу на слідчі ситуації;
- 6) практична реалізація тактичного рішення.

Питання для самоконтролю:

1. Сформулюйте поняття слідчої ситуації.
2. Назвіть сутнісні ознаки слідчої ситуації.
3. Які види слідчих ситуацій Ви знаєте?
4. Розкрийте сутність тактичного рішення як засобу впливу на слідчу ситуацію.
5. Назвіть етапи прийняття тактичного рішення.
6. Наведіть приклад тактичного рішення як засобу подолання конфліктної слідчої ситуації під час допиту.

Список використаних і рекомендованих джерел:

1. *Белкин Р. С.* Перспективы исследования проблемы следственной ситуации / Р. С. Белкин. – Москва : Следственная ситуация, 1985. – С. 3–20.
2. *Веліканов С.* Класифікація слідчих ситуацій у криміналістичній методиці : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / С. В. Веліканов. – Х., 2002. – 22 с.
3. *Гавло В.* Следственная ситуация / В. К. Гавло. – М. : Всесоюз. ин-т по изучению причин и разработке мер по предупреждению преступности, 1984. – С. 38–41.
4. *Образцов В. А.* Понятие и криминалистическое значение следственной ситуации / В. А. Образцов, В. Г. Танасевич. // Сов. гос-во и право. – 1979. – № 8. – С. 109–115.
5. *Селиванов Н. А.* Криминалистические характеристики преступлений и следственные ситуации в методике расследования / Н. А. Селиванов // Соц. законность. – 1977. – № 2. – С. 56–59.
6. *Тіщенко В. В.* Слідчі ситуації в методиці розслідування злочинів: поняття, класифікація, значення / В. В. Тіщенко // Актуальні проблеми держави і права. – 2004. – Вип. 22. – С. 961–965.

ГЛАВА 2

СЛІДЧА ТАКТИКА

§ 1. Організація і тактика допиту

1. *Допит: поняття, принципи проведення та види*
2. *Закономірності формування показань*
3. *Підготовка до проведення допиту*
4. *Тактика проведення окремих видів допиту*
5. *Фіксація ходу і результатів допиту*

1. ДОПИТ: ПОНЯТТЯ, ПРИНЦИПИ ПРОВЕДЕННЯ ТА ВИДИ

Найбільш поширеним і водночас складним способом отримання доказів у кримінальному провадженні є допит. Його розглядають і як слідчу (розшукову) дію, і як метод одержання інформації, і як процес спілкування. Складність допиту вимагає від суб'єктів його проведення не лише бездоганного знання норм процесуального права та особливостей їх реалізації, а й володіння психологічними знаннями та знаннями інших наук, використання яких сприяє отриманню під час допиту повної та достовірної інформації від осіб, які сумлінно дають показання, згадуванню забутого учасниками процесу, які щиро прагнуть повідомити слідчому всю відому їм інформацію про обставини злочину, а також зміні позиції осіб, які не бажають давати показання або дають неправдиві показання.

За своєю криміналістичною сутністю *допит* є процесом отримання показань від особи стосовно відомих їй обставин, які мають значення для кримінального провадження.

Відповідно до положень ч. 2 ст. 84 КПК України показання є джерелом (або видом) доказів у кримінальному провадженні. Показання

можуть бути як обвинувальними, так і виправдувальними доказами. Для підозрюваного та обвинуваченого показання є, перш за все, засобом захисту від підозри чи пред'явлених обвинувачень.

Як і будь-яка інша слідча (розшукова) дія, допит спрямований на виявлення, вилучення, фіксацію слідів злочину, але його специфіка полягає в тому, що в процесі його провадження виявляються не матеріально-фіксовані, а ідеальні сліди, що існують у вигляді інформаційних моделей у свідомості допитуваних. Така інформація надходить допитуваному в момент сприйняття ним тих чи інших явищ або предметів, які запам'ятовуються, й згодом, під час допиту, відтворюється і передається слідчому.

Запорукою успішного проведення допиту є чітке усвідомлення особою, яка його проводить, яку саме інформацію необхідно з'ясувати. Коло обставин, які слідчий (прокурор, суддя) має на меті з'ясувати під час допиту, є *предметом допиту*. До таких обставин можуть належати обставини, що пов'язані з подією злочину (способом, часом, місцем, наслідками його вчинення); обставини, що встановлюють чи спростовують винуватість або причетність особи до вчинення злочину, а також обставини, які стосуються характеру й розміру шкоди, заподіяної злочином, і характеризують умови, що сприяли його вчиненню.

Організаційне забезпечення допиту має здійснюватися з огляду на такі його *принципи*, як активність, цілеспрямованість, об'єктивність і вичерпність, необхідність урахування при допиті психологічних особливостей допитуваного.

Активність допиту полягає в тому, що слідчий утримує ініціативу при допиті, вміло використовує для досягнення його мети необхідні тактичні прийоми, при цьому суворо дотримуючись вимог закону. *Цілеспрямованість* допиту означає його проведення із заздалегідь продуманою метою, а саме – для отримання певної інформації. Цілеспрямованість забезпечується наявністю у слідчого повного уявлення про предмет допиту і вмінням підпорядкувати меті його проведення застосовувані засоби та прийоми допиту. *Об'єктивність* і *вичерпність* полягають у тому, що слідчий не має права за власним бажанням скорочувати отримані показання, змінювати їх згідно зі своїми уявленнями про хід справи, нав'язувати допитуваному свої переконання. Однією з гарантій об'єктивності допиту є заборона під час допиту ставити навідні запитання, а вичерпності – обов'язковість дослівного викладення показань у протоколі допиту.

Успіх допиту залежить від того, наскільки повно слідчим будуть ураховані при його проведенні психологічні особливості допитуваного. Без цього неможливо встановити психологічний контакт з допитуваним, який є необхідною умовою досягнення мети допиту. Під **психологічним контактом з допитуваним** варто розуміти створення такої атмосфери допиту, за якої у допитуваного виникає повага до слідчого, розуміння його завдань та обов'язків, бажання сприяти встановленню всіх необхідних обставин у кримінальному провадженні. Слід ураховувати, що психологічний контакт досягається не лише через прихильне ставлення до учасників допиту, а й завдяки правильній організації взаємовідносин між ними, що може реалізовуватися, наприклад, шляхом окремого допиту свідків, вжиття заходів до того, щоб свідки, викликані в одному кримінальному провадженні, не могли спілкуватися між собою до закінчення допиту. Врахування психологічних особливостей особистості допитуваного необхідне й для правильного вибору тактичних прийомів допиту.

З криміналістичної точки зору **допиту класифікують на такі види:**

- за суб'єктом проведення: слідчий, судовий;
- за кількістю осіб, які допитуються: допит однієї особи, одночасний допит двох чи більше раніше допитаних осіб;
- залежно від процесуального статусу допитуваного: допит свідка, потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого, експерта;
- залежно від віку допитуваного: допит малолітньої чи неповнолітньої особи, допит повнолітнього (дорослого) та допит особи похилого віку;
- за психофізіологічним станом допитуваного: допит здорової особи, допит особи із вадами слуху, зору, з іншими вадами фізичного і психічного здоров'я;
- за способом проведення: безпосередній допит, допит у режимі відеоконференції при трансляції з іншого приміщення;
- за місцем проведення: у кабінеті слідчого, за місцезнаходженням допитуваного, на місці події або виявлення слідів злочину;
- за послідовністю проведення: первинний (допит, який проводиться вперше), повторний (з'ясування обставин, про які особа вже допитувалась на попередніх допитах);
- за повнотою з'ясування предмету допиту: основний (з'ясується все коло обставин, що входять до предмету допиту), додатковий (проводиться для з'ясування окремих об-

ставин, які мають значення для кримінального провадження, якщо на попередніх допитах вони не були з'ясовані або є підозра про неправдивість раніше даних показань щодо цих обставин);

- за характером слідчої ситуації, в умовах якої відбувається допит: допит у конфліктній і безконфліктній ситуації.

Викладене дає підстави визначити **допит** як процесуальну дію, що проводиться у визначеному кримінально-процесуальним законом порядку і полягає в спілкуванні між слідчим і допитуваним з метою отримання від останнього інформації про обставини, які мають значення для кримінального провадження.

2. ЗАКОНОМІРНОСТІ ФОРМУВАННЯ ПОКАЗАНЬ

Достовірність показань, отриманих у ході проведення допиту, визначається низкою чинників, одним із яких є особливості перебігу психічних процесів, що відбуваються у свідомості допитуваної особи.

Процес формування показань складається з трьох етапів:

- 1) сприйняття події за допомогою органів чуття;
- 2) запам'ятовування;
- 3) відтворення.

Першим етапом у формуванні показань є *сприйняття*. Його характер залежить від типу нервової системи сприймаючого, стану його фізіологічного здоров'я, рівня ментального розвитку. На результати сприйняття впливають суб'єктивні та об'єктивні фактори. Об'єктивними факторами, що впливають на формування показань, є погодні умови, відстань від місця події до особи, що спостерігала за цією подією, тривалість перебігу події. До суб'єктивних факторів належать: вік особи, рівень її психічного та фізичного розвитку, стан фізичного та психічного здоров'я, страх, втома, сильне нервове збудження тощо. Неврахування цих факторів під час оцінки показань може призвести до того, що обвинувачення ґрунтуватиметься на недостовірних даних.

Достовірність результатів сприйняття обумовлюється його спрямованістю і залежить від того, чи було воно навмисним, чи ні. Не-

навмисне сприйняття характеризується тим, що людина попередньо до нього не готується, воно виникає раптово і триває доки діє відповідний подразник на органи чуття. Навмисне ж сприйняття характеризується цілеспрямованістю, а тому є більш повним і пов'язаним з так званою професійною увагою. Сприймання особою предметів чи явищ, пов'язаних з її професією, часто є найоб'єктивнішим і містить найменший відсоток помилок.

Другим етапом формування показань є *запам'ятовування* як здатність мозку утворювати умовні зв'язки. Як і сприйняття, пам'ять має вибірковий характер. Людина запам'ятовує не все, що сприймає, а тільки те, що викликає в неї глибокі переживання, цікавість чи має певне значення. Експерименти з перевірки пам'яті свідчать про те, що вона з часом перекручує колись сприйняті людиною події. Посилання на викривлення, які допускає пам'ять, дає підстави для висновку, що відтворення у випадках, коли від події до допиту пройшло небагато часу, дозволяє детально відобразити сприйняте. Повну розповідь про те, що спостерігалось, можна одержати тоді, коли свідок допитується через найкоротший проміжок часу після події.

У слідчій практиці переважно доводиться працювати з показаннями осіб, які не ставили собі за мету обов'язково запам'ятовувати факти для повідомлення їх згодом на допиті. Як правило, свідки зосереджують увагу на фактах, які найсильніше діють на їхню психіку. *Наприклад, свідок пограбування банку повідомив, що він не запам'ятав ні зовнішнього вигляду злочинця, ні його голосу. Він запам'ятав тільки те, як грабіжник забіг до банку і почав кричати, щоб усі лягали на підлогу. Свідок зосередив увагу на емоціях злочинця, а тому його показання в цій частині виявилися найповнішими. Спрямованість уваги в цьому випадку сприяла кращому запам'ятовуванню окремих обставин.*

Результати досліджень мимовільного запам'ятовування в психології свідчать про те, що особи запам'ятовують не тільки те, що справляє яскраве враження, а й фонові обставини, на які не спрямовано безпосередньої уваги. У такому випадку під час допиту доцільно застосувати тактичні прийоми допиту з використанням асоціативних зв'язків. До них належать: а) постановка додаткових запитань, заснованих на аналізі показань осіб і на використанні можливих асоціацій у допитуваного в момент спостереження за подією; б) постановка нагадуючих запитань; в) пред'явлення в ході допиту речових доказів.

Третім етапом у формуванні показань є *відтворення сприйнятого*. Воно залежить від низки умов, у тому числі фізичного і психічного стану особи в момент відтворення. Особливе значення тут має здатність особи висловлювати свої думки. Ця здатність у кожної людини індивідуальна й залежить від її культурного рівня, розвитку інтелекту, словникового запасу та інших чинників. Значну роль при цьому відіграють вислови, які використовує слідчий при допиті, окремі фрази, слова, формулювання запитань.

3. ПІДГОТОВКА ДО ПРОВЕДЕННЯ ДОПИТУ

Як і будь-яка слідча (розшукова) дія, допит проводиться у декілька етапів. На підготовчому етапі здійснюється планування допиту. Планування передбачає збір вихідних даних про допитуваного, вибір місця й часу проведення допиту, способу виклику на допит, визначення предмету допиту, прийняття рішення про технічні засоби, які будуть застосовуватися під час допиту, а також підготовка питань для допиту.

Збір вихідних даних для допиту є обов'язковим елементом підготовки до нього. Вихідні дані для допиту різняться за своїм походженням і змістом. Серед них необхідно виділяти передусім ті, які відносяться до предмету допиту.

При підготовці до допиту слідчий повинен визначити коло обставин, щодо яких планується отримати показання від допитуваного. У разі відсутності у слідчого чіткого уявлення про ці обставини допит не буде цілеспрямованим: у показаннях обов'язково будуть, з одного боку, прогалини, а, з іншого – неналежні дані. Необхідно враховувати, що в матеріалах провадження вже може міститися інформація, яка стосується предмету майбутнього допиту. Для її виявлення під час підготовки до допиту слідчий має вивчити матеріали провадження.

Предмет допиту може містити обставини, для оцінки та розуміння яких необхідно ознайомитися зі спеціальною довідковою літературою, з тими чи іншими технологічними процесами тощо. Для цього слідчий може звертатися до спеціалістів за консультаціями.

Дані про особу допитуваного – це інформація про його психофізіологічні особливості, рівень культури та освіти, поведінку у колективі та у по-

буті, взаємини з іншими учасниками кримінального провадження. Вони можуть бути отримані з матеріалів провадження та оперативних джерел.

Вибір місця і часу проведення допиту здійснюється з огляду на процесуальний статус допитуваного, важливість інформації, якою він володіє, характер його стосунків з іншими учасниками кримінального провадження. Місце проведення допиту має сприяти встановленню психологічного контакту з допитуваним, не перешкоджати зосередженню уваги допитуваного на запитаннях слідчого та забезпечувати нерозголошення відомостей досудового розслідування. За загальним правилом допит проводиться за місцем проведення досудового розслідування або в іншому місці за погодженням з особою, яку мають намір допитати. Як правило, допит тяжко хворого свідка, потерпілого проводиться за місцем лікування. Малолітніх або неповнолітніх осіб допитують за місцем навчання чи проживання. Такий вибір місця допиту обумовлюється тим, що виклик неповнолітніх і малолітніх осіб до кабінету слідчого в силу їх психологічних особливостей (несформованість психіки, схильність до фантазування, навіюваність тощо) може спровокувати в них почуття страху, розгубленість, дезорганізацію, неможливість сконцентруватися на питаннях, що ставляться.

За загальним правилом допит проводиться у денний час, а в нічний час (з 22 до 6 години) не допускається, за винятком невідкладних випадків, коли затримка в його проведенні може призвести до втрати доказів. Допит не може продовжуватися без перерви понад дві години, а в цілому – понад вісім годин на день.

Спосіб виклику на допит (вручення повістки про виклик на допит, надіслання її поштою, електронною поштою чи факсимільним зв'язком, здійснення виклику телефоном або телеграмою) визначається на розсуд слідчого з огляду на те, який з них забезпечить проведення допиту у призначений час і у визначеному місці, а також сприятиме налагодженню належної атмосфери спілкування з допитуваним.

Особливої уваги при підготовці до допиту потребує визначення переліку питань, які будуть поставлені допитуваному. **Питання поділяються на декілька видів** – це основні, доповнюючі, уточнюючі, нагадуючі, контрольні, викриваючі.

Доповнюючими є запитання, що спрямовані на усунення прогалин у попередньо отриманих показаннях або на деталізацію отриманої інформації, наприклад: «Що було далі?», «Ви зустрічалися з ним після подій тієї ночі? За яких обставин?».

Уточнюючі питання ставляться з метою конкретизації отриманих показань, наприклад: «Ви сказали, що останній раз бачили громадянина Г. за годину до його смерті. Де саме Ви зустрілися? В якому настрій він перебував?».

Нагадуючі питання мають на меті оживити в пам'яті допитуваного певну інформацію. Наприклад, якщо допитуваний не може згадати час, коли сталася з ним певна подія, слідчий може запитати: «Чим саме Ви займалися в цей момент? Який це був час доби? Чи були Ви один або з кимось?». Таких запитань, як правило, задають декілька, щоб сприяти процесу послідовного нагадування.

Контрольні питання задають з метою перевірки отриманих показань або отримання даних для такої перевірки. Контрольні питання повинні сприйматися допитуваною особою як уточнюючі, проте вони відрізняються від останніх завданням, яке вирішується за їх допомогою – не отримати нову інформацію, а на підставі вже відомої слідчому інформації перевірити правдивість показань, що повідомляються. Наприклад: «Якого кольору була сукня на дівчині?», «Де Ви взяли телефон, з якого зателефонували потерпілому?».

Викриваючі запитання мають на меті викрити брехню, яка повідомляється допитуваним і є очевидною для слідчого. Як правило, постановка таких запитань супроводжується пред'явленням допитуваному доказів, що спростовують неправдиву інформацію, яка ним повідомляється. Наприклад: «Скільки кас працювало в магазині в момент вчинення розбійного нападу?».

Законодавець забороняє ставити під час допиту *навідні* запитання, тобто такі, у формулюванні яких є відповідь. Наприклад: «Ви вийшли з автобусу на зупинці «Податкова»?», «Ви нанесли три удари ножем потерпілому?».

Формулювання запитань, які планується поставити на допиті, **здійснюється з дотриманням таких правил:**

- питання повинні бути чіткими, лаконічними, стосуватися предмету допиту;
- за змістом питання мають бути такими, що унеможливають отримання неконкретної відповіді або односкладної відповіді типу «так» чи «ні»;
- питання не повинні містити незрозумілу для допитуваного термінологію, а також за синтаксичною конструкцією не мають бути складними для його сприйняття.

Ретельна підготовка до допиту є запорукою його успішного проведення, адже нехтування правилами планування допиту може призвести до таких негативних наслідків, як відмова допитуваного давати показання, приховування та перекручування інформації про обставини кримінального провадження, отримання інформації, яка не стосується предмету допиту.

4. ТАКТИКА ПРОВЕДЕННЯ ОКРЕМИХ ВИДІВ ДОПИТУ

Тактика допиту становить систему тактичних прийомів, спрямованих на отримання інформації про обставини, які мають значення для кримінального провадження. Вибір тактичних прийомів допиту залежить від низки факторів, зокрема таких, як процесуальний статус допитуваного (свідок, потерпілий, підозрюваний, обвинувачений), позиції допитуваного щодо процесу розслідування (співробітництво зі слідчим чи конфронтація), характеру слідчої ситуації (конфліктна чи безконфліктна).

Робочий етап допиту включає дві стадії: до початку допиту та безпосереднє проведення допиту. Своєю чергою, безпосереднє проведення допиту включає два етапи: 1) вільна розповідь допитуваного та 2) постановка допитуваному запитань з приводу обставин, які цікавлять слідство.

Перед допитом слідчий встановлює особу, яка з'явилася на допит, роз'яснює їй права та попереджає про кримінальну відповідальність: свідка – за відмову давати показання (ст. 385 КК України) і за давання завідомо неправдивих показань (ст. 384 КК України), а потерпілого – лише за давання завідомо неправдивих показань (ст. 384 КК України).

Допит свідків проводиться з дотриманням таких процесуальних правил:

- як свідок може бути викликана будь-яка особа, про яку є дані, що їй відомі обставини, які мають значення для кримінального провадження. Не можуть бути доказами дані, повідомлені свідком, джерело яких невідоме. Якщо показання свідка базуються на повідомленнях інших осіб, то ці особи повинні бути також допитані;

- свідок допитується в місці провадження досудового розслідування, а в разі необхідності в місці його перебування;
- свідок допитується окремо у відсутності інших свідків.

Потерпілий, так само як і свідок, допитується про всі відомі йому обставини, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні. Допит свідка, потерпілого відбувається переважно у безконфліктній ситуації, адже, як правило, вони активно співпрацюють зі слідчим і добросовісно повідомляють усе, що їм відомо з приводу фактів та обставин, які цікавлять слідство. Втім непоодинокими є випадки, коли вказані особи добросовісно помиляються з приводу певних обставин, що цікавлять слідство, або ж не можуть їх пригадати. У таких випадках доцільно застосовувати *тактичний прийом збудження асоціацій*. Його сутність зводиться до постановки запитань, формулювання відповідей на які викликають у свідомості допитуваного різноманітні асоціації (за суміжністю у часі, просторі, схожістю, контрастом). Принцип дії цього тактичного прийому полягає в тому, що події у пам'яті людини асоціативно пов'язані між собою, а тому пригадування якогось одного факту посилює процес згадування іншого. Реалізація можливостей вказаного тактичного прийому здійснюється шляхом проведення повторного допиту щодо обставин, які особа не пам'ятає, проведення допиту на місці події, пред'явлення допитуваному різноманітних об'єктів (речей, документів, фотознімків тощо), що можуть викликати асоціації із забутим.

Допит свідків та потерпілих може відбуватися також і в конфліктних ситуаціях. Тоді застосовуються тактичні прийоми допиту у конфліктних ситуаціях, що, як правило, притаманно допиту підозрюваних, які не бажають співпрацювати зі слідством і приховують чи перекручують інформацію про обставини, що мають значення для кримінального провадження. ***До тактичних прийомів, що використовуються у конфліктних слідчих ситуаціях, належать:***

- прийом встановлення психологічного контакту з допитуваним;
- прийом роз'яснення положень кримінального процесуального законодавства;
- прийом звернення до громадянської совісті;
- прийом стимулювання позитивних якостей особи;
- прийом непрямого допиту;
- прийом словесної розвідки;
- прийом демонстрації можливостей розслідування;

- прийом підтримання належного рівня стану емоційної напруженості та ін.

Прийом встановлення психологічного контакту застосовується слідчим з метою спонукати допитуваного давати правдиві показання та загалом сприяти вирішенню завдань судочинства. Аналіз положень чинного КПК України дає підстави для висновку, що встановлення психологічного контакту може досягатися шляхом вчинення таких дій: допит свідка у разі необхідності в місці його перебування (ст. 224 КПК України), допит неповнолітнього свідка в присутності законного представника, педагога або психолога, а за необхідності – лікаря (ст. 226 КПК України), надання свідкові можливості на його прохання в письмовому вигляді власноручно викласти показання (ст. 224 КПК України) та ін.

Прийом роз'яснення положень кримінального процесуального законодавства полягає у повідомленні учасникам кримінального провадження змісту окремих правових норм. Як правило, застосування цього прийому обмежується доведенням до їх відома змісту положень, які передбачають права та обов'язки, а також встановлюють кримінальну відповідальність за завідомо неправдиві показання, відмову від давання показань.

Прийом звернення до громадянської совісті застосовується під час допитів як у ході досудового розслідування, так і під час судового розгляду кримінальних проваджень. Водночас реалізація цього прийому на нормативному рівні не врегульована. Необхідність у застосуванні зазначеного прийому зумовлена тим, що внаслідок остраху помсти чи з інших мотивів особи, які беруть участь у кримінальних провадженнях, відмовляються давати показання або ж приховують відомості про факти, які мають значення для успішного розкриття та розслідування злочинів. Вважається, що засобами звернення до громадянської совісті є акцентування уваги на значенні боротьби зі злочинністю, соціальній небезпеці її поширення. Цей перелік потребує уточнення з огляду на те, що морально-етичні переконання людини формуються на основі її власного життєвого досвіду. Отже, при застосуванні прийому звернення до громадянської совісті, варто звертати увагу особи на те, чи хотіла б вона у разі потрапляння в певну ситуацію, щоб свідки ухилялися від показань, які могли б її врятувати.

Прийом стимулювання позитивних якостей особи полягає у нагадуванні особі про цінність її людських якостей, про її гарні вчинки в минулому або ж у висловлюванні впевненості про неможливість

порушення особою норм моралі й права під час слідчих (розшукових) чи судових дій.

Передумовою для застосування прийому *непрямого допиту* є впевненість слідчого у тому, що він не отримає правдивої інформації на прямі запитання щодо обставин кримінального провадження. В такому разі з метою відволікання уваги допитуваного від фактів, які допитуваний бажає приховати, слідчий ставить йому запитання, яке, по суті, містить два: одне з яких – головне, а другорядне є завуальованим, однак відповідь на нього і буде відповіддю на головне запитання. Наприклад, слідчий перевіряє алібі підозрюваного, який стверджує, що в момент вчинення злочину був у кінотеатрі. За інформацією, наявною у слідчого, свідки бачили підозрюваного одразу ж після злочину неподалік від місця його вчинення. У такому разі застосування слідчим прийому непрямого допиту з метою з'ясувати правдиву інформацію про дійсне місце перебування підозрюваного в момент вчинення злочину може здійснюватися шляхом постановки йому таких запитань: «О котрій годині закінчився сеанс?», «Як Ви добиралися додому після кіноперегляду?», «О котрій годині Ви були вдома того вечора?».

Прийом непрямого допиту часто застосовується в практиці розслідування злочинів, учинених у співучасті та організованими групами, і є чи не найпопулярнішим прийомом, що сприяє виявленню брехні та спонуканню до повідомлення правдивої інформації, зокрема, про ієрархію всередині злочинної групи, про роль та функції допитуваного у групі, спосіб життя членів групи, відносини між ними тощо. Водночас існують особливості застосування цього прийому, зокрема, ефективність його реалізації залежить від рівня інтелектуального та розумового розвитку особи допитуваного. Особи, які характеризуються високим рівнем розумових здібностей, як правило, розгадують задум слідчого через непрямі запитання з'ясувати факти, які вони приховують. З огляду на зазначене застосування прийому непрямого допиту доцільно заздалегідь продумувати.

Для з'ясування реакції особи на певну інформацію застосовується *прийом словесної розвідки*. Суть прийому словесної розвідки полягає у тому, що слідчий вступає в діалог з допитуваною особою з приводу обставин, які його цікавлять і про які допитуваний не бажає спілкуватися або ухиляється від спілкування. Тембр голосу, інтонації, акценти допитуваного викривають його хвилювання щодо тих обставин, про які запитує слідчий. *Так, під час допиту підозрюваний у вчиненні звалтування поводився зухвало, робив на адресу слідчого іронічні зауваження, розпо-*

відав про своїх впливових родичів та відмовлявся давати відповіді на запитання слідчого. Вислухавши допитуваного, слідчий повідомив його про виявлені в ході огляду місця події сліди злочину, у тому числі, про слід чоловічого взуття, придатний для ідентифікації. Миттєва реакція допитуваного, а саме змінений тембр голосу, дали підстави слідчому впевнитися в тому, що цей факт зацікавив та розхвилював допитуваного, тобто не залишив його байдужим. Усвідомивши безперспективність заперечувати факт перебування на місці події, підозрюваний повідомив інформацію, яку приховував, і зізнався у причетності до вчинення злочину

Тактичний прийом демонстрації можливостей розслідування полягає у тому, що слідчий інформує допитуваних осіб про можливості органів розслідування, експертних лабораторій отримувати за допомогою науково-технічних засобів інформацію, яка цікавить слідство. Як правило, цей прийом застосовується з метою подолання протидії розслідуванню шляхом повідомлення особам про новітні технології, впроваджені у сферу судочинства, або ж безпосередньої демонстрації відповідних науково-технічних засобів. Ефективність застосування прийому залежить від рівня освіти та професійних знань особи. Наприклад, за належної обізнаності особи щодо можливостей тієї чи іншої судової експертизи, слідчий не повинен перебільшувати її можливостей.

Прийом підтримання належного рівня стану емоційної напруженості застосовується під час допитів як на досудовому розслідуванні, так і під час судового розгляду кримінального провадження з метою запобігання отриманню неправдивих показань. Суть цього прийому полягає у підтриманні стану емоційної напруженості допитуваної особи на потрібному рівні та постійному контролі за ним. Суб'єктами застосування зазначеного прийому можуть бути як слідчі, судді, так і адвокати під час допиту осіб у судовому засіданні.

Реалізація можливостей зазначеного прийому може здійснюватися як шляхом повідомлення допитуваній особі інформації, яку вона не очікувала почути, так і пред'явлення їй доказів, що спростовують отриману від неї інформацію. Ефективність застосування цього прийому зростає при його поєднанні з прийомом демонстрації можливостей процесу розслідування.

При застосуванні прийому підтримання належного рівня стану емоційної напруженості слід ураховувати, що його рівень у осіб, яких викликають на допит, залежить від їх особистих якостей, насамперед, від їх темпераменту, характеру тощо. Нерідко під час допиту виникають

ситуації, коли особа внаслідок надмірного хвилювання не може взагалі адекватно реагувати на запитання. Це має бути підставою для припинення допиту та надання особі часу оговтатися від емоційного напруження.

До різновидів прийому підтримання належного рівня стану емоційної напруженості відносять *прийом різкої зміни стану емоційної напруженості*. Застосування цього прийому може мати на меті не лише отримання достовірних відомостей про обставини злочину, а й спонукання особи до співпраці зі слідством. Як правило, зміна стану емоційної напруженості у сфері судочинства досягається за допомогою методу «доброго слідчого/поганого слідчого». Водночас різка зміна обстановки, в якій проводиться допит, може відбуватися і шляхом роз'яснення підозрюваному чи обвинуваченому способів мінімізації покарання за вчинений ним злочин, повідомлення про виклик нових свідків, які можуть підтвердити чи спростувати надані допитуваним відомості.

Зазначені вище та інші тактичні прийоми застосовуються під час проведення допитів усіх без виключення учасників кримінального провадження. Втім, у деяких випадках їх застосування має специфічний характер, як, наприклад, під час проведення допиту неповнолітнього, одночасного допиту двох чи більше вже допитаних осіб, допиту у режимі відеоконференції та за участю адвоката допитаного.

Особливості допиту малолітньої або неповнолітньої особи закріплені у ст. 226 КПК України і полягають у наступному:

- 1) допит малолітньої або неповнолітньої особи проводиться у присутності законного представника, педагога або психолога, а за необхідності – лікаря;
- 2) такий допит не може продовжуватися без перерви понад одну годину, а загалом – понад дві години на день;
- 3) особи, які не досягли шістнадцятирічного віку, не попереджаються про кримінальну відповідальність за відмову від давання показань і за завідомо неправдиві показання.

Тактика допиту неповнолітніх визначається з огляду на їх психологічні особливості, до яких належать:

- відсутність життєвого та професійного досвіду, у зв'язку з чим події ними сприймаються неадекватно;
- відсутність сформованої шкали соціальних та особистісних цінностей, у зв'язку з чим неповнолітні не можуть давати правильну оцінку значенню своїх дій та усвідомлювати їх можливі наслідки;

- надмірна довірливість;
- загострене почуття справедливості;
- схильність піддаватися впливу сторонніх осіб та ін.

Крім описаних вище тактичних прийомів допиту, з огляду на зазначені особливості неповнолітніх, ефективним є застосування *тактичного прийому спонукання до наслідування*, сутність якого полягає у схиланні неповнолітнього до повторення поведінки інших осіб. Як правило, найбільший інтерес для неповнолітніх становлять повідомлення про індивідуальний досвід інших людей, на основі знання про який неповнолітні у подібних життєвих ситуаціях намагаються змодельовати можливі варіанти своєї поведінки. За допомогою власного прикладу чи прикладу з життя інших слідчий відповідним чином впливає на ставлення неповнолітнього до конкретної життєвої ситуації. В основі цього тактичного прийому лежить психологічний феномен наслідування, тобто дублювання поведінки іншої людини, а також принцип соціального досвіду, відповідно до якого особа з'ясовує для себе, як поводитись у тій чи тій ситуації, виходячи з того, що інші вважають правильним у цьому випадку. У повсякденному житті переважно спостерігається беззаперечне сприйняття й визнання неповнолітніми соціальних установок, адже вони усвідомлюють, що вчинять менше помилок, коли діють відповідно до усталених соціальних норм, ніж тоді, коли їх не дотримуються. *Наприклад, неповнолітній став свідком пограбування, яке вчинив його знайомий, однак відмовляється давати показання, оскільки не хоче «підставляти» товариша. На допиті неповнолітній поводить себе невпевнено. Застосовуючи тактичний прийом спонукання до наслідування, слідчий пояснює неповнолітньому, що інші свідки вчиненого злочину добросовісно повідомили про фактичні обставини вчиненого злочину, оскільки не бажають, щоб на місці наступного пограбованого опинився хтось з їхніх рідних.*

На окрему увагу заслуговує *тактика одночасного допиту двох чи більше раніше допитаних осіб*, метою якого є усунення протиріч у показаннях допитуваних. *Досягнення мети одночасного допиту здійснюється шляхом виконання наступних завдань:*

- подолання добросовісної помилки одного з допитуваних. Проведення одночасного допиту за участю особи, яка помиляється, сприятливо позначається на відновленні в її пам'яті забутого. Цьому сприяє безпосереднє відтворення в деталях одним із учасників такого допиту своїх показань у присутності іншого;

- *викриття брехні одного з допитуваних.* Проведення одночасного допиту здійснює психологічний вплив на особу, яка дає неправдиві показання. Засобом такого впливу виступають показання і поведінка того, хто повідомляє правду. Велике значення має активність самого слідчого. Таким є своєчасне і виправдане застосування тактичних прийомів, направлення на викриття брехні несумлінного учасника, наприклад, пред'явлення під час допиту доказів, деталізація предмета одночасного допиту, зміна темпу його проведення на форсований або уповільнений залежно від конкретної ситуації тощо;
- *викриття неправдивого алібі.*

На відміну від звичайного допиту, одночасний допит двох чи більше раніше допитаних осіб завжди проходить у конфліктній ситуації в умовах емоційної напруги, оскільки його проведення завжди пов'язане із викриттям особи у брехні.

Одночасний допит двох чи більше раніше допитаних осіб може бути проведений між будь-якими учасниками кримінального провадження. При його проведенні особливої уваги вимагає формулювання і послідовність запитань. На початку його проведення встановлюється, чи знають допитувані один одного і у яких відносинах вони перебувають. Це є необхідним для оцінки можливого впливу зв'язків між ними на правдивість показань. Далі слідчий попереджає свідків про кримінальну відповідальність за відмову від давання показань і за давання завідомо неправдивих показань, а потерпілих – за давання завідомо неправдивих показань. Після цього викликаним особам по черзі пропонується дати показання про ті обставини кримінального провадження, для з'ясування яких проводиться допит. З огляду на існуючу практику, першою показання надає особа, яка, на думку слідчого, говорить правду. Це є доцільним і у випадках, коли відсутня впевненість, що допитуваний, який надає правдиві показання, під впливом іншого допитуваного, не змінить показання. Для деталізації та уточнення отриманих показань слідчий може ставити учасникам одночасного допиту запитання.

Переважно в процесі проведення даної слідчої (розшукової) дії найбільш дієвим *тактичним прийомом викриття брехні є оголошення показань, наданих учасниками допиту на попередніх допитах*, що дозволяється лише після завершення давання ними показань під час одночасного допиту. З метою усунення протиріч допитуваним також

можуть пред'являтися докази. Закінчується одночасний допит оформленням протоколу.

Допит у режимі відеоконференції під час досудового розслідування є прогресивною новелою кримінального процесуального законодавства, адже забезпечує оперативне вирішення завдань кримінального провадження в умовах, які утруднюють процес розслідування, зокрема у випадках неможливості безпосередньої участі певних осіб у досудовому провадженні за станом здоров'я або з інших поважних причин, за необхідності забезпечення безпеки осіб та за наявності інших підстав, визначених у ст. 232 КПК України.

Допит у дистанційному досудовому розслідуванні здійснюється згідно з правилами, передбаченими ст. ст. 225–227 КПК України. Водночас *тактика проведення допиту у режимі відеоконференції має свої особливості, до яких належать:*

- 1) допит у режимі відеоконференції проводиться у приміщенні, розташованому на території, яка перебуває під юрисдикцією органу досудового розслідування, або на території міста, в якому він розташований. Службова особа цього органу перед початком допиту зобов'язана вручити особі, яку будуть допитувати, пам'ятку про її процесуальні права, перевірити її документи, що посвідчують особу, та перебувати поряд з нею до закінчення допиту. Якщо особа, яка буде брати участь у досудовому розслідуванні дистанційно, утримується в установі попереднього ув'язнення або установі виконання покарань, зазначені вище підготовчі дії перед допитом здійснюються службовою особою такої установи;
- 2) використання у дистанційному досудовому розслідуванні технічних засобів і технологій повинно забезпечувати належну якість зображення і звуку, а також інформаційну безпеку. З цією метою слідчий, прокурор чи слідчий суддя повинні залучити до участі у проведенні допиту у режимі відеоконференції спеціаліста, який володіє спеціальними знаннями та навичками застосування відповідних технічних засобів і технологій. Відеоконференція у кримінальному провадженні виконується за посередництвом телекомунікаційних технологій, що дозволяють обмін аудіо- і відеоінформацією між віддаленими учасниками слідчої дії на відстані (дистанційно), але в режимі реального часу. На практиці допит у режимі відеоконференції проводиться із використанням комп'ютерної програми Skype;

- 3) оскільки учасникам допиту повинна бути забезпечена можливість ставити запитання та отримувати відповіді від допитуваного, реалізовувати інші надані їм процесуальні права та виконувати процесуальні обов'язки, то недоцільним є проведення допиту у режимі відеоконференції за участю осіб, які мають дефекти мовлення чи слуху;
- 4) хід і результати допиту, проведеного у режимі відеоконференції, фіксуються за допомогою технічних засобів відеозапису. У матеріалах кримінального провадження обов'язково зберігаються оригінальні примірники технічних носіїв інформації зафіксованого допиту, резервні копії яких зберігаються окремо.

Допит за участю захисника допитуваного наразі проводиться досить часто, оскільки чинне кримінальне процесуальне законодавство закріплює право не тільки підозрюваного, але й свідка користуватися під час давання показань правовою допомогою адвоката. Чинним законодавством не врегульовано те, як саме має діяти захисник під час допиту, крім надання йому права на присутність під час його проведення. З урахуванням того, що функція захисника полягає у забезпеченні дотримання прав, свобод і законних інтересів допитуваного та з'ясуванні обставин, які спростовують підозру чи обвинувачення, пом'якшують чи виключають кримінальну відповідальність, участь захисника у допиті має на меті допомогти допитуваному у формуванні показань, спілкуючись з ним до початку допиту, захистити допитуваного від самообмови, а також забезпечити дотримання прав допитуваного під час допиту, зокрема шляхом заборони ставити допитуваному навідні запитання, використовувати незаконні тактичні прийоми. Оскільки захисник є самостійним учасником допиту, який вправі так само як і слідчий ставити запитання допитуваному, то досить дієвим тактичним прийомом, який може застосовувати захисник, є постановка захисником контрольних запитань допитуваному.

Захисник як учасник допиту ознайомлюється з протоколом його проведення і має право зазначати у протоколі ті порушення, які допустив слідчий під час допиту, наприклад, відзначити, що слідчий ставив навідні запитання або ж застосовував тактичні прийоми, засновані на обмані, залякуванні, погрозах тощо.

5. ФІКСАЦІЯ ХОДУ І РЕЗУЛЬТАТІВ ДОПИТУ

На заключному етапі допиту відбувається ознайомлення його учасників із текстом протоколу, в якому зафіксовано хід і результати проведення допиту. Складання протоколу здійснюється відповідно до ст.ст. 103–106 КПК України.

Протокол є підсумковим документом, який складається слідчим під час допиту або безпосередньо після його закінчення. Протокол допиту має винятково важливе процесуальне значення, адже зафіксовані в протоколі дані є підставою для подальшого планування процесу розслідування. У зв'язку з цим повідомлена допитуваним інформація у протоколі має відображатися чітко, повно та об'єктивно, що забезпечується шляхом виконання таких *правил*:

- 1) показання фіксують від першої особи;
- 2) поставлені запитання та відповіді на них записуються дослівно, тобто тільки так, як говорив допитуваний. У випадку вживання допитуваним нецензурної лексики, вона в протоколі допиту не фіксується;
- 3) не допускається виправлення синтаксичних і граматичних помилок допитуваного, а також скорочення речень, висловлених допитуваним;
- 4) за бажанням допитуваного він має право викласти свої показання власноручно, а якщо його показання пов'язані з будь-якими обчисленнями та іншими відомостями, які важко зберегти в пам'яті, то допитуваний має право використовувати під час допиту власні документи і нотатки;
- 5) перед підписанням протоколу учасникам допиту надається можливість ознайомитися з його текстом.

Протокол одночасного допиту двох чи більше раніше допитаних осіб відрізняється певними особливостями, що обумовлені своєрідністю даної слідчої дії, зокрема відмінностями в характері та обсязі показань кожної з допитуваних осіб. У зв'язку із зазначеним форма викладу описової частини протоколу одночасного допиту двох чи більше раніше допитаних осіб передбачає, що аркуш протоколу поділяється по вертикалі на дві частини. Так, кожен із допитуваних буде підписувати свої показання на відповідній частині аркуша.

Додатково хід допиту може фіксуватися за допомогою аудіо і відео-запису. Якщо ж допит фіксувався за допомогою технічних засобів, текст показань може не вноситися до протоколу за умови, що жоден з учасників допиту не наполягає на цьому. У такому разі у протоколі зазначається, що показання зафіксовані на носії інформації, який додається до нього. Законодавець не визначає, в яких саме випадках застосовується аудіо- та відеофіксація допиту, але з тактичних міркувань це є доцільним, якщо допитуваний визнає свою вину, а також у разі необхідності фіксації великого обсягу інформації, яку повідомляє допитуваний.

Після ознайомлення з текстом протоколу допиту допитуваний підписує кожен аркуш протоколу, а після тексту його показань, які зафіксував слідчий, робить рукописний запис такого змісту: «З моїх слів записано вірно. Мною прочитано». Якщо ж допитуваний власноручно записував показання, то після написаного ним тексту зазначає: «Протокол мого допиту написаний власноруч. Доповнень не маю». У випадку допиту неповнолітнього свідка за участю педагога, батьків, психолога, вони у протоколі після показань неповнолітнього записують: «Допит проведено у моїй присутності. Протокол мені прочитано, зі слів неповнолітнього записано вірно». Якщо ж допитуваний не погоджується зі змістом показань, які зафіксував слідчий у протоколі, то в такому разі допитуваний має вказати на неточності, які допустив слідчий, та написати, що саме він відповідав на поставлені запитання.

Якщо допитуваний відмовляється підписувати протокол, про це зазначається у протоколі. Допитуваному надається право дати письмові пояснення щодо причин відмови від підписання, які заносяться до протоколу. Факт відмови особи від підписання протоколу, а також факт надання письмових пояснень особи щодо причин такої відмови засвідчується підписом її захисника (законного представника), а у разі його відсутності – понятих.

Питання для самоконтролю:

1. Дайте визначення поняття «допит».
2. Які Ви знаєте види допитів?
3. У чому полягають психологічні особливості допиту?
4. Назвіть фактори, що впливають на формування показань.
5. Що таке предмет допиту? Які обставини він включає?
6. Які Ви знаєте тактичні прийоми допиту?
7. Назвіть тактичні особливості допиту неповнолітніх.
8. Які відомості повинен містити протокол допиту?

Список використаних і рекомендованих джерел:

1. *Бахин В. П.* Тактика – профессионализм и мастерство в общении: [учеб. пособ.] / В. П. Бахин. – К. : Изд-во Семенко Сергея, 2006. – 116 с.
2. *Васильев А. Н.* Тактика допроса при расследовании преступлений / А. Н. Васильев, Л. М. Карнеева. – М. : «Юрид. лит.», 1970. – 203 с.
3. *Весельський В. К.* Сучасні проблеми допиту (процесуальні, організаційні і тактичні аспекти) : монографія / В. К. Весельський. – К. : НВТ «Правник». – НАВСУ, 1999. – 126 с.
4. *Весельський В. К.* Особливості провадження допиту підозрюваного (обвинуваченого) з метою недопущення тортур та інших порушень прав людини : [навч. посіб.] / В. К. Весельський, В. С. Кузьмичов, В. С. Мацишин, А. В. Старушкевич. – К. : НАВСУ, 2004. – 148 с.
5. *Зорин Г. А.* Руководство по тактике допроса: учеб.-практ. пособ. / Г. А. Зорин. – М. : ООО Изд-во «Юрлитинформ», 2001. – 320 с.
6. *Коновалова В. Е.* Психология в расследовании преступлений / В. Е. Коновалова. – Харьков : Вища школа, 1978. – 143 с.
7. Криміналістика : підруч. [для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти] / За ред. В. Ю. Шепітька. – [2-ге вид., переробл. і допов.]. – К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – 728 с.
8. *Панов М. І.* Настільна книга слідчого / М. І. Панов, В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова. – К. : Ін Юре, 2011. – 736 с.
9. *Порубов Н. И.* Тактика допроса на предварительном следствии / Н. И. Порубов. – М. : Изд-во БЕК, 1998. – 208 с.
10. *Чуфаровский Ю. В.* Юридическая психология: теоретические аспекты, практическое применение / Ю. В. Чуфаровский. – М. : Право и закон : Юнифир, 1996. – 351 с.
11. *Шепітько В. Ю.* Теория криминалистической тактики : [монографія] / В. Ю. Шепітько. – Харьков : Гриф, 2002. – 349 с.
12. *Экман Пол* Психология лжи / Пол Экман; [под науч. ред. доктора психолог. наук., проф. В. В. Знакова]. – СПб. : Питер, 2000. – 272 с.

§ 2. Організація і тактика пред'явлення для впізнання

1. *Поняття, завдання і види пред'явлення для впізнання*
2. *Підготовка до пред'явлення для впізнання*
3. *Тактика проведення окремих видів пред'явлення для впізнання*
4. *Фіксація ходу та результатів пред'явлення для впізнання*

1. ПОНЯТТЯ, ЗАВДАННЯ І ВИДИ ПРЕД'ЯВЛЕННЯ ДЛЯ ВПІЗНАННЯ

Пред'явлення для впізнання є слідчою (розшуковою) дією, що проводиться у разі необхідності надати особі можливість упізнати серед людей чи речей, які їй пред'являються, ті, що вона бачила раніше й які стосуються вчиненого злочину. Процесуальний порядок проведення пред'явлення для впізнання закріплений у ст. ст. 228–231 КПК України.

Процес вчинення злочину супроводжується утворенням різних слідів на предметах матеріального світу й у пам'яті людей. Завданням слідчого є виявити такі відображені сліди й використати їх для ідентифікації об'єктів, які брали участь у слідоутворенні. Таким чином, пізнання події, що розслідується, здійснюється за матеріально зафіксованими відображеннями на предметах і за слідами пам'яті людини. Тому пред'явлення для впізнання характеризується як самостійна слідча (розшукова) дія, під час якої здійснюється криміналістична ідентифікація за ідеальними відображеннями. Отже, пред'явлення для впізнання – це один із способів ототожнення об'єктів за ідеальними відображеннями (слідами пам'яті) у кримінальному провадженні.

Становлення пред'явлення для впізнання як самостійної слідчої дії розпочалося ще на початку XIX століття у зв'язку з тим, що у той час перед французькою кримінальною поліцією Сюрте і криміналістикою загалом постала проблема ідентифікації злочинців. Тоді не було масової реєстрації громадян. Як правило, злочинці не мали документів, що дозволяли встановити їх особу, а тому активно цим

зловживали і, щоразу потрапляючи до поліції, називали себе іншими іменами. З огляду на це детективам слід було запам'ятати якомога більше злочинців. Для цього підбирали співробітників із гарною зоровою пам'яттю, і вони щодня відвідували в'язниці. Там перед ними проводили ув'язнених, і детективи повинні були запам'ятати їхню зовнішність для того, щоб під час повторного затримання можна було їх упізнати і встановити особистість, оскільки багато злочинців намагалися приховати своє ім'я і той факт, що вони раніше вже затримувалися за злочин. Таким чином, співробітники тренували «фотографічну пам'ять» на обличчя.

У вітчизняному законодавстві розвиток положень про пред'явлення для впізнання відбувався у ХХ столітті. Початок цьому поклав С. В. Познишев, який у 30–40-х роках ХХ століття звертався до деяких аспектів проблеми проведення пред'явлення для впізнання, тим самим створивши передумови для подальшої розробки та удосконалення зазначеної слідчої дії. Зокрема, він зазначав, що при пред'явленні для впізнання людей ймовірність помилки вища, ніж під час пред'явлення для впізнання речей, а результати і того й іншого значно надійніші, ніж результати пред'явлення для впізнання за фотографією, які, на думку вченого, є ненадійними.

Специфіка пред'явлення для впізнання полягає в тому, що успішне вирішення його завдань потребує не лише бездоганного знання процесуальних норм, але й психологічних засад його проведення. Так, ***в основі пред'явлення для впізнання лежать такі пізнавальні психічні процеси***, як відчуття, сприймання, запам'ятовування та відтворення.

Відчуття – це процес відображення у мозку людини окремих властивостей та якостей предметів, явищ і подій, що безпосередньо діють на органи чуття. Відчуття може виникнути лише при безпосередній дії об'єкта на органи чуття. Вони можуть бути зорові, слухові, запахові, смакові, тактильні тощо. Якість відчуття визначається властивістю того об'єкта, який його викликає.

Сприймання – це відображення у свідомості людини предметів і явищ у сукупності їхніх якостей і частин, що діють у певний момент на органи чуття. Як і відчуття, сприймання виникає тільки при безпосередній дії об'єктів на органи чуття. Без відчуття сприймання неможливе, адже у процесі сприймання у свідомості не просто відображається об'єкт, а створюється комплексне уявлення про ознаки та властивості об'єкта (наприклад, його колір, смак, запах тощо).

Запам'ятовування – це процес пам'яті, який забезпечує прийом, відбір і фіксацію інформації. Залежно від конкретної мети діяльності, наявності в особи усвідомленого наміру закріплювати і зберігати інформацію запам'ятовування може відбуватися у мимовільній або довільній формі. Мимовільне запам'ятовування має місце тоді, коли людина не ставить собі за мету фіксувати інформацію і в подальшому її використовувати. Умисне запам'ятовування забезпечує міцне і повне засвоєння матеріалу. Ефективність цього запам'ятовування залежить від здатності особи до швидкого, точного й тривалого запам'ятовування, від її віку, ставлення до матеріалу, його особливостей.

Відтворення – процес пам'яті, що проявляється в актуалізації знань, засвоєних при запам'ятовуванні. Найпростішим відтворенням в умовах повторного сприймання є впізнання.

Перебіг вказаних процесів у контексті проведення такої слідчої (розшукової) дії, як пред'явлення для впізнання, можна проілюструвати наступним чином – людина спостерігала за певним об'єктом у минулому. У той момент вона його сприйняла і запам'ятала. У процесі проведення пред'явлення для впізнання особа, яка впізнає, зіставляє ознаки об'єкта у її пам'яті з ознаками об'єкта, який пред'являється для впізнання.

Результатом пред'явлення для впізнання може бути упізнання, тобто ототожнення того, що сприймається у конкретний момент, з тим, що особа бачила раніше. Якщо особа не ідентифікує об'єкт, що їй пред'являється, упізнання не відбудеться. Ступінь упізнання може бути різним (від неясного усвідомлення того, що об'єкт особа десь раніше бачила, до повної впевненості де, коли і за яких обставин цей об'єкт потрапив у її поле зору) та залежить від низки факторів, що впливали на формування цього образу в момент його першочергового сприймання. До об'єктивних факторів варто відносити умови, в яких відбувалося сприйняття об'єктів: час доби, освітлення, відстань до об'єкта, метеорологічні умови. Об'єктивними чинниками також є несприятливі умови, такі як: короткочасність сприйняття, погана видимість, швидка зміна окремих епізодів, значне число об'єктів, відомості про яких представляють інтерес для слідства. Суб'єктивні чинники визначаються психо-фізіологічним станом людини, яка сприймає об'єкт, її ставленням до події злочину і цього об'єкта. Наприклад, образ людини сприймається і запам'ятовується за її фізико-анатомічними, функціональними, віковими та національним осо-

бливостями. Основними компонентами зовнішнього вигляду людини є зріст, статура, особливості обличчя та інших частин тіла. Важливе значення мають і супутні елементи: одяг, взуття, зачіска та інші, а також особливі прикмети: шрами, татуювання, родимі плями і т. ін.

Утім пред'явлення для впізнання за ознаками зовнішності може бути завідомо безрезультативним. Так, наприклад, у населеному пункті було викрадене тримісячне немовля. Через півроку внаслідок кропіткої роботи правоохоронних органів вдалося встановити місцезнаходження дитини та його викрадачів. З метою забезпечення всебічного, повного та об'єктивного дослідження обставин кримінального провадження слідчий вирішив провести пред'явлення для впізнання дитини за участю його біологічних батьків. На попередньому допиті кожен з батьків був допитаний про зовнішні ознаки дитини. Батьки надали свої показання, описавши колір очей та волосся дитини, а також зазначили про особливості поведінки їхнього малюка. Для участі у пред'явленні для впізнання крім дитини, що була викрадена, залучили ще двох малюків такого ж віку і з такими ж ознаками. Однак, батьки не впізнали свою дитину, а кожен з них вказав на іншого малюка, як на свого. У цьому випадку слідчий не врахував того, що діти (особливо немовлята) дуже швидко розвиваються й змінюються. Очевидно, що через півроку після викрадення дитина відрізнялася від тої, якою її бачили батьки востаннє. Проводити пред'явлення для впізнання щодо об'єктів, зовнішні ознаки яких змінилися або можуть змінитися, є недоцільним і, навпаки, може заважати встановленню всіх важливих обставин у кримінальному провадженні.

На хід і результати впізнання можуть вплинути такі психологічні чинники, як страх особи, яка впізнає, перед тією особою, яка пред'являється для впізнання, намір приховати факт упізнання знайомого об'єкта, обстановка проведення слідчої (розшукової) дії. Тому слідчий у момент упізнання повинен уважно стежити за особою, яка впізнає, щоб помітити ознаки поведінки, що вказують на наявність таких факторів.

Пред'явлення для впізнання класифікують на такі види:

- за процесуальним статусом особи, яка впізнає: пред'явлення для впізнання за участю свідка, потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого;
- за об'єктом, який пред'являється для впізнання: пред'явлення для впізнання осіб, речей, трупів, їх частин, тварин, птахів, ділянок місцевості, приміщень;

- за ознаками, що є визначальними для впізнання: для впізнання осіб – пред’явлення для впізнання за анатомічними (зростом, загальною будовою тіла, формою частин тіла тощо) та функціональними ознаками (голосом, ходою, артикуляцією, жестикуляцією тощо); для впізнання речей – за зовнішніми ознаками, звуками, запахами тощо;
- за способом проведення: пред’явлення для впізнання в натуральному вигляді, за фотознімками та відеозаписом, звукозаписом, у режимі відеоконференції.

2. ПІДГОТОВКА ДО ПРЕД’ЯВЛЕННЯ ДЛЯ ВПІЗНАННЯ

Достовірність результатів пред’явлення для впізнання забезпечується правильною організацією і проведенням цієї слідчої (розшукової) дії. Організація пред’явлення для впізнання включає систему впорядкованих дій щодо підготовки, безпосереднього проведення та фіксації ходу і результатів цієї слідчої дії. Необхідно враховувати, що неодмінною передумовою успішного проведення пред’явлення для впізнання є його підготовка. На цій стадії слід визначити мету слідчої (розшукової) дії, провести попередній допит упізнаючого про обставини, за яких він спостерігав об’єкт, про прикмети та особливості, за якими він може провести впізнання; здійснити підбір об’єктів, серед яких об’єкт буде пред’являтися; визначити час і місце пред’явлення для впізнання, запросити осіб, які повинні брати участь при проведенні цієї слідчої (розшукової) дії. Поверхневе, недбале ставлення слідчого до підготовки та проведення пред’явлення для впізнання призводить до того, що показання особи, яка впізнає, часто не мають доказового значення взагалі або є настільки сумнівними, що не приймаються судами до уваги.

З метою уникнення помилок *пред’явлення для впізнання повинно проводитися з дотриманням умов, передбачених кримінально-процесуальним законом, і криміналістичними рекомендаціями*, до яких належать наступні:

- 1) пред’явленню для впізнання має передувати допит, у ході якого особа, яка впізнає, має бути опитана про зовнішній вигляд, прикмети, ознаки об’єкта, який планується пред’явити

для впізнання, а також про обставини, за яких допитуваний спостерігав за вказаним об'єктом, і чи може він за вказаними ознаками впізнати відповідний об'єкт. Результати цього допиту мають допомогти слідчому вирішити питання про доцільність проведення пред'явлення для впізнання;

- 2) об'єкти пред'являються для впізнання серед подібних до них за зовнішніми ознаками. Так, особа, яка підлягає впізнанню, пред'являється особі, яка впізнає, разом з іншими особами тієї ж статі, яких має бути не менше трьох і які не мають різних відмінностей у віці, зовнішності та одязі. Річ, що підлягає впізнанню, пред'являється особі, яка впізнає, в числі інших однорідних речей одного виду, якості і без різних відмінностей у зовнішньому вигляді, у кількості не менше трьох;
- 3) з метою підвищення достовірності результатів упізнання живих осіб, особі, яка пред'являється для впізнання, пропонують у відсутності особи, яка впізнає, зайняти будь-яке місце серед інших осіб, які пред'являються;
- 4) якщо особами, яким речі чи особи пред'являються для впізнання, є потерпілі, то вони попереджаються про кримінальну відповідальність за давання завідомо неправдивих показань (ст. 384 КК України), а свідки – додатково за відмову від давання показань (ст. 385 КК України);
- 5) особі, яка впізнає, пропонується вказати на особу чи річ, яку вона спостерігала раніше, й пояснити, за якими ознаками вона її впізнала.

Кримінально-процесуальне законодавство зобов'язує слідчого проводити пред'явлення для впізнання лише після **попереднього допиту особи, яка впізнає**. Цей допит має на меті з'ясувати та зафіксувати у протоколі відомості про обставини і умови, в яких відбувалося сприймання об'єкта, а також ознаки, за якими допитуваний зможе його впізнати. З'ясування цих відомостей є важливим як для вирішення питань як про можливість довіряти допитуваному, так і для подальшої оцінки правильності результатів пред'явлення для впізнання.

Крім детального з'ясування прикмет і зовнішніх особливостей об'єкта, слідчий зобов'язаний з'ясувати у допитуваного такі відомості, як: де, коли (за можливістю точно день і годину), протягом якого часу, за яких умов (освітлення, погодні умови і т. ін.) і за яких

обставин, на якій відстані від нього відбувалося спостереження за об'єктом, в якому стані (руху, спокою тощо) знаходився об'єкт, хто крім нього бачив об'єкт; чи може хто-небудь підтвердити показання особи, а коли мова йде про речі, що належать особі, яка впізнає, то чи є будь-які докази приналежності їй речей. На попередньому допиті також з'ясується стан самого допитуваного в момент сприймання ним об'єкту – чи не був допитуваний наляканий, чи не перебував він у стані розгубленості, втоми і т. ін. Якщо при проведенні допиту цей момент залишити поза увагою, то можливими є випадки проведення пред'явлення для впізнання з особами, які у зв'язку з психічними розладами не можуть давати достовірних показань, що може спричинити помилки при розслідуванні злочину.

З метою забезпечення достовірності показань, отриманих на попередньому допиті, вони мають надаватися у формі вільної розповіді, оскільки так слідчий має можливість краще вивчити особистість свідків, потерпілих, підозрюваних і обвинувачуваних, їх позицію у кримінальному провадженні, рівень освіченості, наявність зв'язків з іншими учасниками процесу тощо. З огляду на зазначене, у процесі вільної розповіді слідчий не повинен перебивати допитуваних, оскільки це може відволікти їхню увагу від обставин, які вони викладають і, як наслідок, спричинити отримання показань, що не відповідають критерію достовірності.

Проводячи попередній допит, за загальними правилами проведення допиту, варто уникати навідних запитань, наприклад: «А чи не була у Вас викрадена сумка зеленого кольору зі зламаною застібкою?» або «А чи не було у чоловіка, який вдарив Вас ножом у живіт, бородавки на носі та глибокої подряпини під правим оком?» і т. ін. Некоректність таких запитань полягає в тому, що слідчий, ставлячи таке питання, підказує відповідь допитуваному, що згодом може позначитися на достовірності результатів пред'явлення для впізнання.

При проведенні допиту малолітніх і неповнолітніх осіб щодо ознак об'єктів, які вони раніше спостерігали, слід урахувувати, що для цих допитуваних є характерними підвищена схильність до навіювання, фантазування та швидке забування побаченого. З огляду на зазначене їх допит повинен бути короткочасним, бажано в звичних для підлітків умовах – у школі, дитячому садку, за місцем проживання та обов'язково в присутності педагога, а в необхідних випадках і за участю близьких родичів. Показання про ознаки об'єкта заносять-

ся до протоколу допиту в тому вигляді й тією мовою, як про них повідомляв неповнолітній допитуваний.

За наявності кількох осіб, які можуть впізнати об'єкт, допит кожного з них проводиться окремо в різний час, щоб виключити можливість обмінюватися думками щодо ознак об'єкта чи обставин, за яких відбувалося спостереження за ним. У разі виявлення суперечностей у показаннях цих осіб, варто з'ясувати їх причину та усунути її шляхом постановки додаткових запитань. Неусунення протиріч у показаннях осіб, яким у подальшому буде пред'явлений об'єкт, призводить до того, що протиріччя, виявлені в ході допиту перед пред'явленням об'єкта, будуть фігурувати і при пред'явленні його для впізнання, через що доказове значення пред'явлення для впізнання може виявитися в кінцевому підсумку нікчемним.

На стадії підготовки до пред'явлення для впізнання слідчим здійснюється вибір об'єктів, які будуть пред'являтися для впізнання, та приймається рішення щодо обстановки, часу і місця проведення цієї слідчої (розшукової) дії. На достовірність результатів пред'явлення для впізнання суттєво впливають обставини, в яких ця процесуальна дія буде проводитись. Об'єкт слід пред'являти при тому ж освітленні й по можливості за таких же метеорологічних умов, які були в момент первинного сприйняття об'єкта особою, що впізнає.

Як правило, місцем проведення пред'явлення для впізнання є кабінет слідчого. Однак, з метою актуалізації у пам'яті особи ознак об'єкта, які вона забула, доцільно проводити пред'явлення для впізнання в тому ж місці, де особа за цим об'єктом спостерігала. Крім того, пред'явлення об'єкта «у тому ж місці» дає можливість упізнаючому зіставити ознаки об'єкта, який пред'являється, з предметами, серед яких він його бачив раніше і більш упевнено висловити свою думку про впізнання або невпізнання об'єкта.

Що ж до кількості та якості об'єктів, які пред'являються для впізнання, то законодавець однозначно визначив її, вказавши, що їх має бути не менше трьох, і вони повинні бути подібними. Очевидно, що пред'явлення для впізнання об'єкта серед двох інших подібних до нього має на меті забезпечити достовірність та об'єктивність пред'явлення для впізнання, а також активізацію процесу згадування у свідомості особи, яка впізнає. Крім вимоги щодо кількості об'єктів, які пред'являються для впізнання, при їх виборі потрібно врахувати, що у їх зовнішньому вигляді не повинно бути різких відмінностей:

вони мають бути подібними за формою, розмірами, кольором, маркою, моделлю, розміром тощо, а також відповідні об'єкти не повинні бути знайомі особі, яка їх упізнає.

Після виконання всіх зазначених вище підготовчих дій слідчий переходить до безпосереднього проведення пред'явлення для впізнання, процесуальні та тактичні особливості якого визначаються об'єктами, що підлягають упізнанню.

3. ТАКТИКА ПРОВЕДЕННЯ ОКРЕМИХ ВИДІВ ПРЕД'ЯВЛЕННЯ ДЛЯ ВПІЗНАННЯ

Тактика пред'явлення для впізнання людини визначається з огляду на те, за якими саме ознаками зовнішності здійснюється впізнання. Частіше за все *впізнання відбувається за анатомічними ознаками людини*, але мають місце випадки впізнання за функціональними ознаками (ходою, мімікою, артикуляцією, голосом, усною мовою, запахом, смаком тощо).

У випадках пред'явлення для впізнання за анатомічними ознаками (зріст, статура, форма голови, риси обличчя тощо), попередній допит про ознаки зовнішності людини проводиться за тою ж схемою, за якою складається словесний портрет, тобто дотримуючись принципу «від загального до конкретного». Спочатку вказується стать, приблизний вік і зріст людини, потім – статура та постава. Далі – форма, розміри голови і частин обличчя. Якщо особа була без головного убору – форма і колір волосся, тип зачіски. Окрема увага приділяється прикметам – шрамам, родимим плямам. У протоколі також відмічаються ознаки одягу: його вид, розмір, матеріал, існуючі дефекти.

З урахуванням зафіксованих у протоколі ознак зовнішності та умов, у яких той, хто впізнає, спостерігав людину, слідчий приймає рішення про доцільність проведення пред'явлення для впізнання. Якщо прийнято позитивне рішення, слідчий вживає низку підготовчих заходів. Перш за все, це стосується підбору осіб, серед яких людина буде пред'являтися для впізнання. Вони повинні бути підібрані за принципом загальної схожості (вік, національність, зріст, довжина і колір волосся тощо). Одяг осіб, які пред'являтимуться для впізнання, має бути подібним за видом, розміром, кольором. Особи, в числі

яких людина буде пред'являтися для впізнання, не повинні бути знайомі з тим, хто впізнає.

Після того, як проведено допит особи, якій інші будуть пред'являтися для впізнання, підібрано учасників пред'явлення для впізнання, починається безпосереднє проведення слідчої (розшукової) дії. У приміщенні, де проводиться пред'явлення для впізнання, спочатку мають бути присутні лише ті, хто буде пред'являтися для впізнання. Повідомивши їм зміст і призначення цієї слідчої (розшукової) дії, слідчий роз'яснює кожному їхні права та обов'язки. Потім особа, яка пред'являється для впізнання, за пропозицією слідчого займає будь-яке місце серед інших. Після цього до приміщення запрошується той, хто впізнає, і йому пропонується дати відповідь на питання: чи впізнає він кого-небудь з осіб, які пред'являються йому для впізнання і за якими ознаками.

Під час пред'явлення для впізнання слідчий на прохання того, хто впізнає, може запропонувати особам встати (якщо вони сиділи), підійти ближче до світла, повернутися у профіль, присісти тощо.

Найбільш цінними для впізнання функціональними ознаками є ознаки ходи та голосу. Впізнання за ними здійснюється у випадках, коли допитувана особа заявляє про те, що вона не запам'ятала або не сприймала анатомічних ознак, проте може впізнати людину за особливостями ходи або голосу.

Підготовка до пред'явлення для впізнання за особливостями ходи має здійснюватися за такими правилами:

- 1) площа приміщення (місцевості), де планується проведення пред'явлення для впізнання, має бути достатньою для того, щоб особи, які пред'являються для впізнання за ходом, могли в повному обсязі продемонструвати її особливості;
- 2) для участі у пред'явленні для впізнання залучаються особи, хода яких є схожою;
- 3) під час попереднього допиту слідчий з'ясовує в особи, яка впізнає, за яких обставин вона спостерігала за ходом особи, що пред'являється для впізнання, та які особливості ходи вона може впізнати;
- 4) перед початком пред'явлення для впізнання слідчий пропонує особам, хода яких пред'являється для впізнання, пройти перед понятими для того, щоб упевнитись, що їхня хода є схожою;
- 5) оскільки особливості своєї ходи особи демонструють по черзі, то перед пред'явленням для впізнання визначається черговість

їх участі та відповідно до цього кожному з учасників присвоюється відповідний номер. Особі, хода якої підлягає впізнанню, пропонується визначити, яким по рахунку він бажає йти, і призначається відповідний номер;

- б) перед проведенням цієї слідчої (розшукової) дії слідчий домовляється з її учасниками про умовні сигнали, які він буде надавати для позначення початку і закінчення руху, зміни його напрямку і швидкості, вибору певних поз;
- 7) з метою попередження втечі особи, яка підлягає впізнанню, з місця проведення пред'явлення для впізнання завчасно організовується охорона приміщення (місцевості), де воно буде проводитись.

Розпочинається пред'явлення для впізнання за ходою з того, що слідчий дає можливість особі, яка впізнає, обрати місце, з якого їй буде зручно спостерігати за тими, хто пред'являється для впізнання. Після цього слідчий дає умовні сигнали, за якими особи розпочинають рухатися, при цьому слідчий називає їхні номери, а не прізвища. З тактичних міркувань при проведенні цієї дії доцільно застосовувати відеозапис, матеріали якого додаються до протоколу.

Якщо особа заявляє, що впізнала когось із пред'явлених їй осіб за ходою, то слідчий з'ясовує за якими саме ознаками вона її впізнала, про що робиться запис у протоколі.

Пред'явлення впізнання за голосом відповідно до ч. 9 ст. 228 КПК України повинно здійснюватися поза візуальним контактом між особою, що впізнає, та особами, які пред'являються для впізнання. Його проведенню передуює попередній допит особи, яка впізнає, в ході якого необхідно з'ясувати обставини, за яких вона чула цей голос, і за якими особливостями вона може його впізнати (тембр, інтонація, виразність, акцент, дефекти мовлення тощо). При підготовці до проведення пред'явлення для впізнання за голосом підбираються голоси, які будуть схожими з тим, що підлягає впізнанню. Всім особам, чий голоси будуть пред'являтися для впізнання, перед його проведенням роздають однаковий за змістом текст, який вони мають зачитати, та визначають черговість його прочитання. При цьому особі, голос якої підлягає впізнанню, дають можливість обрати, якою по рахунку вона буде зачитувати текст. Також усіх осіб, що беруть участь у пред'явленні для впізнання, ознайомлюють зі змістом слідчої (розшукової) дії, роз'яснюють права та обов'язки, після чого разом із понятими і по-

мічником слідчого, вказаних осіб поміщують у сусідню кімнату або за перегородку, що забезпечує уникнення візуального контакту з особою, яка впізнає.

Виконавши зазначені вище підготовчі дії, слідчий запрошує особу, яка впізнає, повідомляє сутність слідчої (розшукової) дії, що проводиться, роз'яснює права та обов'язки. Після цього по команді слідчого особи зачитують текст у встановленій черговості або ж відповідають на запитання слідчого. На прохання особи, яка впізнає, текст може бути зачитаний декілька разів й з різною гучністю. Після прослуховування особа, яка впізнає, повідомляє слідчому про результати впізнання. Якщо вона впізнала голос, який чула раніше, то повинна повідомити, за якими саме ознаками, що детально фіксується у протоколі. З тактичних міркувань при проведенні такого впізнання доцільно застосувати звуко- або відеозапис, матеріали якого додаються до протоколу.

Пред'явлення для впізнання трупа може проводитися як слідча (розшукова) дія та як оперативно-розшуковий захід (оперативне упізнання). При виявленні трупа, особу якого неможливо встановити за документами, проводиться оперативне упізнання, в ході якого труп пред'являється жителям навколишніх будинків та особам, які за родом своєї професії спілкуються зі значною кількістю людей і працюють у тій місцевості, де виявлено труп. Особливістю оперативного упізнання є те, що його результати не є доказом у кримінальному провадженні, при проведенні оперативного упізнання попередній допит осіб, які упізнають, не проводиться, поняті не залучаються, протокол не складається. Якщо в ході оперативного упізнання особа впізнає труп, то проводиться її допит, у ході якого вона повідомляє про ознаки, за якими його впізнала.

У разі звернення до правоохоронних органів із повідомленням про зникнення людини, заявники допитуються про прикмети зниклого, одяг, у який він був одягнений в день зникнення. У разі виявлення трупа, пред'явлення його для впізнання проводиться з родичами особи, яка зникла, в режимі слідчої (розшукової) дії. Разом із родичами до пред'явлення для впізнання залучаються особи, які знали того, хто зник. Труп пред'являється для впізнання у морзі, однак законом дозволено пред'являти труп в однині, без інших трупів.

Ураховуючи обставини, що ускладнюють упізнання трупа, пред'явлення його для впізнання проводиться без зволікань. Відстрочення у такому випадку розглядається як тактична помилка.

Пред'явлення для впізнання трупа залежно від конкретних обставин кримінального провадження може здійснюватися: до огляду місця події та трупа; одночасно з оглядом місця події та трупа; після огляду місця події та трупа. У будь-якому випадку пред'явлення для впізнання проводиться лише після внесення відомостей про злочин до ЄРДР.

Пред'явлення для впізнання в першому випадку можливе за умови, коли особа померлого добре відома тому, хто впізнає. Пред'явлення для впізнання в другому випадку не повинно спричинити одночасне поєднання двох слідчих дій: огляду і пред'явлення для впізнання. Проводячи огляд і вважаючи пред'явлення для впізнання невідкладним, слідчий, тимчасово зупинивши огляд, проводить пред'явлення для впізнання, або доручає його проведення іншому слідчому чи оперативному працівнику у порядку ст. 41 КПК України.

Для впізнання можуть пред'являтися також розчленовані частини тіла трупа, які мають особисті ознаки або на яких збереглися особливі прикмети. Проведення такого виду впізнання відбувається за правилами впізнання трупа, без необхідності підшукування та пред'явлення об'єкта серед йому подібних. Результатом пред'явлення для впізнання частини трупа може бути встановлення як подібності, так і тотожності.

Пред'явлення речей для впізнання відбувається за правилами ст. 229 КПК України. Перед пред'явленням речі для впізнання, слідчий запитує в особи, яка впізнає, чи може вона впізнати цю річ, опитує її про ознаки речі й обставини, за яких вона цю річ бачила, про що складається протокол. Якщо особа заявляє, що вона не може назвати ознаки, за якими впізнає річ, проте може впізнати її за сукупністю ознак, слідчий зазначає про це у протоколі. Забороняється попередньо показувати особі, яка впізнає, річ, що повинна бути пред'явлена для впізнання, та надавати інші відомості про її прикмети.

Річ, що підлягає впізнанню, пред'являється особі, яка впізнає, в числі інших однорідних речей (за найменуванням, призначенням, формою, кольором, ступенем зношеності) без різких відмінностей у зовнішньому вигляді, у кількості не менше трьох. З метою забезпечення принципу об'єктивності та неупередженості при пред'явленні речей для впізнання слідчий, за відсутності особи, яка буде упізнавати, пропонує понятим помістити річ, яка пред'являється для впізнання, серед інших однорідних предметів. До кожного з предметів

для зручності прикріплюється бирка з номером, про що в протоколі робиться відмітка й зазначається який саме номер присвоєно кожному з предметів. Якщо ж інших однорідних речей не існує, тобто річ є унікальною, вона пред'являється в одному екземплярі.

Об'єктами пред'явлення для впізнання можуть бути також домашні тварини. Цей вид пред'явлення для впізнання має низку характерних особливостей, зокрема тварини пред'являються для впізнання в ситуаціях, коли розслідується справа про крадіжку худоби або викрадення тварини, або є припущення про підміну однієї тварини іншою. У таких випадках під час допиту, який передує пред'явленню для впізнання, з'ясовуються наступні обставини: ким є особа, яка впізнає тварину (господарем, сусідом господаря тощо), порода, масть, вік тварини, її кличка, а також наявність особливих прикмет (наприклад, тавро, чіп, зовнішні пошкодження тощо).

Пред'явлення для впізнання проводиться в групі подібних за породою, віком, мастю тварин. Для правильного відбору тварин рекомендується запросити фахівця: лікаря-ветеринара або ж зоотехніка. Тварини, що пред'являються для впізнання, попередньо фотографуються із зазначенням їхніх номерів. У протоколі робиться детальний опис ознак тварин, а також окремо описуються ті ознаки, за якими тварину впізнали. Оцінюючи результати пред'явлення для впізнання тварин, варто звертати увагу на те, як себе поведуть тварини по відношенню до особи, яка впізнає. Об'єктами впізнання можуть бути також труп тварин та їх частини: шкури, голови, кінцівки та ін.

У випадках неможливості пред'явлення для впізнання осіб чи речей в натурі можливим є його проведення **за фотознімками або відеозаписом**. З тактичних міркувань доцільним є пред'явлення для впізнання за фотознімками та відеозаписом у випадках, коли впізнання в натурі може завдати психологічних страждань особі, яка впізнає. *Так, наприклад, щодо громадянки К. було вчинено напад невідомою особою, потерпілу пограбували й зґвалтували. З метою приховати сліди вчиненого злочину гвалтівник намагався задушити потерпілу, однак це йому не вдалося. У ході її допиту з'ясувалося, що потерпіла запам'ятала обличчя гвалтівника. Поки потерпіла перебувала в лікарні було затримано особу, яка підозрювалася у скоєнні нападу. Ним виявився безробітний чоловік без визначеного місця проживання. Слідчий вирішив провести пред'явлення для впізнання. У результаті проведення цієї слідчої (розшукової) дії потерпіла*

впізнала твалтівника, однак у неї почався епілептичний припадок у зв'язку з сильним нервовим збудженням і перехвилюванням. Цей приклад свідчить про те, що слідчий при проведенні процесуальних заходів повинен урахувувати особливості конкретних учасників кримінального провадження та передбачати як можливі позитивні, так і негативні наслідки. Очевидно, що в даному випадку доцільним було проведення пред'явлення для впізнання за фотознімками або відеозаписом.

Слідчий відбирає (або виготовляє за допомогою спеціаліста) фотографії об'єктів, подібних з тим, який планується пред'являти для впізнання, за тими ж правилами, що і при підготовці для пред'явлення для впізнання живих осіб і предметів. При цьому дотримується подібність фотографій за видом зйомки (аматорська, професійна); за методом фіксації об'єкта (пізнавальна, вузлова, детальна); за ракурсом (людина сфотографована в анфас чи профіль). Фотографії повинні бути гарної якості і відображати всі характерні ознаки об'єкта. Всі відібрані слідчим фотознімки наклеюються на папір, нумеруються, скріплюються печаткою органу розслідування. Така фототаблиця долучається до протоколу пред'явлення для впізнання.

Фотознімок особи, яка підлягає впізнанню, пред'являється особі, що впізнає, разом з іншими фотознімками, яких має бути не менше трьох. Фотознімки, що пред'являються, не повинні мати різких відмінностей між собою за формою та іншими особливостями, що суттєво впливають на сприйняття зображення (тип фотопаперу, давність виконання знімків тощо). Особи на інших фотознімках мають бути тієї ж статі й не повинні мати різких відмінностей у віці, зовнішності та одязі з особою, яка підлягає впізнанню.

Матеріали відеозапису із зображенням особи, яка підлягає впізнанню, пред'являються за умови зображення на них не менше чотирьох осіб тієї ж статі й без різких відмінностей у віці, зовнішності та одязі з особою, яка підлягає впізнанню.

Якщо ж безпосередня участь осіб у проведенні пред'явлення для впізнання є неможливою за станом здоров'я, у зв'язку з віддаленістю місця перебування або з інших поважних причин, то можливим є **пред'явлення для впізнання у режимі відеоконференції**, яке проводиться за тими ж правилами, що і безпосереднє пред'явлення для впізнання. У протоколі, який складається за результатами пред'явлення для впізнання у режимі відеоконференції, обов'язково вказується,

за допомогою яких технічних засобів і програм відбувався сеанс відеозв'язку.

Окремим видом пред'явлення для впізнання є *пред'явлення для впізнання поза візуальним спостереженням особи*. Таке впізнання проводиться в спеціально обладнаних приміщеннях, поділених навіпіл перегородкою зі спеціального скла, прозорого з одного боку, або із однібічним напиленням, які мають окремі входи. Кімната чи приміщення повинні бути просторими, не захарашченими сторонніми предметами. Якщо у кімнаті є вікна, то вони мають бути обладнані решіткою та закриті жалюзі чи шторою. Освітлення у кімнатах чи половинах приміщення повинно відрізнитися. Так, у частині, де розміщується підозрюваний із статистами, освітлення має бути яскравим, а в іншій – більш помірним, що сприяє кращій можливості спостереігати за особами, котрі пред'являються для впізнання. У кімнатах (приміщеннях) варто передбачити наявність стільців для понятих (в обох кімнатах по два), захисника, працівників поліції тощо. Перед початком слідчої (розшукової) дії на дверях із зовнішньої сторони розміщується табличка такого змісту: «Не заходить, проводиться пред'явлення для впізнання».

При підготовці до пред'явлення для впізнання поза візуальним спостереженням особлива увага приділяється розробці плану проведення цієї слідчої (розшукової) дії. У плані вказуються час і місце проведення пред'явлення для впізнання, склад учасників, відповідальні за проведення особи, зазначається, які спеціалісти і з якою метою залучаються до проведення пред'явлення для впізнання, які технічні засоби доцільно застосувати тощо. Також на цьому етапі слід допитати особу, яка впізнає, за необхідності застосувати заходи безпеки шляхом зміни прізвища, ім'я та по батькові, її анкетних даних.

Переходячи до робочого етапу пред'явлення для впізнання поза візуальним спостереженням особи, слідчий повинен упевнитися, що дотримано всі вимоги, необхідні для його проведення: особу, яка буде впізнавати, допитано із необхідною повнотою; правильно підбрано статистів, які пред'являтимуться разом із особою, яку впізнають; вжито необхідних заходів для виключення можливості раптової зустрічі перед проведенням пред'явлення для впізнання особи, яка впізнає, та особи, яку впізнають; запрошено відповідних спеціалістів; підготовлено необхідні технічні засоби. За наявності підстав вважати, що з боку учасників слідчої (розшукової) дії можлива неадекватна, емо-

ційна поведінка, або планується втеча підозрюваного, обвинуваченого з місця проведення впізнання, доцільно передбачити присутність працівників поліції з метою дотримання порядку.

Робочий етап пред'явлення для впізнання проводиться за загальними правилами: особа, що впізнає, повинна оглянути присутніх осіб, вказати, кого з них впізнає та за якими ознаками. Впізнаний за вказівкою слідчого чи його помічника має підвестися, назвати своє прізвище, ім'я, по батькові, рік народження та місце проживання.

Пред'явлення для впізнання поза візуальним спостереженням особи доцільно проводити із застосуванням звукозапису чи відеозйомки. Використання саме цих додаткових засобів фіксації дозволяє в подальшому оцінити динаміку проведення слідчої (розшукової) дії, поведінку його учасників, відповідність дій слідчого нормам чинного кримінального процесуального законодавства. Усі без винятку учасники слідчої (розшукової) дії повідомляються про застосування звукозапису чи відеозапису до початку пред'явлення для впізнання поза візуальним спостереженням особи. Повторення спеціально для звукозапису будь-якої частини слідчої (розшукової) дії в ході її проведення не дозволяється. Перед закінченням пред'явлення для впізнання звукозапис повністю відтворюється її учасникам. Висловлені ними зауваження і доповнення до звукозапису записуються на фонограму.

За результатами пред'явлення для впізнання поза візуальним спостереженням особи складається протокол, у якому обов'язково вказується, що пред'явлення для впізнання проводилося в умовах, коли особа, яка пред'являлася для впізнання, не бачила і не чула особи, яка впізнавала. У протоколі зазначаються умови проведеного пред'явлення для впізнання поза візуальним спостереженням особи: відмінність між освітленням у кімнатах; час початку й закінчення слідчої (розшукової) дії. Також фіксуються прізвище, ім'я, по батькові, рік народження, місце проживання та ознаки статистів, які підтверджують їх схожість між собою та з особою, яка пред'являлася для впізнання, фіксується факт роз'яснення учасникам, що знаходяться в обох кімнатах, суті слідчої (розшукової) дії. У протоколі обов'язково фіксується пропозиція слідчого до підозрюваного (обвинуваченого) зайняти будь-яке місце серед статистів. Якщо до особи, яка впізнавала, застосовані заходи захисту, то її анкетні дані до протоколу не вносяться і не долучаються до матеріалів досудового розслідування.

4. ФІКСАЦІЯ ХОДУ І РЕЗУЛЬТАТІВ ПРЕД'ЯВЛЕННЯ ДЛЯ ВПІЗНАННЯ

За результатами пред'явлення для впізнання складається протокол, який, як і протоколи інших слідчих (розшукових) дій, має вступну, описову та заключну частину. У вступній частині протоколу викладаються відомості про місце, дату проведення пред'явлення для впізнання та посадову особу, що проводила цю слідчу (розшукову) дію, перераховуються особи, які брали в ній участь, вказується час її початку та закінчення.

Якщо об'єктами, які пред'являлися для впізнання, були живі особи, то в описовій частині протоколу зазначаються їх анкетні дані та коротко описується їхня зовнішність, зокрема вказується вік, зріст, тип статури, риси обличчя тощо, а за необхідністю – національність, одяг, робиться акцент на особливих прикметах. Такий детальний опис ознак необхідний для того, щоб, по-перше, зробити висновок про відсутність різких відмінностей у зовнішності осіб, які пред'являлися для впізнання, а, по-друге, вказати, за якими прикметами відбулося впізнання. Також в описовій частині викладаються відомості про місце, де проводилося пред'явлення для впізнання, умови, в яких воно відбувалося (освітлення, відстань, з якою особа, яка впізнає, спостерігала за особами, що пред'являлися для впізнання, дії, які ними здійснювалися на прохання того, хто впізнає). У зазначеній частині протоколу вказується, чи скористався той, кого пред'являли для впізнання, правом зайняти будь-яке місце серед інших осіб, а також робиться відмітка про попередження особи, якій інші пред'являлися для впізнання, про кримінальну відповідальність за відмову від давання показань і за завідомо неправдиві показання.

Показання того, хто впізнає, повинні викладатися дослівно. Такі його вислови, як «такий самий», «схожий», «подібний» повинні бути уточнені та пояснені в протоколі з метою уникнення неповної фіксації показань про ознаки, за якими особа впізнала об'єкт. Нерідко слова «впізнаю», «пригадую» передаються в протоколі в такій, наприклад, формі, як «чітко впізнаю» або «категорично впізнаю». Неприпустимим є внесення до протоколу таких категоричних висновків від імені того, хто впізнає, якщо вони не були ним висловлені. Якщо ж вони мали місце, то зазначається, які саме прикмети стали для них підста-

вою. Усі вони докладно і точно фіксуються в протоколі. Якщо ж той, хто впізнає, наполягає на своїй заяві, але назвати прикмети, за якими він впізнав об'єкт, чітко не може, то в протоколі пояснюється, на чому ґрунтується його переконання. Далі особа, яка впізнає, пояснює де, коли і за яких обставин спостерігала за відповідним об'єктом. При категоричному позитивному висновку особи, яка впізнає, про впізнання об'єкта слідчий пропонує тому, кого впізнали, назвати себе, про що робиться відмітка у протоколі.

У заключній частині по можливості дослівно від першої особи викладаються пояснення особи, яка впізнає. Якщо впізнання відбулося, то в протокол вносяться пояснення особи щодо тих ознак, за якими вона впізнала відповідний об'єкт.

Якщо для впізнання пред'являлися фотокартки, то до протоколу в якості додатку долучається фототаблиця, засвідчена підписами слідчого та понятих. У випадку фіксації ходу слідчої (розшукової) дії технічними засобами, до протоколу додаються фотографії осіб, речей чи трупа, що пред'являлися для впізнання, матеріали відеозапису. При цьому людина або труп, які пред'являлися для впізнання, фотографуються за правилами оглядової зйомки. У протоколі пред'явлення для впізнання вказується, хто проводив фотозйомку, аудіо-, відеозапис, які об'єкти зафіксовано, зазначаються умови зйомки.

Питання для самоконтролю:

1. Дайте визначення пред'явленню для впізнання та назвіть його завдання.
2. Які психологічні процеси лежать в основі пред'явлення для впізнання? Опишіть їх перебіг.
3. Які Ви знаєте види пред'явлення для впізнання?
4. Назвіть основні тактичні особливості пред'явлення для впізнання.
5. У чому полягає відмінність пред'явлення для впізнання від оперативного упізнання?
6. Що таке пред'явлення для впізнання поза візуальним спостереженням особи? Як воно відбувається?
7. Чи можна проводити пред'явлення для впізнання особи за її фотознімком і портретом?

8. У чому полягає підготовка до пред'явлення для впізнання?
9. Яким чином здійснюється відбір об'єктів при підготовці до пред'явлення для впізнання?
10. Назвіть тактичні прийоми проведення пред'явлення для впізнання.
11. Яким чином відбувається фіксація та оцінка результатів пред'явлення для впізнання?

Список використаних і рекомендованих джерел:

1. *Бодалев А. А.* Восприятие и понимание человека человеком / А. А. Бодалев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1982. – 200 с.
2. *Волобуєв А. Ф.* Про сутність та психологічні засади пред'явлення для впізнання / А. Ф. Волобуєв, С. М. Лозова // Форум права. – 2009. – № 2. – С. 70–74.
3. *Гапанович Н. Н.* Опознание в следственной и судебной практике. / Н. Н. Гапанович. – Минск : БГУ им. В. И. Ленина, 1978. – 160 с.
4. *Гинзбург А. Я.* Опознание в следственной, оперативно-розыскной и экспертной практике : учеб.-практ. пособ. / А. Я. Гинзбург. – М. : Ассоциация работников правоохранительных органов РФ, 1996. – 122 с.
5. *Головецький М. О.* Психофізіологічні основи узнавання і тактика пред'явлення для впізнання під час досудового слідства : монографія / М. О. Головецький. – Тернопіль : Вид-во «Астон», 2006. – 108 с.
6. *Колесник В. А.* Пред'явлення для впізнання як окрема слідча (розшукова) дія / В. А. Колесник. – Київ, 2014. – 60 с.
7. *Лук'янчиков Є. Д.* Пред'явлення для впізнання : навчальний посібник / Є. Д. Лук'янчиков, О. М. Моїсєєв. – Макіївка : Графіті, 1998. – 104 с.
8. Методичні рекомендації щодо пред'явлення для впізнання на попередньому слідстві / Головне слідче управління МВС України, Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2001. – 32 с.

§ 3. Організація і тактика обшуку

1. *Поняття, завдання, принципи і види обшуку*
2. *Етапи проведення обшуку*
3. *Тактика проведення окремих видів обшуку*
4. *Фіксація ходу і результатів обшуку*

1. ПОНЯТТЯ, ЗАВДАННЯ, ПРИНЦИПИ І ВИДИ ОБШУКУ

Обшук є слідчою (розшуковою) дією, під час якої найчастіше відбувається втручання у гарантоване Конституцією України приватне життя особи, тому порядок отримання дозволу на його проведення як власне процедура його проведення чітко регламентовані нормами процесуального права. У разі недотримання передбачених КПК України вимог, уся здобута в ході проведення обшуку інформація буде визнана недопустимими доказами у кримінальному провадженні.

Обшук майже завжди проводиться у конфліктній ситуації, яка формується у зв'язку з емоційною напругою на тлі протидії обшукуваного виявленню й вилученню об'єктів пошуку, з одного боку, і примусу слідчого, з іншого, який незалежно від згоди обшукуваного проводить обстеження належних йому приміщень чи речей, відкриває закриті приміщення, сховища тощо. У зв'язку з цим важливе значення має правильна організація і тактика проведення обшуку.

Обшук відносять до невербальних слідчих (розшукових) дій, оскільки під час його проведення вилучаються матеріальні об'єкти і саме вони в подальшому є джерелом доказової інформації. Проте тактика його проведення вимагає застосування слідчим різноманітних тактичних прийомів, спрямованих на подолання протидії з боку обшукуваного, виявлення шуканих речей. При цьому, часто поведінка чи слова обшукуваного є підказкою слідчому щодо того, де слід шукати певні об'єкти (обшукуваний при наближенні слідчого до певного об'єкта нервується, пітніє, змінює тему розмови тощо), тому обшук слід відносити до змішаних слідчих (розшукових) дій, тобто

в результаті проведення яких інформація отримується як з об'єктів матеріального світу, так і від осіб.

Обшук необхідно відрізнити від слідчого огляду, який є подібним за сутністю, оскільки в ході його проведення також відбувається обстеження певного об'єкта. Проте, відмінності полягають у тому, що обшук має примусовий характер, проводиться у конфліктній ситуації й завжди пов'язаний з обмеженням конституційних прав громадян. Огляд же спрямований на відновлення порушеного права, а тому його проведення не супроводжується конфліктом, примусом чи перешкодженням діям слідчого. Крім того, обшук спрямований на пошук чітко визначеного переліку речей, які належать обшукуваному, огляд – на пошук будь-яких об'єктів, які мають значення для кримінального провадження.

Проведення обшуку дозволяє зібрати досить велику кількість матеріальних об'єктів, які можуть мати значення для встановлення обставин вчинення кримінального правопорушення. Тому, не дивлячись на процесуальні складнощі, його проведення під час розслідування злочинів є досить поширеним. Він може проводитися на будь-якому етапі розслідування. Проте, при вчиненні, наприклад, економічних злочинів його зазвичай проводять на початковому етапі розслідування, щоб уникнути ризику знищення документів. При розслідуванні ж крадіжок, злочинів проти особи тощо обшук частіше проводиться на подальшому етапі розслідування, коли слідчий отримав достатньо інформації на початковому етапі про можливе місцезнаходження речей (насамперед знярядь злочину та речей, здобутих злочинним шляхом) у певному місці чи у певної особи.

Стаття 234 КПК України визначає мету обшуку – виявлення та фіксація відомостей про обставини вчинення кримінального правопорушення; відшукування зняряддя кримінального правопорушення або майна, яке було здобуте у результаті його вчинення; встановлення місцезнаходження розшукуваних осіб.

Обшук є слідчою (розшуковою) дією, яка полягає у цілеспрямованому примусовому обстеженні приміщень, будівель і ділянок місцевості з метою виявлення, фіксації та вилучення знярядь злочину, зброї, предметів і цінностей, здобутих злочинним шляхом, документів та інших об'єктів, що мають значення для кримінального провадження, а також встановлення місцезнаходження розшукуваних осіб.

Основними принципами обшуку є: законність, плановість, раптовість, наступальність.

Законність обшуку означає, що ця слідча (розшукова) дія повинна проводитися з точним дотриманням вимог нормативно-правових актів, які регулюють порядок його проведення. Особа, яка приймає рішення про необхідність проведення обшуку (слідчий при зверненні до прокурора з клопотанням про його проведення, прокурор при погодженні такого клопотання слідчого чи при самостійному зверненні до слідчого судді з клопотанням про обшук) і особа, яка дає згоду на його проведення (слідчий суддя), повинні враховувати норми Конституції України, Європейської Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та інших нормативних актів, які визначають права осіб, гарантії їх дотримання та особливості їх обмеження. Особа, яка проводить обшук, повинна чітко виконати всі вимоги кримінального процесуального закону щодо порядку його проведення. Недотримання вимог закону тягне за собою недопустимість використання здобутих результатів у доказуванні.

Плановість обшуку означає, що він має проводитися за чітким і завчасно складеним планом. Обшук є однією з найскладніших слідчих (розшукових) дій, оскільки проводиться в конфліктній ситуації та на «чужій» території, тобто на об'єкті, що є невідомим особі, яка проводить обшук. З огляду на це складання чіткого плану дій є дуже важливим.

При складанні плану необхідно вивчити конструкцію об'єкта, що буде обшукуватися, встановити наявність чи можливість існування додаткових виходів, схованок і забезпечити їх завчасне блокування силами правоохоронних органів. Тому в плані має бути передбачена не лише послідовність усіх дій, але й людські (спеціалісти, поняті, слідчі, оперативні працівники тощо) та матеріальні ресурси (автомобілі, пошукові науково-технічні засоби, пакувальний матеріал тощо), які повинні бути залучені до успішного його проведення.

Раптовість обшуку є одним з найважливіших його принципів, оскільки проведення обшуку повинно бути раптовим (заздалегідь невідомим) для обшукуваного. Від дотримання цього принципу залежить результативність дії, оскільки раптовість не дозволяє обшукуваному знищити чи заховати об'єкти, які мають відношення до обставин вчинення кримінального правопорушення.

Наступальність обшуку означає активність, енергійність пошуку під час його проведення. Наступальність поряд з раптовістю підвищує його результативність, оскільки не дозволяє обшукуваному при-

ховати певні об'єкти. Крім того, наступальність обшуку призводить до нервового напруження обшукуваного, внаслідок якого він своєю поведінкою може допомогти слідчому знайти об'єкти пошуку, мимоволі виказати їх місцезнаходження.

Види обшуку. *За об'єктами обшуку виділяють:* обшук приміщення, обшук місцевості, обшук транспортних засобів, обшук особи.

Обшук приміщення є найпоширенішим видом обшуку. Приміщення, які обшукуються, можуть бути різноманітними: офіс, житловий будинок, квартира, дача, склад, гараж, хлів тощо. Ефективним є одночасний обшук декількох приміщень, що не дозволяє учасникам злочину знищити чи приховати об'єкти пошуку.

Приміщення як об'єкт обшуку має певні межі, тому проведення його обшуку легше організувати, ніж, наприклад, пошук на відкритій місцевості. Крім того, обшук приміщення дозволяє ефективно реалізувати принцип раптовості, перекривши всі шляхи виходу з приміщення і контролюючи переміщення всіх осіб у приміщенні, що, відповідно, перешкоджає знищенню чи прихованню ними будь-яких об'єктів.

Обшук місцевості проводиться на відкритій ділянці місцевості – на подвір'ї, присадибній ділянці, у городі тощо. У зв'язку з більшою площею обшукуваного об'єкта, організація обшуку вимагає ретельнішої підготовки слідчим, у тому числі залучення більшої кількості учасників, забезпечення спеціальними пошуковими приладами об'єктів у землі, водоймах тощо (щупами, магнітними шукачами, металощукачами, тралами, елетрощупами, газоаналізаторами тощо).

Обшук особи у кримінальному процесуальному законодавстві не виділяється як окрема слідча (розшукова) дія, проте в ряді статей КПК України передбачено можливість його проведення під час затримання, обшуку житла чи іншого володіння особи, міжнародного співробітництва тощо (ч. 8 ст. 191; ч. 3 та 6 ст. 208; ч. 5 ст. 236; ч. 3 ст. 482; п. 2 ч. 2 ст. 520; ч. 4 ст. 552 КПК України).

За послідовністю проведення виділяють первинний та повторний обшуки. *Первинний обшук* проводиться вперше, як правило, його проведення планується на початковому етапі розслідування.

Повторний обшук проводиться у випадках, коли первинний не дав очікуваних результатів (його мету не було досягнуто) через непрофесійність особи, яка його проводила, несприятливі погодні умови, попередження обшукуваного про обшук тощо. Повторний обшук також

може проводитися, коли отримано нову інформацію про об'єкти, які мають значення для кримінального провадження і місця їх можливого перебування. Він також може проводитися у випадку, коли наявна інформація, що особи після первинного обшуку могли повернути назад речі й документи, які попередньо приховали.

За кількістю об'єктів обшуку виділяють одиничний та груповий обшук. *Одиничний* проводиться в одному місці (приміщенні, місцевості). *Груповий* передбачає проведення одночасного обшуку декількох об'єктів (наприклад, у різних приміщеннях, що знаходяться у володінні підозрюваного – квартирі, дачі, офісі, гаражі або в місцях проживання співучасників тощо).

2. ЕТАПИ ПРОВЕДЕННЯ ОБШУКУ

Хід проведення обшуку умовно складається з трьох етапів: підготовчого, робочого, заключного (фіксації).

Оскільки обшук є складною слідчою (розшуковою) дією, яка завжди проводиться у конфліктній ситуації та передбачає протидію обшукуваного його проведенню (пошуку, виявленню і вилученню об'єктів, які мають значення для кримінального провадження), результативність обшуку залежить від ретельності підготовки слідчого до його проведення.

Підготовчий етап складається з двох стадій: до виїзду на місце проведення обшуку та після прибуття на місце обшуку.

До виїзду на місце обшуку необхідно:

- а) підготувати та отримати дозвільні документи на його проведення (звернутися до слідчого судді з клопотанням, погодженим з прокурором про дозвіл на обшук та отримати відповідну ухвалу слідчого судді, крім випадків, передбачених КПК України);
- б) з'ясувати особливості місця обшуку (його межі, особливості конструкції, наявність таємних виходів чи схованок, замків тощо) з метою обрання тактики обшуку, визначення кількості та кола осіб, яких потрібно залучити;
- в) визначити перелік об'єктів, які необхідно відшукати під час обшуку (вони визначаються в ухвалі слідчого судді) та передбачити місця їх можливого приховання для того, щоб почати

обшук саме з цих місць і перешкодити можливому їх переходу чи знищенню;

- г) визначити кількість та коло осіб, яких необхідно залучити для проведення обшуку (спеціаліст, поняті, оперативні працівники, які безпосередньо здійснюватимуть пошукові дії), а також для забезпечення блокування виходів і вікон, охорони об'єкта, недопущення знищення об'єктів пошуку. При цьому, відповідно до ч. 7 ст. 223 КПК України при обшуку житла чи іншого володіння особи залучення двох понятих є обов'язковим;
- д) вирішити питання щодо транспортних засобів, які необхідні для раптового та одночасного прибуття на місце обшуку всіх учасників, а також для подальшого вивезення з місця обшуку виявлених і вилучених об'єктів, урахувавши їх габарити, вагу, кількість (наприклад, організувати вивезення небезпечних речовин, зброї);
- е) підготувати та укомплектувати необхідні для проведення обшуку науково-технічні засоби (перевірити комплектність валізи слідчого, справність необхідних технічних засобів, наявність змінних комплектуючих, пакувальних матеріалів тощо), додаткові засоби освітлення (якщо обшук проводитиметься у темний час доби) та засоби для фото- чи відеофіксації процесу обшуку (у тому числі, перевірити їх готовність до роботи, зарядженість батарей, наявність запасних джерел живлення, достатню кількість носіїв інформації для запису – дисків, касет, карт флеш-пам'яті тощо), а також вирішити питання про залучення спеціаліста, який здійснюватиме таку фіксацію;
- є) скласти план проведення цієї слідчої (розшукової) дії, в якому доцільно відобразити, хто з учасників які дії повинен виконати, щоб забезпечити ефект раптовості, а також ознайомити майбутніх учасників обшуку з цим планом.

Після прибуття на місце обшуку слідчий повинен вчинити такі дії:

- а) організувати охорону місця обшуку, блокування виходів і вікон та перешкоджання спілкуванню осіб на об'єкті, який обшукується, з метою уникнення приховування чи знищення об'єктів пошуку;
- б) пред'явити особі, яка володіє об'єктом обшуку чи іншій присутній особі ухвалу слідчого судді про дозвіл на обшук і надати їй копію або залишити копію на видному місці, якщо

володільці місця обшуку відсутні. Виконати інші формальні вимоги, передбачені КПК України;

- в) визначитися з колом осіб, які беруть участь в його проведенні, розподілити завдання між ними, організувати загальне розміщення учасників на місці обшуку, видалити сторонніх осіб з місця обшуку та попередити інших осіб про заборону залишати місце обшуку до його закінчення, роз'яснити усім учасникам їхні права та обов'язки;
- г) оскільки обшук проводиться в обсязі, необхідному для досягнення його мети (для виявлення й фіксації відомостей про обставини вчинення кримінального правопорушення, відшукування знаряддя кримінального правопорушення, майна, здобутого злочинним шляхом, чи встановлення місцезнаходження розшукуваних осіб), а об'єкти, які потрібно відшукати, зазначаються в ухвалі слідчого судді про дозвіл на обшук, слідчому варто до початку обшуку запропонувати особі, що зазначена в ухвалі слідчого судді і в якій проводиться обшук, добровільно видати речі, які необхідно виявити й вилучити. Якщо особа погоджується і добровільно видає всі об'єкти, зазначені в ухвалі про дозвіл на обшук, слідчий проводить їх вилучення і власне до обшуку не переходить. Якщо особа відмовляється від видачі цих об'єктів, видає не всі об'єкти, слідчий переходить до наступного етапу – робочого етапу обшуку.

Робочий етап обшуку складається з оглядової та пошукової стадій.

Під час *оглядової стадії* слідчий на місці з'ясовує особливості об'єкта обшуку і невідкладно вносить корективи у план, перерозподіляє завдання між учасниками (якщо це необхідно), визначається з місцем початку обшуку, методами обшуку й тактичними прийомами, які слід застосувати.

Перш за все, слідчий здійснює обхід усього об'єкта, його складових частин (кімнат, кабінетів) і на місці висуває версії про місця найбільш ймовірного зберігання чи приховання об'єктів пошуку.

При цьому, слідчому доцільно з'ясувати у особи, яка знаходиться в місці обшуку, які приміщення займає обшукуваний, а які інші особи (наприклад, члени сім'ї, колеги), чи є на об'єкті обшуку речі, які належать іншим особам (щоб потім обшукуваний не заявив, що ці речі не його), чи є на об'єкті схованки, сейфи, тайники тощо, де знаходяться ключі від них і чи видасть їх особа добровільно.

Після цього слідчий на місці перерозподіляє завдання між учасниками, визначаючи, в яких місцях він проводитиме обшук самостійно, а в яких потрібна допомога оперативних працівників, а також спеціалістів щодо відкриття замків, сховищ, сейфів чи будь-яка інша допомога.

На цій стадії здійснюється фотографування чи відеозапис об'єкта обшуку у тому стані, який він мав до початку пошуку, фіксується розміщення предметів та їх стан, з метою уникнення в подальшому звинувачень у пошкодженні, знищенні чи зникненні певних об'єктів після обшуку або ж появи нових об'єктів, яких до обшуку не було.

Пошукова стадія обшуку полягає у пошуку об'єктів, які мають значення для кримінального провадження та які зазначені в ухвалі слідчого судді про дозвіл на обшук.

На цій стадії проводяться безпосередньо пошукові дії, оглядаються об'єкти, що становлять обстановку місця проведення обшуку з метою виявлення на них слідів маскуванню, переміщення, обладнання у них схованок чи тайників, здійснюється відкривання зачинених приміщень, виявлених сейфів, шухляд тощо. При цьому всі виявлені речі й документи фіксуються в протоколі та фотографуються (або здійснюється їх відеозапис).

Методи обшуку подібні до методів слідчого огляду, оскільки обшук і огляд спрямовані на пошук слідів чи певних речей, що мають значення для кримінального провадження.

Під час обшуку застосовуються такі методи:

1) *за глибиною дослідження:*

- а) обшук без порушення цілісності об'єктів (загальний) – слідчий, не змінюючи обстановки, досліджує місце обшуку, фіксує обстановку, аналізує взаємне розташування об'єктів, після цього визначає межі обшуку, розстановку сил і засобів, порядок руху учасників обшуку тощо;
- б) обшук з порушенням цілісності об'єктів (детальний обшук) полягає у ретельному дослідженні на місці обшуку всіх об'єктів, які переміщуються, розбираються, відкриваються тощо. Детальний обшук доцільно проводити лише після фото- чи відеофіксації загальної обстановки об'єкта обшуку.

2) *за повнотою дослідження:*

- а) суцільний обшук, який полягає в усебічному дослідженні всієї території (обстановки) місця обшуку в цілому, не оминаючи жодного об'єкта;

- б) вибірковий (суб'єктивний) обшук передбачає дослідження об'єкта (обстановки) тільки у місцях найбільш ймовірного зберігання об'єктів, які необхідно відшукати;
- 3) *за послідовністю проведення:*
- а) концентричний обшук проводиться за спіраллю від периферії до центру;
 - б) ексцентричний обшук проводиться за спіраллю від обраного центру місця обшуку до периферії;
 - в) фронтальний (лінійний) – застосовується для обшуку значних за площею ділянок місцевості. Для цього залучається допоміжна група, члени якої шикуються у лінію (шеренгу) і рухаються фронтально;
 - г) секторний – полягає у дослідженні території за секторами. Слідчий, перебуваючи у центрі досліджуваної території, за компасом установлює напрям магнітного меридіану (північ – південь) і за рухом годинникової стрілки визначає сектор. Оглянувши територію одного сектора, він визначає другий, після його дослідження – третій і т.д., доки не дослідить усю територію;
 - д) за квадратами – передбачає дослідження території за квадратами. Слідчий «розбиває» досліджувану територію (наприклад, окрему ділянку місцевості) на певні квадрати. Оглянувши територію одного квадрату, він переходить до іншого. Орієнтирами у цьому випадку можуть бути будинки, споруди, дерева, кущі тощо;
 - е) вузловий – застосовується у випадках, коли місце огляду має декілька центрів, а обшук проводиться групою слідчих, кожен з яких концентрується на обраному вузлі.

При проведенні обшуку варто звертати увагу на наявність так званих негативних обставин: наявність речей, які за загальною логікою не повинні знаходитися в місці обшуку (наприклад, дитячий одяг у житлі самотнього чоловіка, наявність об'єктів, що не відповідають рівню доходів обшукуваного) або ж, навпаки, відсутність речей, які мали б там знаходитися (наприклад, одяг у шафі спальні). При наявності будь-яких негативних обставин, а також при підозрілій, на погляд слідчого, поведінці осіб під час обшуку (намаганні відвернути увагу від якогось місця, неточні пояснення щодо певного об'єкта) чи при незвичайному поєднанні об'єктів (наприклад, важкий горщик

з квітами в коморі (без світла) детальний обшук у таких місцях проводиться особливо ретельно.

Кримінальний процесуальний кодекс України передбачає можливість проведення у разі необхідності особистого обшуку осіб, які знаходяться у місці обшуку, якщо у слідчого є достатні підстави вважати, що особи переховують на собі речі, які мають значення для кримінального провадження.

Заключна стадія обшуку полягає у фіксації результатів обшуку та їх оцінці. На цій стадії відбувається підбиття підсумків та оцінювання всіх установлених даних з метою перевірки того, чи всі об'єкти знайдені й чи досягнута мета обшуку. Після оцінки отриманих результатів слідчий починає їх фіксацію.

На заключній стадії слідчий повинен виконати такі дії:

- а) скласти протокол обшуку, плани, схеми, оформити та додати до протоколу фото, відео- чи звукозапис. Відповідно до ч. 7 ст. 236 КПК України при огляді слідчий, прокурор або за їх дорученням залучений спеціаліст має право проводити вимірювання, фотографування, звуко- чи відеозапис, складати плани і схеми, виготовляти графічні зображення обшукуваного об'єкта чи окремих речей, виготовляти відбитки та зліпки, оглядати і вилучати речі й документи, які мають значення для кримінального провадження;
- б) вирішити питання щодо упакування та транспортування виявлених і вилучених об'єктів. При цьому відповідно до ч. 5 ст. 236 КПК України при проведенні обшуку дозволяється вилучення лише речей і документів, які мають значення для кримінального провадження, та речей, вилучених з обігу. Усі вилучені речі та документи підлягають негайному огляду і опечатуванню із завіренням підписами осіб, які брали участь у проведенні обшуку. Усі інші вилучені речі (які не зазначені в ухвалі про дозвіл на обшук та не є вилученими з обігу) вважаються тимчасово вилученим майном.

Усе вилучене повинно бути належним чином упаковане та марковане (пронумероване і скріплене підписами учасників слідчої (розшукової) дії, щоб уникнути плутанини й мати змогу одразу ідентифікувати вилучені об'єкти щодо їх належності до конкретного кримінального провадження, а також з метою уникнення їх підміни, псування тощо).

3. ТАКТИКА ПРОВЕДЕННЯ ОКРЕМИХ ВИДІВ ОБШУКУ

Обшук приміщень є найпоширенішим видом обшуку, оскільки зазвичай важливі для кримінального провадження речі зберігаються у приміщеннях.

Об'єктами такого обшуку можуть бути різноманітні будівлі, приміщення будь-якого цільового призначення: житло, робочий кабінет, господарські, складські приміщення; місця приховування речей і документів, що мають відношення до кримінального провадження; місце зустрічі співучасників; місце передачі грошей тощо.

Тактика обшуку залежить від виду приміщення, яке обшукується. З тактичного погляду найпростішим є **обшук службового кабінету**, оскільки він має чіткі межі й кількість місць пошуку можна легко визначити.

До початку обшуку слідчий розташовує учасників обшуку на території підприємства (офісу) так, щоб уникнути можливості попередження особи секретарем, охороною чи колегами (наприклад, телефоном) про запланований у неї обшук.

Обшук службового кабінету, як правило, проводиться ексцентричним методом, при цьому центром обирається робочий стіл, оскільки найчастіше особа зберігає важливі їй речі так, щоб вони були у швидкому доступі. Слідчий спочатку оглядає робочий стіл, фіксує загальну обстановку на ньому за допомогою фотографування чи відеозапису. Потім оглядає речі, які знаходяться на його поверхні, вміст шухляд, наявність у них подвійного дна, схованок тощо.

Після цього оглядаються сейфи і шафи. У сейфи особа найчастіше зберігає важливі документи, гроші або інші цінності з метою їх приховання від сторонніх, у тому числі й колег.

У робочих кабінетах зазвичай відсутні будь-які суттєві схованки, оскільки особа не може приховано від сторонніх проводити будівельні роботи для їх обладнання, врізати сейфи, робити отвори в стінах, підлозі тощо. Тому, проводячи обшук у шафах, слід, насамперед, звертати увагу на наявність схованок серед книжок, паперів, папок (схованка може бути в однотипній з іншими папці, або ж шляхом вирізання отвору у сторінках книги так, що ззовні книга здається цілою).

Оглядаються корзини для сміття чи для паперів, оскільки особа, побачивши слідчого, може викинути шукані речі в смітник й прикрити паперами.

Подібним до обшуку в робочому кабінеті, але більш складним є *обшук офісних приміщень*, оскільки офіс складається з групи кабінетів і допоміжних приміщень (коридорів, санвузла, кімнати архіву, складу, балкону, кухні тощо), а тому вимагає ретельного планування та розподілу завдань між учасниками.

Крім того, в будівлі чи офісі зазвичай працює служба охорони, яка перешкоджає вільному входу на територію будівлі (офісу) та вільному там пересуванню. При спілкуванні з охороною слід повідомити мету свого візиту та пройти безпосередньо на об'єкт. При цьому декілька співробітників правоохоронних органів – помічників слідчого залишаються на пункті охорони з метою уникнення можливості попередження охороною чи сусідами володільців приміщень, де буде проводиться обшук, про плани слідчого.

Перед обшуком в офісі слідчий повинен пред'явити ухвалу про дозвіл на обшук керівникові підприємства чи особі, яка його замінює. Виходи та вікна офісу блокуються помічниками слідчого, працівникам, що знаходяться у приміщенні, забороняється залишати свої робочі місця з метою уникнення спроб винести об'єкти пошуку за межі приміщення. Особи, які не працюють в офісному приміщенні, але знаходяться в ньому, затримуються у приміщенні на час його обшуку.

Обшук у робочих кабінетах проводиться за тактикою обшуку у робочому кабінеті, описаною вище. Для відкриття сейфів, сховищ, які володілець офісного приміщення відмовляється відкрити добровільно, залучається спеціаліст.

Складнощі проведення *обшуку виробничих і складських приміщень* пов'язані з їх великою площею, наявністю значної кількості об'єктів, що знаходяться у цих приміщеннях (обладнання, готова продукція, виробничі матеріали та відходи тощо), легкістю обладнання й маскуванню схованок.

Обшук таких приміщень проводиться, як правило, за квадратами або секторами. Особлива увага звертається на місця можливого приховання шуканих об'єктів. У складських приміщеннях шукані об'єкти часто маскуються шляхом їх упакування в звичайну упаковку інших товарів, знаходження яких не викликає підозри. Виявити їх можна порівнюючи вагу ящиків, контейнерів, особливості маркування (чи його відсутності) тощо.

Обшук у житлі є найскладнішим з тактичного погляду видом обшуку, оскільки саме в житлі особа проводить найбільше часу, де-

тально знає конструкцію будинку, квартири, кожної кімнати, а тому, використовуючи певні особливості інтер'єру, може облаштувати добре замасковані схованки.

Перед початком робочого етапу обшуку житла оглядаються всі кімнати й фіксується їх обстановка, висуваються версії щодо місць найбільш ймовірного зберігання шуканих об'єктів. Обшук, як правило, починається вузловим методом пошуку саме з цих місць. Найкращим тактичним прийомом є одночасний пошук об'єктів декількома особами у визначених слідчим місцях, що має на меті перешкодити обшукуваному непомітно переховати об'єкти пошуку, наприклад, дістати речі зі схованки в певній кімнаті та перенести в інше місце, де вже було проведено обшук, знищити, викинути тощо.

Якщо слідчий проводить обшук самостійно, то поетапно детально обшукується кожна з кімнат, ураховуючи те, що особа зазвичай ховає важливі для неї речі або документи так, щоб мати швидкий доступ до них. Обшукуються усі кімнати, кухні, ванни, допоміжні приміщення (балкони, санвузли, кладовки, коридори тощо).

Обшук у кімнаті починається, як правило, з меблів: оглядаються дивани, ліжка, столи, шафи та інші меблі, звертається увага на можливість існування подвійного дна, схованок між стінками, прихованих шухляд тощо.

Після цього обстежуються стіни, підлога, стеля. Насамперед увага звертається на будь-які відмінності від загального вигляду (випуклості, різне забарвлення стін, шпалер, відмінність фарби чи лаку на підлозі), що можуть свідчити про нещодавнє порушення цілісності цих об'єктів, а, отже, про можливі схованки.

У кухні на однорідність вмісту ретельно перевіряються всі рідкі та сипучі речовини, їх досліджують ложкою чи палицею. Також прощупується ґрунт у вазонах із квітами, оскільки там можуть бути приховані невеликі об'єкти.

У ванній кімнаті та санвузлах слід ретельно оглядати зйомні панелі, вентиляційні отвори, зливний бачок унітазу, отвори, які ведуть до центрального стояка і зливних труб, тощо. У будь-якому разі особлива увага звертається на наявність певних особливостей, нетипових ознак оздоблення інтер'єру та планування житла, оскільки саме вони вказують на можливість створення схованки у них.

При обшуку приміщення в протоколі фіксується послідовність дій, а також: вхід у приміщення (яким чином слідчий потрапив у при-

міщення (йому добровільно відчинив двері господар чи інша особа, проникнення відбулося за допомогою оперативних підрозділів тощо), стан дверей, запираючих пристроїв, вікон, віконного скла), чи була присутня особа, у житлі якої проводився обшук, якщо ні, то де була залишена копія ухвали про обшук; план приміщення (складається схема); обстановка, фіксуються всі виявлені об'єкти (їх місце знаходження, стан тощо) та результати їх огляду (якщо це можливо зробити в приміщенні). Якщо обшук проводився за відсутності власника чи володільця приміщення, в протоколі зазначаються заходи, які були вжиті для збереження майна в приміщенні.

Проводячи обшук у господарських будівлях (хлів, гараж, літня кухня тощо), звертається увага, що схованки в них зазвичай організуються на з'єднаннях стін зі стелею чи підлогою, закопуються в землю або приховуються під шаром непотребу, в старих меблях. Часто прохід до схованки спеціально ускладнений, завалений вугіллям, дровами, коробками з речами тощо.

Обшук місцевості характеризується великими просторовими межами об'єкта обшуку, яким можуть бути земельні ділянки, водні об'єкти, підземні шари земельної ділянки тощо. Для обшуку на місцевості використовуються фронтальний, секторний методи або обстеження за квадратами. При цьому, на відкритій місцевості обшук краще проводити групою осіб, закріпивши за кожним з учасників свою ділянку.

На етапі підготовки до обшуку слідчому слід забезпечити наявність спеціальних пошукових засобів для пошуку предметів на землі, під землею чи у водоймах: щуп для пошуку предметів у землі на невеликій глибині (до 1,5 метри), металошукач або магнітний шукач для пошуку металевих предметів на поверхні землі (куль, гільз тощо), трало для пошуку предметів і трупів у водоймах, електрощуп чи газоаналізатор для пошуку трупів у землі тощо.

У протоколі обшуку фіксуються межі місцевості, особливості покриву верхнього шару (грунтовий покрив, асфальт, бруківка, бетон тощо), наявність дерев, інших об'єктів. Також вказуються дані для ідентифікації місцевості: адреса та розміри за правоустановлюючими документами, складається схема земельної ділянки з прив'язкою до нерухомих об'єктів, до сторін світу тощо; вказується місце виявлених шуканих об'єктів і позначається на схемі місцевості, при цьому зазначаються характеристики безпосереднього місця виявлення об'єкта (дерево, кущ, гуртовий покрив, під землею – глибина, у воді тощо).

Обшук транспортних засобів проводиться за процесуальними правилами обшуку житла чи іншого володіння особи, оскільки транспортний засіб належить певній особі. Об'єктами обшуку можуть бути легкові, вантажні автомобілі, трактори, мотоцикли тощо.

За загальним правилом обшук транспортного засобу проводиться у напрямку від багажника до капота. Насамперед обстежується багажник, оскільки саме в ньому найчастіше зберігаються шукані речі. При цьому, обов'язково перевіряються місця, де знаходиться запасне колесо, сумка з інструментами, а також днище багажника. Після цього обшукується салон автомобіля: сидіння, килимки, чохли, приладова панель, бардачок і місця зберігання інших речей (окулярів, рукавичок, CD тощо). Далі проводиться пошук під капотом і закінчується обстеженням автомобіля на «ямі», з використанням якої всі деталі автомобіля оглядаються знизу.

У протоколі фіксуються загальні ознаки об'єкта: марка, модель, колір, номерні знаки, номер кузова тощо, та особливі ознаки: наявність подряпин, вм'ятин, інших пошкоджень, з метою ідентифікації транспортного засобу, а також для уникнення у майбутньому звинувачень у пошкодженні транспортного засобу під час обшуку. Крім того, у протоколі чітко зазначається наявність і місце розташування обладнаних схованок у транспортному засобі та всі місця, де було виявлено шукані об'єкти.

Обшук особи або особистий обшук, як правило, є складовою частиною інших слідчих (розшукових) або процесуальних дій, таких як обшук житла чи іншого володіння особи, затримання.

Обшук особи проводиться слідчим тієї ж статі та у присутності двох понятих тієї ж статі, що й обшукувана особа. Якщо є підстави вважати, що в особі є зброя або вона буде чинити протидію слідчому, перш за все, необхідно забезпечити безпеку під час обшуку всіх присутніх при цьому осіб.

Для проведення особистого обшуку особу, яка обшукується, просять стати або ставлять обличчям до стіни чи автомобіля (спиною до слідчого), руки завести за голову (або поставити на кузов автомобіля) та широко розставити ноги. Така поза позбавляє обшукуваного стійкості й рівноваги та унеможливорює раптовий напад з його боку.

Обшук особи проводиться планомірно зверху до низу та з верхнього одягу і до спіднього. При цьому руками промацується увесь одяг обшукуваного. Особливу увагу приділяють швам, складкам, підкладкам, кишеням, нашивкам та іншим подібним елементам одягу. Дрібні предмети

можуть бути виявлені під коміром, під ременем, підвішеними у рукавах, на грудях, у штанинах, прихованими між пальцями ніг у шкарпетках, під устілкою взуття. Також дрібні предмети ховають у пишній зачісці, в природних отворах тіла. Якщо у слідчого є підстави вважати, що особа проковтнула шуканий предмет або приховала його у природних отворах тіла, то до проведення обшуку залучається лікар, який перевіряє внутрішні органи за допомогою рентгену та інших засобів.

У протоколі зазначається порядок проведення обшуку особи, місця на тілі (одязі), де були виявлені об'єкти пошуку та їх характеристика.

4. ФІКСАЦІЯ ХОДУ І РЕЗУЛЬТАТІВ ОБШУКУ

За результатами проведення обшуку складається протокол обшуку, в якому фіксуються хід його проведення та результати. Протокол складається особою, яка проводила обшук, з дотриманням вимог, передбачених ст. 104 КПК України.

Протокол обшуку, як і будь-якої іншої слідчої (розшукової) дії, складається з вступної, описової та заключної частин.

У вступній частині зазначаються загальні відомості про слідчу (розшукову) дію: місце, час проведення обшуку; особу, яка його проводила (прізвище, ім'я, по батькові, посада); всіх осіб, які були присутні під час проведення обшуку (прізвища, імена, по батькові, дати народження, місця проживання); інформацію про те, що особи, які беруть участь у обшуку, заздалегідь повідомлені про застосування технічних засобів фіксації, характеристики технічних засобів фіксації та носіїв інформації, які застосовуються при його проведенні, умови та порядок їх використання.

У описовій частині протоколу зазначаються відомості про послідовність усіх дій та про отримані внаслідок цих дій результати. При цьому в протоколі не можуть фіксуватися пояснення, інтерпретація встановлених фактів чи явищ, а також висловлені думки учасників обшуку щодо приналежності виявлених об'єктів.

Насамперед, в описовій частині фіксується характеристика місця обшуку: вид, площа, кількість кімнат, особливі ідентифікаційні ознаки, кількість виходів, стан вікон, наявність замків тощо. Після цього описуються проведені пошукові дії, зазначається, які об'єкти в якому місці було знайдено, які при цьому методи та технічні засоби застосо-

увалися. Детально описуються всі виявлені об'єкти, вказуються місця їх виявлення, кількість, загальні характеристики та особливі ознаки.

У *заключній частині* протоколу зазначаються відомості про упакування вилучених у ході обшуку об'єктів, куди вони направляються для збереження чи досліджень; наводиться інформація про виготовлені плани, схеми, малюнки, фотознімки; вказується спосіб ознайомлення з протоколом, заяви та зауваження учасників обшуку до змісту протоколу, за відсутності зауважень у протоколі робиться відмітка про те, що таких зауважень не надійшло. Протокол підписує слідчий та всі особи, які брали участь у проведенні обшуку (слідчий та обшукувана особа підписують кожен його сторінку), або зазначається про факт відмови від його підписання (із занесенням пояснень щодо причин такої відмови).

До протоколу додаються відповідні додатки, що пояснюють його зміст, сприяють наочності викладених у протоколі фактів та обставин. Такими додатками є: спеціально виготовлені копії, зразки об'єктів, речей і документів; письмові пояснення спеціалістів, які брали участь у проведенні обшуку; стенограма, аудіо-, відеозапис проведення обшуку; фототаблиці, схеми, креслення, зліпки, носії комп'ютерної інформації та інші матеріали.

Вилучені під час обшуку об'єкти повинні бути належним чином упаковані, пронумеровані, засвідчені підписами учасників обшуку з метою їх надійного збереження та уникнення можливості підміни, псування чи знищення. При цьому, всі вилучені речі та документи, які не зазначені в ухвалі про обшук і не відносяться до предметів, вилучених законом з обігу, вважаються тимчасово вилученим майном. Тому особа, яка проводила обшук, повинна виконати процесуальні вимоги щодо такого майна, а саме звернутися впродовж 24 годин з клопотанням про його арешт або ж повернути їх власнику чи законному володільцю.

Питання для самоконтролю:

1. Що таке обшук?
2. Які основні принципи обшуку?
3. У скільки етапів проводиться обшук?
4. Які методи пошуку застосовуються під час обшуку?
5. У чому полягають особливості обшуку приміщення залежно від його виду?

6. У чому полягають особливості обшуку робочого кабінету та офісу?
7. Що необхідно підготувати слідчому для обшуку на відкритій місцевості?
8. З чого слід починати обшук автомобіля?
9. Хто має право проводити обшук особи?
10. Які додатки оформлюються до протоколу обшуку?

Список використаних і рекомендованих джерел:

1. *Бишевецъ О. В.* Тактико-психологічне забезпечення проведення окремих слідчих (розшукових) дій : [навч. посіб.] / О. В. Бишевецъ; [за ред. проф. М. А. Погорецького]. – К. : Алерта, 2015. – 140 с.
2. *Ищенко А. В.* Проблеми криміналістичного розслідування злочинів : [монографія] / Ищенко А. В., Красюк І. П., Матвієнко В. В. – К. : НАВСУ, 2002. – 212 с.
3. *Комарницька О. Б.* Клопотання на проведення обшуку житла чи іншого володіння особи : сучасний стан та перспективи / О. Б. Комарницька // Судова апеляція. – 2014. – № 3 (36). – С. 46–55.
4. *Комарницька О.* Особистий обшук: сучасний стан та перспектива / О. Комарницька // Часопис Академії адвокатури України. – 2014. – № 2 (23). – С. 41–46.
5. *Кучинська О. П.* Принцип недоторканості житла чи іншого володіння особи у кримінальному процесі / О. П. Кучинська // Вісник Академії адвокатури України. – 2012. – № 2 (24). – С. 125–129.
6. Лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних та кримінальних справ від 21 трав. 2014 року «Узагальнення судової практики щодо розгляду слідчим суддею клопотань про надання дозволу на проведення обшуку житла чи іншого володіння особи» [Електронний ресурс] // Офіц. веб-портал Ліга-закон. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/1_doc2.nsf/link1/VRR00149.html.
7. *Шепітько Ю. В.* Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз) : [монографія] / Ю. В. Шепітько. – Х. : Харків юридичний, 2007. – 432 с.

§ 4. Організація і порядок проведення слідчого огляду

1. *Поняття, завдання, принципи і види слідчого огляду*
2. *Етапи проведення слідчого огляду*
3. *Організація і порядок проведення окремих видів огляду*
4. *Фіксація ходу і результатів слідчого огляду*

1. ПОНЯТТЯ, ЗАВДАННЯ, ПРИНЦИПИ І ВИДИ СЛІДЧОГО ОГЛЯДУ

Слідчий огляд є слідчою (розшуковою) дією, яка полягає в безпосередньому пошуку, виявленні, фіксації та аналізі слідчим ознак, властивостей, стану і взаємного розташування об'єктів, що мають значення для кримінального провадження.

Слідчий огляд спрямований на отримання (збирання) доказів або перевірку вже отриманих доказів у конкретному кримінальному провадженні. Підставою проведення слідчого огляду є наявність достатніх відомостей, що вказують на можливість досягнення його мети (ст. 223 КПК України). Згідно з частиною першою ст. 237 КПК України огляд проводиться з метою виявлення та фіксації відомостей щодо обставин вчинення кримінального правопорушення.

Сутність слідчого огляду полягає в тому, що слідчий за допомогою своїх органів чуття переконується в існуванні та характері фактів і обставин, що мають доказове значення.

Слідчий огляд належить до початкових, неповторних і незамінних слідчих (розшукових) дій. Правоохоронна практика свідчить, що цю дію не можна замінити іншими слідчими діями, зокрема допитами осіб, які є очевидцями злочинної події, оскільки жоден свідок не в змозі надати у своїх свідченнях потрібного обсягу інформації, яку може виявити слідчий безпосередньо під час проведення огляду, застосовуючи засоби криміналістичної техніки та допомогу спеціалістів. Під час огляду оглядаються усі об'єкти, які можуть стосуватися злочину, незалежно від конкретної слідчої ситуації або переконань

слідчого. Тому інформативність слідчого огляду є набагато вищою, ніж, наприклад, обшуку, допиту, слідчого експерименту тощо.

Основними принципами слідчого огляду є: законність; своєчасність і невідкладність; об'єктивність та повнота; планомірність, методичність і послідовність; єдине керівництво оглядом.

Законність огляду. Цей принцип передбачає проведення слідчої (розшукової) дії за наявності правових підстав та у точній відповідності до норм кримінального процесуального законодавства.

Під правовими підставами проведення огляду слід розуміти сукупність передбачених кримінальним процесуальним законом умов, які дають слідчому право проводити цю слідчу (розшукову) дію з метою одержання інформації, що має значення для встановлення обставин кримінального провадження.

Так, чинним КПК України передбачається винесення постанови прокурора про проведення окремих видів огляду (для освідування) чи ухвали слідчого судді (для огляду житла чи іншого володіння особи). Стаття 237 КПК України містить законодавчу вимогу огляду житла чи іншого володіння особи за правилами, встановленими для проведення обшуку. Згідно зі ст. 234 КПК України для його проведення необхідна наявність ухвали слідчого судді, яка виноситься за клопотанням слідчого, погодженим з прокурором, або за клопотанням прокурора. Вимоги до такого клопотання також встановлюються чинним кримінальним процесуальним законодавством.

Своєчасність і невідкладність огляду полягає у проведенні слідчого огляду одразу, як у ньому виникає необхідність. Слідчий огляд повинен проводитися негайно після одержання повідомлення про вчинення злочину, що забезпечує отримання всебічної інформації про подію та оперативність під час здійснення розшукових заходів. Більше того, чинний КПК України дозволяє проводити слідчий огляд (а саме огляд місця події) невідкладно, відразу після отримання повідомлення про вчинення злочину. Огляд місця події – це єдина слідча (розшукова) дія, яка згідно ч. 3 ст. 214 КПК України може бути проведена до внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань.

Огляд місця події може бути відкладено лише у виключних випадках (несприятливі погодні умови, надзвичайна ситуація тощо), але з обов'язковою охороною місця події. Проте необгрунтоване та невикористане зволікання у проведенні огляду може призвести до негатив-

них наслідків, зокрема зміни обстановки на місці події та знищення слідів злочину, що призводить до значного зниження результативності такої слідчої (розшукової) дії.

Ця вимога також спрямована на забезпечення максимального збереження до моменту огляду його об'єктів й безпосередньо впливає на ефективність і результативність огляду, оскільки будь-яке зволікання призводить до втрати частини об'єктів і зниження його результативності.

Об'єктивність і повнота огляду полягає у тому, що всі ділянки та об'єкти, пов'язані з механізмом вчинення злочину й містять будь-яку інформацію, яка має значення для кримінального провадження, повинні бути виявлені, зафіксовані, вилучені та досліджені (оцінені).

Об'єктивність огляду передбачає фіксацію і дослідження об'єктів під час огляду в тому вигляді, в якому вони були виявлені.

Слідчий, прокурор проводять огляд, спираючись на власний досвід, органи чуття, увагу тощо, тому суб'єктивного впливу на результати огляду уникнути неможливо. У протоколі огляду описуються всі об'єкти у тій послідовності, в якій вони виявлялися, і в тому вигляді, у якому вони спостерігалися під час проведення огляду.

Принцип об'єктивності полягає також у тому, що слідчий під час огляду не повинен віддавати перевагу жодній із висунутих ним версій, а має досліджувати об'єкти з урахуванням усіх можливих версій без упередженості. Крім того, в протоколі, що відображає результати огляду, слідчий не повинен наводити свої висновки й припущення.

Повнота огляду означає забезпечення під час огляду виявлення, фіксації та дослідження усіх фактичних даних, що мають доказове значення у кримінальному провадженні. Вона досягається шляхом широкого використання науково-технічних засобів, методів і прийомів збирання та дослідження доказів, а також спостережливості, уважності й терпіння слідчого. Поверхневий огляд не сприяє об'єктивності досудового розслідування, а створює певні труднощі та безлад на місці злочину.

Саме тому слідчому необхідні глибокі знання з криміналістики, наявність яких дозволяє зрозуміти механізм утворення слідів, визначити та виявити ознаки, які свідчать про використання злочинцем того чи іншого способу вчинення або приховання злочину, відтворити за ними обстановку вчиненого злочину, зважаючи на те, що сукупність таких ознак індивідуалізує не тільки подію, а й у багатьох випадках самого злочинця.

Для досягнення повноти огляду слідчому дозволяється проводити вимірювання, фотографування, звуко- чи відеозапис, складати плани й схеми, виготовляти графічні зображення оглянутого місця чи окремих об'єктів, відбитки та зліпки, оглядати й вилучати речі та документи, які мають значення для кримінального провадження. Такі матеріали долучаються до протоколу огляду й сприяють більш повній фіксації та наочності фактичних даних, описаних у протоколі.

Планомірність, методичність і послідовність огляду передбачає належну його організацію та певний порядок проведення, правильне визначення меж огляду, послідовність пересування пошукової групи на об'єкті, що оглядається, застосування найбільш ефективних методів, прийомів і засобів огляду.

Планомірність огляду полягає у правильній організації та плануванні проведення огляду, врахуванні специфіки об'єктів, які оглядаються.

Методичність огляду означає використання найбільш ефективних для конкретних об'єктів і в конкретній обстановці методів та прийомів огляду.

Послідовність огляду передбачає чітко визначений порядок дій під час огляду, яким керується слідчий.

Єдине керівництво оглядом здійснюється слідчим, який є організатором усього комплексу робіт і відповідальним за результати огляду, всі учасники огляду працюють під його керівництвом. Вказівки слідчого є обов'язковими для всіх учасників огляду. Неузгодженість дій учасників огляду призводить до необ'єктивності його результатів, їх неповноти та безсистемності.

Можна виділити також такі принципи, як: активність огляду (слідчий проводить його відповідно до своїх посадових обов'язків, незалежно від спонукань зацікавлених осіб); застосування науково-технічних засобів; використання спеціальних знань; використання оперативно-розшукової інформації; використання допомоги громадськості тощо.

Види слідчого огляду:

- *залежно від об'єктів огляду*: огляд місця події; огляд ділянок місцевості й приміщень, які не є місцем події; огляд предметів і документів; огляд тварин; огляд трупа або його частин. Різновидом огляду є також огляд живих осіб (освідування);
- *за послідовністю проведення*: первинний та повторний. Первинний огляд – це огляд об'єкта, що проводиться вперше.

Повторний огляд полягає у новому огляді того ж об'єкта, що вже був оглянутий (місця події, приміщення, місцевості). Проводячи такий огляд, слідчий не обмежений виконаними завданнями первинного огляду і, за потреби, може вийти за його межі, беручи до уваги ті зміни, що сталися на місці огляду під час первинного огляду чи після нього;

- *за обсягом проведення*: основний та додатковий. Додатковий огляд завжди є повторним і проводиться щодо об'єкта не в повному обсязі. Під час додаткового огляду оглядаються лише ті частини об'єкта, що не були оглянуті під час первинного огляду.

2. ЕТАПИ ПРОВЕДЕННЯ СЛІДЧОГО ОГЛЯДУ

Слідчий огляд складається з трьох етапів: підготовчого, робочого та заключного (фіксації).

Однією з умов ефективного проведення слідчого огляду є його якісна та ретельна підготовка. Відсутність організаційно-підготовчих заходів призводить до поверхневого та неповного огляду.

Підготовчий етап складається з двох стадій: до виїзду на місце проведення огляду та після прибуття на місце огляду.

Під час підготовки до виїзду на місце огляду необхідно:

- а) уточнити характер місця проведення слідчого огляду, об'єктів, які підлягатимуть огляду, умов приміщення, де проводитиметься огляд, та інші обставини з метою обрання правильної тактики огляду і вирішення питань, що вказані нижче;
- б) вжити заходів (через чергового по правоохоронному органу) щодо охорони місця проведення огляду, забезпечення безпеки громадян, які знаходяться в місці огляду чи поряд (у разі необхідності), та надання допомоги потерпілим (якщо такі є);
- в) підготувати та укомплектувати необхідні для проведення огляду науково-технічні засоби: перевірити комплектність валізи слідчого, справність необхідних технічних засобів, наявність змінних комплектуючих, пакувальних матеріалів тощо;
- г) вирішити питання щодо транспортних засобів, які необхідні для виїзду на місце огляду, враховуючи кількість учасників

огляду, кількість, вагу, особливості речей, які необхідно буде вилучити, тощо (наприклад, організувати вивезення трупа з місця події чи транспортування небезпечних речовин);

- г) зважаючи на вид злочину, визначити коло осіб, яких необхідно залучити до проведення огляду (спеціаліст-криміналіст, судово-медичний експерт, лікар, інспектор ДАІ, кінолог, потерпілий, свідок, особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, та ін.);
- д) вирішити питання про залучення понятих, особливо у випадках, коли місцем події є віддалена місцевість або огляд відбувається у нічний час тощо, а слідчий вважає, що їх участь є необхідною або ж того вимагає закон (у разі огляду житла чи іншого володіння особи, огляду трупа чи освідування);
- е) у разі незалучення понятих і прийняття рішення про застосування безперервного відеозапису ходу проведення огляду на підставі ст. 223 КПК України (крім огляду житла чи іншого володіння особи) слідчий повинен вирішити питання участі спеціаліста, який здійснюватиме такий запис, наявності технічної можливості його проведення, наявності та достатності змінних складових елементів (комплектуючих) такого обладнання тощо.

Після прибуття на місце огляду необхідно:

- а) упевнитися, що потерпілому надана (надається) медична допомога;
- б) усунути з місця огляду сторонніх осіб;
- в) провести коротке опитування свідків з метою отримання інформації, необхідної для початку огляду;
- г) визначити функції кожного з учасників огляду і роз'яснити їм їхні права та обов'язки;
- г) дати розпорядження оперативним працівникам щодо проведення необхідних оперативно-розшукових заходів (опитування очевидців, пошук злочинця за «гарячими слідами», «прочісування» місцевості, поквартирний обхід з метою встановлення свідків – очевидців злочину тощо) у випадку, якщо проводиться огляд місця події до внесення відомостей до ЄРДР.

Після вжиття цих заходів слідчий переходить до наступного ***робочого етапу слідчого огляду.***

На початку робочого етапу слідчий проводить загальний огляд об'єкта з метою зорієнтуватися на місці огляду, вирішити питання про вихідний пункт і метод огляду, вибрати позиції для проведення орієнтуючої та оглядової фотозйомки.

Також на початку цього етапу необхідно здійснити низку заходів, які передують безпосередньому огляду, зокрема, остаточно визначити межі слідчого огляду; здійснити розстановку сил і засобів; обрати найдоцільніший порядок пересування місцем під час огляду; визначити методи огляду всього об'єкта та (або) окремих його елементів.

Робочий етап огляду поділяється на статичну (загальний огляд) і динамічну (детальний огляд) стадії.

На статичній стадії огляду об'єкт огляду досліджується в цілому без переміщення його елементів, зокрема, вивчається його розташування, характерні риси, форма, рельєф. Кожен об'єкт чи його елементи досліджуються в комплексі з навколишньою матеріальною обстановкою, визначається їх локалізація, призначення тощо. На цій стадії здійснюється фіксація виявленої інформації, фотографування об'єктів огляду без їх переміщення в просторі з метою фіксації їх взаємного розміщення та обстановки місця огляду в цілому.

На динамічній стадії огляду проводиться детальний огляд із переміщенням об'єктів у просторі, здійснюється пошук слідів на них. На цій стадії об'єкти можуть бути не лише переміщені, а й відкриті, розібрані для всебічного вивчення. Застосовуються всі доступні слідчому методи пошуку і виявлення слідів злочину та злочинця, відбираються об'єкти чи їх частини, які містять на собі сліди злочину, що надалі фіксуються й вилучаються.

У процесі огляду досить широко застосовуються науково-технічні засоби із слідчої валізи та валізи спеціаліста-криміналіста. Також для проведення огляду можуть бути залучені мобільні криміналістичні лабораторії, обладнані комплектами криміналістичних засобів більш широкого профілю.

На динамічній стадії огляду проводиться вузлова та детальна фотозйомка виявлених під час огляду об'єктів, що мають значення для кримінального провадження.

Під час детального огляду застосовуються різні **методи**. **Методи слідчого огляду класифікуються:**

1. *За глибиною дослідження:*

- а) загальний метод огляду – полягає у тому, що слідчий, не змінюючи обстановки, обходить територію місця огляду, складає уявлення про характер злочинної події, вивчає розташування об'єктів, аналізуючи їх взаємозв'язок, після цього визначає межі огляду, розстановку сил і засобів, порядок руху учасників огляду, методи дослідження обстановки в цілому та окремих її елементів;
- б) детальний огляд – полягає у послідовному та ретельному дослідженні окремих об'єктів, у тому числі слідів, які містяться на об'єкті огляду. Детальний огляд розпочинається лише тоді, коли у протоколі, а також за допомогою фотозйомки чи відеозапису зафіксовано обстановку місця огляду в цілому.

2. За повнотою дослідження:

- а) суцільний огляд – полягає у всебічному дослідженні усієї території (обстановки) місця огляду в цілому, не оминаючи жодного об'єкта;
- б) вибірковий (суб'єктивний) огляд – передбачає дослідження об'єкта (обстановки) тільки у місцях розташування слідів злочину та інших речових об'єктів, обраних відповідно до висунутих версій щодо механізму вчинення злочину, тобто вибірково.

3. За характером дослідження:

- а) статичний огляд – передбачає огляд без порушення обстановки й механічного переміщення об'єктів з місця виявлення;
- б) динамічний огляд – дослідження об'єктів у динаміці. Вони беруться руками або за допомогою технічних засобів, пересуваються, описуються, вимірюються, та іншим чином усебічно досліджуються їхні ознаки. При цьому без необхідності не проводяться дії, що можуть зруйнувати об'єкт огляду чи іншим чином незворотно змінити його ознаки або властивості.

4. За послідовністю проведення:

- а) концентричний огляд – проводиться за спіраллю від периферії до центру. Цей метод доцільно використовувати у випадках, коли немає чітко визначеного центру місця огляду, а завданням огляду є виявлення слідів прибуття та відходу злочинців з місця злочину, засідки чи інших слідів;
- б) ексцентричний огляд – проводиться за спіраллю від центра місця огляду до периферії. Цей метод доцільно використову-

вати для огляду місця, яке має умовний центр (наприклад, наявність у приміщенні трупа, слідів зламу тощо);

- в) фронтальний (лінійний) – застосовується для огляду значних за площею ділянок місцевості (наприклад, узбережжя річки, ліс, парк, поле тощо). Для цього залучається допоміжна пошукова група, члени якої шикуються у лінію (шеренгу) і рухаються фронтально;
- г) секторний – полягає у дослідженні території за секторами. Слідчий, перебуваючи у центрі досліджуваної території, за компасом встановлює напрям магнітного меридіану (північ – південь) і за рухом годинникової стрілки визначає сектор. Оглянувши територію одного сектора, він визначає другий, після його дослідження – третій і т.д., доки не огляне усю територію;
- г) за квадратами – дослідження території за квадратами. Слідчий «розбиває» досліджувану територію (наприклад, ділянку місцевості) на певні квадрати. Оглянувши територію одного квадрату, він переходить до іншого. Орієнтирами у цьому випадку можуть бути будинки, споруди, дерева, кущі тощо;
- д) вузловий – застосовується у випадках, коли місце огляду має декілька центрів огляду (наприклад, наявність декількох трупів, скупчень слідів злочину, можна говорити про кілька етапів злочинних дій чи місця перебування декількох злочинців).

Заключний етап слідчого огляду полягає у підведенні підсумків та оцінюванні всіх установлених даних з метою перевірки того, чи всі завдання огляду виконано – чи всі відомості щодо обставин вчинення кримінального правопорушення виявлено та зафіксовано. Після оцінювання отриманих результатів слідчий здійснює їх фіксацію.

На цьому етапі слідчий повинен вчинити такі дії:

- а) скласти протокол огляду, плани, схеми, оформити та додати до протоколу фототаблицю, відео- чи звукозапис. Відповідно до ч. 7 ст. 237 КПК України при огляді слідчий, прокурор або за їх дорученням залучений спеціаліст має право проводити вимірювання, фотографування, звуко- чи відеозапис, складати плани і схеми, виготовляти графічні зображення оглянутого місця чи окремих речей, відбитки та зліпки, оглядати й вилучати речі та документи, які мають значення для кримінального провадження;

- б) упакувати вилучені під час огляду об'єкти. При цьому відповідно до ч. 5 ст. 237 КПК України при проведенні огляду дозволяється вилучення лише речей і документів, які мають значення для кримінального провадження, та речей, вилучених з обігу. Усі вилучені речі й документи підлягають негайному огляду та опечатуванню із завірненням підписами осіб, які брали участь у проведенні огляду. У разі, якщо огляд речей і документів на місці здійснити неможливо або їх огляд пов'язаний з певними труднощами, вони упаковуються і зберігаються у такому вигляді доти, доки не буде здійснено їх належний огляд;
- в) вжити заходів щодо направлення відповідних об'єктів з місця події у місця проведення відповідних досліджень або в інші місця збереження об'єктів, які не зберігаються разом з матеріалами кримінального провадження. Такими об'єктами є труп, вибухові пристрої, вибухові, легкозаймисті та інші речовини, автомобілі та їх частини тощо;
- г) вжити заходів для збереження об'єктів, які мають доказове значення, але не можуть бути вилучені й збережені разом з матеріалами кримінального провадження (наприклад, габаритний сейф на місці події, тварини тощо).

Об'єкти, що мають значення для кримінального провадження та в подальшому можуть набути значення речових доказів, вилучаються з місця події різними способами, відповідно до їх особливостей, із застосуванням різних технічних засобів. Так, для вилучення твердих об'єктів використовуються склорізи, викрутки, стамески; для вилучення рідких речовин – шприци, піпетки, пробірки; газоподібні речовини (запахові сліди) вилучаються за допомогою шприців, скляного посуду з герметичними кришками тощо.

У випадках неможливості вилучення окремих об'єктів, на яких розташовані сліди, що мають значення для кримінального провадження (рук, взуття, знарядь злочину тощо), у зв'язку з їх великими габаритами, коштовністю тощо, такі сліди копіюються. Для виготовлення копій використовуються дактилоскопічні плівки, полімерні пасти, гіпс, пластилін та інші матеріали.

Усі вилучені об'єкти мають бути належним чином упаковані та марковані (на упакованні повинна міститися бирка із пояснювальним написом про дату й місце вилучення об'єкта. Напис має бути

скріплений підписами учасників огляду та печаткою правоохоронного органу) для їх подальшої ідентифікації та визначення належності до конкретного кримінального провадження, а також з метою уникнення їх підміни, сування тощо.

3. ОРГАНІЗАЦІЯ І ПОРЯДОК ПРОВЕДЕННЯ ОКРЕМИХ ВИДІВ ОГЛЯДУ

Огляд місця події. Огляд місця події є однією з найскладніших і найбільш значущих для кримінального провадження слідчих (розшукових) дій, під час проведення якої вирішується низка важливих завдань досудового розслідування, особливо, початкового його етапу.

Огляд місця події є невідкладною та єдиною слідчою (розшуковою) дією, яка відповідно до ст. 214 КПК України може проводитися до внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань. Це пояснюється необхідністю отримання інформації про обставини події у незміненому стані, оскільки будь-яке зволікання з проведенням огляду спричиняє зміну слідової картини, втрату об'єктів, які можуть бути визнані речовими доказами у кримінальному провадженні.

Невідкладність огляду місця події пояснюється також необхідністю оперативного отримання інформації з метою організації розшуку злочинця, а також інших слідчих (розшукових) дій, спрямованих на розкриття та розслідування злочину. Разом з тим вирішення ступеню невідкладності питання покладається на внутрішнє переконання слідчого. За загальними критеріями невідкладність випадку слід розуміти як ситуацію, яка, по-перше, виникла несподівано і впливає з динаміки розслідування; по-друге, обумовлена дефіцитом часу для прийняття рішення, відсутністю можливості без шкоди для результативності слідчої (розшукової) дії звертатися до прокурора та слідчого судді; по-третє, несвоєчасне проведення огляду призведе до втрати доказової інформації.

Огляд місця події – це невідкладна слідча (розшукова) дія, спрямована на дослідження території (приміщення або споруди), де відбулася подія, що містить ознаки злочину, або настав злочинний результат, зміст якої становить комплекс пізнавальних операцій, які полягають у пошуку, виявленні, вилученні та дослідженні слідів злочину, інших об'єктів, що мають значення для кримінального провадження.

Місце події та його матеріальна обстановка є відображенням наслідків події злочину. Це одне з найбагатших джерел інформації, тому правильний і детальний огляд є вкрай важливим. Так, ця слідча (розшукова) дія відноситься до незамінних, оскільки її інформативність практично неможливо замінити проведенням інших слідчих (розшукових) дій.

Під час проведення огляду місця події слідчий, перш за все, повинен визначити, чи є місце події місцем злочину. **Місце події** – ділянка місцевості чи приміщення, в межах якої виявлено сліди, що свідчать про вчинення злочину або вказують на зв'язок зі злочиним. **Місце злочину** – це місце безпосереднього здійснення злочинного наміру, який спричинив матеріальні зміни у навколишньому середовищі. Якщо злочин вчинено в одному місці, а його сліди виявлено в іншому, то наявне і місце злочину, і місце події. Якщо ж злочин було вчинено в тому місці, де було виявлено його сліди, то місце злочину і місце події збігаються.

Огляд місця події, як і будь-який слідчий огляд, **складається з трьох етапів**: підготовчого, робочого та заключного. На кожному з цих етапів слідчий виконує дії, характерні для будь-якого виду огляду, описані в попередньому розділі.

На підготовчому етапі огляду місця події слідчому необхідно визначитися з тим, що є місцем події, яке буде оглядатися, оскільки це впливає на необхідність отримання ухвали слідчого судді про дозвіл на огляд. Так, зокрема, якщо місце події знаходиться в житлі чи іншому володінні особи, слідчий має отримати дозвіл слідчого судді на його проведення, окрім випадків, передбачених КПК України.

Крім того, слідчий повинен визначитися з колом учасників огляду, зокрема, встановити необхідність участі понятих. Згідно зі ст. 223 КПК України для огляду житла чи іншого володіння особи обов'язковою є участь не менше двох понятих незалежно від застосування технічних засобів безперервного фіксування слідчої (розшукової) дії. В інших випадках застосування таких технічних засобів не вимагає наявності понятих, останні залучаються за бажанням слідчого.

Під час безпосереднього огляду місця події слідчий насамперед визначає межі огляду, оптимальні методи огляду, здійснює орієнтуючу та оглядову фотозйомку і переходить до статичного огляду.

Статична стадія огляду місця події передбачає огляд без порушення обстановки, будь-якої зміни окремих слідів та інших об'єктів, що

становлять обстановку місця події. Слідчий пересувається місцем події, зосереджуючи свою увагу на розташуванні окремих об'єктів огляду з метою вибору тих із них, які, за його припущенням, можуть мати відношення до події кримінального правопорушення.

Особливо відповідальною є динамічна стадія, під час якої детальному вивченню підлягають усі об'єкти огляду. Слідчий аналізує місця їх виявлення, вивчає їх особливості, робить припущення про їх відношення до події злочину, на цій підставі уточнює існуючі версії або висуває інші, відповідно до характеру та інформаційної цінності виявленого.

На цій стадії активно застосовуються науково-технічні засоби, серед яких важливе значення мають засоби освітлення, пошукові засоби, засоби для роботи зі слідами (рук, ніг, транспортних засобів, знарядь злому тощо), фіксації та ін. Особливо ретельно необхідно здійснювати пошук і вилучення мікрослідів та мікрочасток, оскільки мікрооб'єкти майже завжди залишаються злочинцями на місці вчинення злочину і є досить інформативними для встановлення обставин, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні.

Під час огляду слідчому необхідно співставляти слідову картину, яку він спостерігає, з уже відомими йому обставинами події. Це дозволяє виявити *негативні обставини*, тобто такі, що суперечать уявленням про закономірний розвиток подій, а, отже, можуть свідчити про інсценування злочину. Негативні обставини, як правило, проявляються у наявності слідів, речей, яких не повинно бути на місці події при закономірному розвитку подій (наприклад, наявність на місці події перегорілого електричного приладу при відсутності електропостачання на об'єкті), або відсутності слідів і речей, які повинні бути залишені при закономірному розвитку подій (наприклад, відсутність металевої стружки під навісним замком, пошкодженим шляхом розпилу). Наявність негативних обставин може свідчити про інсценування злочину.

Інсценування злочину – це дії, спрямовані на штучне створення неправдивих матеріальних слідів злочину і на приховування злочину. Способами приховування злочину можуть бути: маскування; фальсифікація; приховування і знищення доказової інформації. Ці способи часто використовуються злочинцями у сукупності.

Виявлений під час огляду місця події об'єкт спочатку аналізується з точки зору звичайного людського (побутового) сприйняття його

призначення, після чого аналіз спрямовується на встановлення у виявленому об'єкті таких ознак, які свідчать про його використання під час події злочину. Цей етап аналізу дає змогу виявити зв'язки об'єкта з подією злочину й таким чином встановити коло обставин, що мають значення для здійснення пізнання у процесі розслідування.

Слідчий аналізує та оцінює виявлені під час огляду об'єкти, висуває версії щодо події злочину й, перевіряючи їх, здійснює додаткові заходи з виявлення слідів, висуває версії щодо особи злочинця і вживає заходів до їх перевірки.

На заключному етапі слідчий складає протокол огляду місця події, в якому детально фіксує весь процес огляду в точній послідовності усіх вчинених ним дій, а також проводить огляд та опечатування вилучених на місці події речей, документів, слідів. Опечатування кожного предмета має бути завіреним підписами осіб, які брали участь у проведенні огляду. У разі, якщо огляд речей, документів чи інших об'єктів на місці їх виявлення в ході огляду місця події здійснити неможливо, то вони також упаковуються належним чином залежно від їх виду, особливостей та наявності слідів на їхній поверхні, опечатуються та зберігаються у такому вигляді до проведення їх огляду слідчим. У такому випадку огляд предметів і документів проводиться як окрема слідча (розшукова) дія зі складанням окремого протоколу огляду.

Якщо ж джерелами доказової інформації є об'єкти, вилучити і зберегти які разом з матеріалами кримінального провадження неможливо (труп, речовини, що швидко псуються, отруйні, вибухонебезпечні речовини тощо), то вони описуються в протоколі, фотографуються, фіксуються шляхом відеозапису та направляються для подальшого дослідження, знешкодження тощо.

Якщо під час огляду слідчим чи спеціалістом проводилися вимірювання, фотографування, звуко- чи відеозапис, склалися плани і схеми, виготовлялися графічні зображення оглянутого місця чи окремих його об'єктів, виготовлялися відбитки та зліпки, вони додаються до протоколу огляду місця події. Вони мають велике значення для підвищення повноти та об'єктивності фіксації отриманих у ході огляду місця події відомостей, оскільки лише описання в протоколі хоча й має визначальне значення, проте не позбавлене суб'єктивізму слідчого.

Своєчасне та якісне проведення огляду місця події визначає успішний хід розслідування кримінального провадження в цілому.

Практика свідчить, що найбільша результативність огляду досягається тоді, коли на місце події виїжджає постійно діюча слідчо-оперативна група, члени якої мають не тільки необхідні знання, але й навички роботи з огляду місць подій різного виду.

Огляд місцевості та приміщень поза місцем події. Цей вид огляду проводиться у випадках, коли є ймовірність шляхом огляду певної території чи приміщення встановити обставини, що мають значення для кримінального провадження. Така місцевість чи приміщення не є місцем події, а є, наприклад, місцем зустрічей співучасників, знищення знаряддя злочину, зберігання цінностей чи викраденого майна, місцем, де переховувався злочинець, тощо.

Підготовка до огляду залежить від особливостей приміщення чи місцевості, які необхідно оглянути. Їх огляд проводиться відповідно до тактичного рішення слідчого без винесення постанови або ухвали. Особливим видом огляду приміщення чи місцевості є **огляд житла або іншого володіння** особи, який здійснюється згідно з правилами проведення обшуку житла чи іншого володіння особи.

Так, незалежно від призначення приміщення (житлове, виробниче, господарське тощо), якщо таке приміщення знаходиться у володінні особи, то його огляд відповідно до ч. 2 ст. 233 КПК України проводиться на підставі ухвали слідчого судді про дозвіл на проведення огляду, окрім випадків, передбачених КПК України. Якщо місцевість є володінням особи, то для проведення її огляду також передбачається наявність ухвали слідчого судді про дозвіл на проведення огляду, окрім випадків, передбачених КПК України.

У тактичному аспекті цей вид огляду проводиться аналогічно з оглядом місця події у три етапи: підготовчий, робочий, заключний.

Безпосередній огляд приміщення здійснюється у такому порядку:

- 1) досліджуються можливі входи до приміщення (стан дверей, запираючих пристроїв дверей, вікон, віконного скла);
- 2) замальовується схематичний план приміщення та здійснюється оглядова фотозйомка;
- 3) визначається наявність сторонніх запахів;
- 4) визначається обстановка приміщення (порядок чи безлад, у чому він проявляється);
- 5) здійснюється послідовний огляд усього приміщення відповідно до обраного методу огляду (ексцентричний, рухаючись по спіралі від умовного центру приміщення за або проти го-

динникової стрілки; за квадратами, суцільний лінійний, вузловий тощо);

- 6) фіксуються виявлені сліди та проводиться огляд виявлених у приміщенні об'єктів (речей, документів, трупа).
- 7) Огляд місцевості здійснюється у такому порядку:
- 8) якщо відразу неможливо визначити межі ділянки місцевості, яку необхідно оглянути, то огляд здійснюється ексцентричним методом, у інших випадках – найбільш доцільним методом;
- 9) місце огляду (у разі його великої площі) поділяють на окремі частини (вузли);
- 10) на кожній частині місцевості проводять огляд виявлених об'єктів.

У разі виявлення трупа, у людному місці, на автомагістралі тощо огляд проводять ексцентричним методом (по спіралі від центру до периферії). У випадку загрози знищення слідів злочину на периферії внаслідок, наприклад, несприятливих погодних умов або неумисних дій учасників огляду чи інших осіб, а також у разі, коли, навпаки, ніщо не заважає огляду, його проводять концентричним методом (по спіралі від периферії до центру).

У ході огляду місцевості здійснюється орієнтуюча, оглядова, вузлова та детальна фотозйомка. У випадках, коли необхідно зафіксувати протяжні об'єкти або взаємне розташування об'єктів на місцевості, орієнтуюча та оглядова фотозйомка здійснюються методами кругової або лінійної панорами. Для вузлової та детальної фотозйомки використовуються масштабний і великомасштабний метод. Якщо подія є складною, багатооб'єктною (наприклад, ДТП, аварія на залізниці тощо), або її наслідки ще тривають (пожежа), та в інших випадках з метою об'єктивності огляду та фіксування всієї обстановки місця огляду використовується відеозапис.

На заключному етапі огляду приміщення або місцевості складаються плани та схеми місця огляду. План – це графічне площинне зображення (креслення) об'єкта, виконане у масштабі чи схематично (у вигляді схеми). Різниця між планом і схемою полягає в тому, що перший виконується у масштабі, другий – без масштабу, орієнтовно, із зазначенням розмірів об'єктів, їх форм і відстаней між ними.

Плани і схеми можуть бути загальними, що охоплюють приміщення чи значну частину місцевості, та окремими, які відображають лише безпосередньо місце, що оглядається, або його найважливішу частину (наприклад, кімнату, де вчинено злочин).

План приміщень може бути площинним простим або розгорнутим. На останньому зображують не тільки підлогу кімнати з розташованими на ній речами, а й у розгорнутому вигляді стіни кімнати з усіма предметами й слідами, що на них виявлені, а також стелю, якщо на ній є ознаки, які підлягають фіксації. У разі потреби на стіни наносять проекцію предметів обстановки, що розташовані біля них.

Під час судового розгляду кримінального провадження у виняткових випадках суд, визнавши за необхідне оглянути певне місце, проводить *огляд на місці* (ст. 361 КПК України). Такий огляд проводиться за участю учасників судового провадження, а якщо цього вимагають обставини – за участю свідків, спеціалістів і експертів. Огляд на місці не може проводитися під час здійснення провадження судом присяжних. Огляд на місці здійснюється згідно з правилами, передбаченими КПК України для огляду під час досудового розслідування.

На місці огляду учасникам кримінального провадження, які беруть у ньому участь, можуть бути поставлені запитання, пов'язані з проведенням огляду.

Як і результати інших слідчих (розшукових) дій, проведення огляду та його результати відображаються у протоколі огляду місця і можуть фіксуватися технічними засобами.

Слідчий огляд предметів і документів. Огляд предметів і документів здійснюється у випадках, коли вони не були оглянуті під час їх виявлення й вилучення, наприклад, під час огляду місця події або проведення інших слідчих (розшукових) чи процесуальних дій (обшуку, тимчасового доступу до речей та документів, у випадку їх ініціативного надання громадянами тощо). У ході їх проведення про виявлені або отримані іншим способом предмети чи документи, а також їх загальні та окремі ознаки зазначається у протоколі.

Огляд предметів, як правило, проводиться у двох випадках: для виявлення ознак, які дозволяють встановити приналежність об'єкта, що оглядається, певним особам або з метою визначення доцільності направлення їх на судову експертизу. Зокрема, у разі виявлення викрадених речей, виявлення під час огляду окремих ознак на цих речах у вигляді потертостей, поміток, надписів тощо сприяє встановленню їх власника. Якщо огляд проводиться з метою вирішення питання про направлення речі на експертизу, то під час огляду звертається увага на виявлення на ньому плям крові, сперми, паливно-мастильних матеріалів, різних барвників, волокон одягу.

Огляд предметів починається з їх загального огляду, в процесі якого фіксуються: найменування предмета; призначення предмета, у разі потреби – правила користування ним; зовнішній вигляд; розміри в усіх вимірах; матеріал, із якого виготовлено предмет; особливості предмета; дефекти предмета, набуті в процесі його експлуатації; ознаки, що вказують на зв'язок предмета із подією, яка розслідується.

Під час огляду предмета слідчий насамперед зосереджує увагу на виявленні слідів та ознак, що мають значення для з'ясування обставин вчинення кримінального правопорушення, та які можуть стати об'єктами експертних досліджень.

Якщо на предметі можуть бути виявлені мікрооб'єкти, сліди рук, запахові сліди, то огляд починається з їх виявлення і фіксації (за допомогою відповідних спеціалістів і з використанням необхідних науково-технічних засобів). Потім вивчаються індивідуальні ознаки предмета, його особливості та дефекти, сліди, які підтверджують зв'язок із злочином, що розслідується, тощо.

Усі отримані дані докладно відображаються в протоколі. Предмети, що оглядаються, фотографуються, а у разі необхідності складається схема предмета (або виготовляється його малюнок) із зазначенням виявлених на ньому слідів.

Огляд документів має своїм завданням не лише вивчення змісту документа, тобто встановлення викладеної в ньому інформації про факти та обставини, що мають значення для кримінального провадження, але й дослідження його в якості слідосприймаючого об'єкта, важливого для кримінального провадження лише з точки зору виявлених на ньому слідів.

Працювати з документами як під час їх виявлення, так і в ході слідчого огляду рекомендується в гумових рукавичках або з використанням пінцета. Недотримання цього правила може спричинити ушкодження наявних на документі слідів і появу слідів, що не стосуються обставин кримінального провадження. Не дозволяється брати документ мокрими руками, класти його на вологі чи забруднені предмети. На письмових документах заборонено робити будь-які надписи як на лицьовому, так і зворотному боці. Не слід перегинати аркуші в місцях, що не збігаються з уже наявними перегинами, оскільки число і розташування ліній перегину має значення для з'ясування характеру та умов виконання записів, є одним з відмінних ознак документа.

Вологі документи просушуються при кімнатній температурі в розправленому вигляді. Документ, що долучається до матеріалів кримінального провадження, не можна підшивати до інших матеріалів провадження за краї. Доцільно помістити його в розправленому вигляді чи складеним по вже наявних лініях перегину у конверт між аркушами чистого щільного паперу чи картону. Необхідні написи на конвертах робляться до поміщення в них документів.

Вивчення документа рекомендується починати з установлення його призначення, з'ясування основного тексту і наявних на ньому інших написів (резолуцій, позначок). При цьому визначається відповідність змісту і цільового призначення документа. Якщо виникають сумніви в справжності документа, необхідно ознайомитися зі зразком аналогічного справжнього документа.

У протоколі огляду документа спочатку зазначаються загальні відомості про документ і загальні його ознаки: що являє собою документ, який оглядають, його назва; у кого і де він зберігався; зовнішній вигляд документа, наявні реквізити.

Після загального описання зазначається інформація про зміст документа, викладені у ньому факти та обставини, які мають значення для кримінального провадження. Якщо документ складений від імені юридичної особи, то звертається увага на відповідність форми бланка, відбитків печатки, фотознімків, захисної сітки аналогічним реквізітам у справжньому документі для встановлення ознак підробки. Такими ознаками, зокрема, можуть бути: невідповідність форми, кольору і змісту реквізитів у документі справжнім реквізітам; орфографічні помилки, нестандартний шрифт, використання бланків, що вийшли з обігу; сліди механічного впливу на документ, що можуть свідчити про часткову підробку шляхом травлення, змивання, підчистку тощо; сліди дописування; сліди підробки шляхом композицій; сліди підробки відбитків печаток і штампів, підписів тощо. Крім того, вивчається стан лицьового і зворотного боків, країв документа.

Під час слідчого огляду документа використовуються виключно технічні засоби і методи, що виключають ризик ушкодження документа. Найчастіше застосовуються методи візуального огляду в різних режимах освітлення, з використанням світлофільтрів, збільшувальних приладів та інших науково-технічних засобів.

Результати огляду документа відображаються в протоколі його огляду. В якості додатків до протоколу долучається фототаблиця,

у якій розміщені фотознімки документа, виконані з використанням різних методів фотозйомки (загального, масштабного, у різних режимах освітлення, макروفотозйомки тощо), що відображають як загальний вигляд документа, так і виявлені на ньому сліди (рук, рук у рукавичках, слини, потожирової речовини тощо), та інші ознаки, зокрема, матеріальної підробки документа (повної або часткової).

Огляд тварин. Цей вид слідчого огляду проводиться з метою виявлення ознак, що сприяють встановленню належності тварини до певного господарства або конкретній особі, а також ознак, за якими може бути проведено впізнання тварини.

У ході огляду встановлюються та фіксуються: вид тварини; порода; масть; ознаки належності тварини певній особі (тавро, клеймо, нашійник); індивідуальні ознаки тварини – шрами, відсутність зубів, пошкодження, особливості окрасу тощо. З метою повного з'ясування таких ознак і правильного описання їх у протоколі до проведення огляду доцільно залучити спеціаліста – ветеринара або зоотехніка.

Огляд трупа. Огляд трупа здійснюється під час огляду місця події, житла чи іншого володіння особи як його складова частина або ж окремо – у режимі самостійної слідчої (розшукової) дії, якщо труп оглядається не на місці події, наприклад, у кареті швидкої медичної допомоги, в морзі тощо.

Відповідно до положень ст. 238 КПК України, огляд трупа проводиться слідчим, прокурором за обов'язкової участі судово-медичного експерта або лікаря, якщо вчасно неможливо залучити судово-медичного експерта. Крім того, відповідно до ч. 7 ст. 223 КПК України огляд трупа (у тому числі, пов'язаний з ексгумацією) проводиться за участю не менше двох незаінтересованих осіб (понятих), крім випадків застосування безперервного відеозапису ходу проведення слідчої (розшукової) дії. Після огляду труп підлягає обов'язковому направленню на судово-медичну експертизу для встановлення причин смерті.

Під час огляду трупа, перш за все, необхідно встановити його особистість (шляхом опитування свідків-очевидців події, оперативного упізнання, шляхом вивчення виявлених у кишнях і супутніх речах документів, особистих речей, засобів мобільного зв'язку тощо). Встановлення особистості звільняє слідчого від докладного описання прикмет зовнішності загиблого та інших дій, які проводяться в упізнавальних цілях.

На початку огляду судово-медичний експерт (лікар) встановлює ознаки, що свідчать про настання смерті. Достовірними ознаками настання

смерті є ранні (охолодження тіла, трупні плями, трупне залякання, початкова стадія висихання у вигляді підсихання окремих ділянок шкіри, слизової губ, рогівки очей) та пізні (гниття трупа, його загальне висихання, муміфікація) трупні явища. Орієнтуючими ознаками настання смерті є відсутність чутливості до різних подразників: термічних, больових, нюхових; відсутність рефлексів з боку рогівки, наявність яких перевіряється шляхом торкання до неї будь-яким предметом (у живої особи настає рефлекторне закриття очей, яке відсутнє у трупа), зіниць (у трупа зіниці не реагують на світло, у живої особи на світлі зіниці звужуються); відсутність кровообігу та серцебиття, які визначаються перевіркою пульсу.

Статична стадія огляду трупа починається здійсненням орієнтуючої фотозйомки трупа й визначенням його розташування відносно нерухомих об'єктів. Вимірюються й заносяться до протоколу огляду відстані від голови та кінцівок трупа до найближчих об'єктів, бажано нерухомих (якщо огляд трупа проводиться в межах огляду місця події).

Далі здійснюється вузлова фотозйомка трупа, без об'єктів навколишньої обстановки. Поза трупа фіксується шляхом окреслення контуру тіла крейдою чи іншими засобами на підлозі або іншій поверхні та детально описується в протоколі огляду. Спочатку поза трупа описується в цілому (наприклад, лежачи, сидячи, напівсидячи), далі описуються положення окремих частин тіла: голови (її нахил, поворот); тулуба (на спині, або на животі, або на боці); кожної руки окремо (витагнутість, положення щодо тулуба, згинання в ліктьовому суглобі, положення долонь і пальців), ніг (витагнутість, згинання в суглобах тощо).

На статичній стадії огляду трупа під час загального його огляду встановлюються та фіксуються в протоколі такі ознаки: стать, приблизний вік особи загиблого; положення (розміщення) трупа на місці події відносно певних об'єктів, у тому числі нерухомих орієнтирів; поза трупа; довжина трупа; будова тіла; зовнішні ознаки (живіт, статеві органи, задній прохід тощо); стан шкіри (особливі прикмети: рубці, татування); стан верхнього одягу; предмети, виявлені поруч із трупом.

Динамічна стадія, як правило, починається оглядом ложа трупа. Для цього труп переміщують в інше місце, а поверхню, на якій лежав труп, ретельно оглядають. Досліджується й фіксується стан поверхні, на якій знаходився труп, наявність слідів крові (як правило, у вигляді плям, калюжі крові або просякнення ґрунту кров'ю), предметів, які були під трупом. Аналізується відповідність кількості крові, що знаходиться у слідах, пошкодженням трупа, а також відповідність слідо-

вої картини ложа трупа малюнку трупних плям на поверхні тіла трупа. Виявлена невідповідність вказаних обставин може свідчити про те, що місце виявлення трупа не є місцем події або місцем, де настала смерть особи, про переміщення трупа.

Детальний (динамічний) огляд трупа проводиться за правилами описання зовнішності методом «словесного портрету», зверху вниз, супроводжується роздяганням трупа, зміною пози, переміщенням кінцівок. Головною метою цієї стадії огляду є виявлення особливостей на тілі трупа, ушкоджень, пов'язаних із вчиненням злочину, трупних явищ. Якщо особа загиблого невідома, особливості зовнішності фіксуються з максимальною ретельністю, зокрема родимки, шрами, татуювання, особливості зубного апарату тощо. Спочатку описується і фотографується колір шкірних покривів; стан та особливості шкіри обличчя, голови, інших вільних від одягу частин тіла. З метою виявлення ушкоджень на голові уважно досліджується її волосиста частина; прощупуються кістки черепа та хрящі; оглядаються порожнина рота (відзначають відсутність зубів, наявність коронок, протезів), шия (описується наявність синців, странгуляційної борозни та інших пошкоджень). Оглядаються кисті рук, визначається наявність на них часток і плям сторонніх речовин, різних ушкоджень. Здійснюються змиви з долоней рук, вилучається піднігтьовий вміст, за необхідності, здійснюється дактилоскопіювання трупа.

Після ретельного огляду тіла трупа й фіксації його ознак, переходять до огляду та фіксації одягу трупа, головного убору і взуття. При цьому вказуються послідовність, в якій надіті предмети одягу; їх назва, колір, стан одягу, головного убору і взуття (нові, зношені, наявність, вид і локалізація пошкоджень); у якому положенні знаходяться предмети одягу (чи зміщені її окремі частини у бік, загорнуті догори, приспущені); наявність усіх гудзиків та інших застібок. Оглядаються і фіксуються речі й документи, виявлені в кишенях та інших місцях одягу, головного убору і взуття.

Судово-медичний експерт або лікар під час огляду надають допомогу слідчому у визначенні температури тіла трупа; наявності або відсутності трупних явищ (вказуються їх вид, локалізація тощо); стану статевих органів і заднього проходу; наявності індивідуальних ознак – особливих та помітних прикмет зовнішності. На підставі цих та інших даних слідчий висуває версії щодо давності настання смерті, причин смерті, окремих обставин вчинення злочину тощо.

У разі виявлення на тілі трупа ушкоджень, вони описуються та фотографуються за правилами масштабної фотозйомки. У протоколі обов'язково зазначається: вид, кількість і взаєморозташування ушкоджень; розміри та особливості кожного ушкодження. Якщо в тілі трупа, в окремому ушкодженні виявлено певний об'єкт, ймовірно знаряддя вчинення злочину або його частина (ніж, «заточка», фрагмент леза ножа, шприц тощо), такий об'єкт описується та фотографується за правилами масштабної фотозйомки. Під час огляду трупа вилучення об'єкта з тіла трупа не проводиться.

Якщо особу трупа не встановлено, крім протоколу його огляду (або протоколу огляду місця події) заповнюється впізнавальна карта трупа, робляться впізнавальні фотознімки методом сигналетичної фотозйомки з попереднім «туалетом трупа».

Хід і результати огляду трупа відображаються в протоколі огляду місця події (якщо труп оглядається на місці події) або в окремому протоколі огляду трупа. Окремий протокол складається й тоді, коли оглядові передувала ексгумація трупа.

Ексгумація трупа – це вилучення (виймання) трупа з місця його поховання з метою його повторного огляду, повторної судово-медичної експертизи, або пред'явлення для впізнання.

Відповідно до ч. 1 ст. 239 КПК України огляд трупа, пов'язаний з ексгумацією, здійснюється за постановою прокурора. Виконання постанови покладається на службових осіб органів місцевого самоврядування.

Виймання та огляд трупа відбувається за участю слідчого, судово-медичного експерта і понятих. Перед ексгумацією у протоколі, а також за допомогою фото- або відеозйомки фіксується загальний вигляд місця захоронення. Після розкопування оглядається й фіксується труна, спочатку відразу після розкопування, потім після виймання з місця поховання. Після відкриття труни оглядається її вміст: труп, трупні чи кісткові залишки. Під час ексгумації судово-медичним експертом можуть бути вилучені зразки тканини та органів або частини трупа, необхідні для проведення експертних досліджень. У разі необхідності труп може бути доставлений до відповідного експертного закладу для проведення експертизи. Також можуть бути вилучені інші речі, які мають значення для встановлення обставин кримінального правопорушення.

Після проведення ексгумації і необхідних досліджень поховання здійснюється в тому самому місці з приведенням могили в попередній стан.

Про проведену слідчу (розшукову) дію складається протокол. Якщо під час огляду трупа, пов'язаного з ексгумацією, вилучалися речі та інші об'єкти для досліджень, про це зазначається в протоколі. До протоколу додаються матеріали вимірювання, фотографування, звуко- чи відеозапису, плани і схеми, графічні зображення, відбитки та зліпки. У протоколі повинні бути відображені фактичні дані, що дозволяють ідентифікувати місце поховання, з якого проводилася ексгумація.

Освідування особи. Освідування особи – це слідча (розшукова) дія, яка проводиться слідчим або прокурором щодо підозрюваного, свідка чи потерпілого для виявлення на їхньому тілі слідів кримінального правопорушення або особливих прикмет, якщо для цього не потрібно проводити судово-медичну експертизу (ч. 1 ст. 241 КПК України).

Конкретними завданнями освідування є:

- пошук і виявлення на тілі освідуваного особливих прикмет, ушкоджень, встановлення їх виду, розташування та особливостей;
- пошук і виявлення на тілі та одязі освідуваного часток певних речовин, що могли потрапити на тіло чи одяг на місці події (сліди пострілу у вигляді пороху на шиї та щоці, сліди ґрунту тощо), або які особа могла залишити на місці події (сліди крові за наявності тілесних ушкоджень, волокна тканини тощо);
- встановлення відповідності пошкодження на одязі освідуваного ушкодженням на його тілі та ін.

Освідування має дві принципові відмінності від інших видів слідчого огляду. По-перше, його проведення здійснюється на підставі постанови прокурора. По-друге, освідування, що пов'язане з оголенням тіла освідуваної особи, проводиться виключно слідчим однієї статі з освідуваною особою або лікарем. Слідчий, прокурор не вправі бути присутнім при освідуванні особи іншої статі, коли це пов'язано з необхідністю оголовати особу, що підлягає освідуванню (ч. 2 ст. 241 КПК України).

У випадку залучення понятих, вони також повинні бути однієї статі з освідуваною особою. Поняті можуть не залучатися до освідування у випадку здійснення безперервного відеозапису ходу проведення цієї слідчої (розшукової) дії. За необхідності освідування здійснюється також за участю судово-медичного експерта або лікаря.

Перед початком проведення слідчої (розшукової) дії особі, яка підлягає освідуванню, пред'являється постанова прокурора. Після цього особі пропонується добровільно пройти освідування, а в разі її відмови освідування проводиться примусово.

Освідування проводиться слідчим у певній послідовності: спершу оглядаються ділянки тіла, не закриті одягом, потім оглядається одяг, а після цього – решта ділянок тіла.

При освідуванні не допускаються дії, які принижують честь і гідність особи або небезпечні для її здоров'я. За необхідності здійснюється фіксування наявності чи відсутності на тілі особи, яка підлягає освідуванню, слідів кримінального правопорушення або особливих прикмет шляхом фотографування, відеозапису чи інших технічних засобів. Зображення, демонстрація яких може розглядатись як образлива для освідуваної особи, зберігаються в опечатаному вигляді та можуть надаватися лише суду під час судового розгляду.

Про проведення освідування складається відповідний протокол. Особи, освідування якої проводилось примусово, надається копія протоколу освідування.

Освідування як різновид слідчого огляду необхідно відрізнити від судово-медичного освідування як виду судово-медичної експертизи. Слідче освідування не вимагає застосування спеціальних знань, окрім випадків, коли за участю судово-медичного експерта чи лікаря оглядаються природні порожнини тіла людини. У ході освідування встановлюються ознаки вчинення злочину, наприклад, наявність травми, отриманої під час боротьби з потерпілим, що захищався й чинив нападникові опір, її вид (різана, колота рана, укус, подряпина тощо), розміри та локалізація, проте не може встановлюватися, наприклад, ступінь тяжкості тілесних ушкоджень, наявних в освідуваного, ступінь алкогольного чи наркотичного сп'яніння тощо, оскільки це компетенція спеціаліста у сфері судової медицини. Для вирішення таких питань необхідні огляд лікаря – спеціаліста відповідного профілю, лабораторні дослідження та інші дослідження, що проводяться в межах судово-медичних досліджень живої особи.

4. ФІКСАЦІЯ ХОДУ І РЕЗУЛЬТАТІВ СЛІДЧОГО ОГЛЯДУ

За результатами проведення слідчого огляду складається протокол, у якому повно і детально описуються усі виконані в процесі огляду дії та отримані результати.

Протокол слідчого огляду складається з трьох частин: вступної, описової та заключної.

Вступна частина протоколу містить наступні відомості: а) час і місце складання протоколу, а також відомості про слідчого, який проводив огляд; б) дані про осіб, які були присутні під час огляду (прізвища, імена, по батькові, дати народження, місця проживання); в) підстави для проведення огляду; г) правове обґрунтування огляду (посилання на відповідні статті КПК України); ґ) відмітка про роз'яснення учасникам огляду їхніх прав і обов'язків та що вони заздалегідь повідомлені про застосування технічних засобів фіксації, характеристики технічних засобів фіксації і носіїв інформації, які застосовуються при проведенні процесуальної дії, умови та порядок їх використання; д) умови проведення огляду (погода, температура повітря, освітлення); е) час початку і закінчення огляду.

Описова частина протоколу містить відомості про загальну характеристику об'єкта огляду, його обстановку, межі огляду. Якщо об'єктом огляду є приміщення або місцевість, то описуються шляхи підходу і відходу, щодо самого місця огляду – стан входів, суміжних приміщень, сходів, дверей, вікон, замків. Далі послідовно описуються окремі об'єкти (предмети, сліди, трупи тощо) із зазначенням їх місцезнаходження, ознак і застосованих слідчим способів виявлення, фіксації та вилучення. У протоколі також описуються виявлені негативні обставини.

Протокол складається у діловому стилі, описання ходу огляду здійснюється від третьої особи з використанням загальноприйнятої юридичної термінології. При цьому не слід вживати невизначених понять (наприклад, «біля», «неподалік», «ліворуч», «праворуч», «поряд» тощо), або назв чи характеристик об'єктів, визначених за припущенням слідчого (плями крові, наркотики, золота каблучка тощо). У таких випадках у протоколі зазначаються відстані до об'єкта від нерухомих або інших об'єктів, використовується орієнтування за сторонами світу, застосовуються словосполучення типу «пляма темно-бурого кольору, схожа на кров», «шматочки речовини, схожої на мозкову», «речовина темно-зеленого кольору, схожа на наркотичну», «каблучка з металу жовтого кольору».

Протокол повинен відображати своєрідну логіку огляду, тобто послідовність усіх виконаних дій. Такий опис дозволить читачеві повно уявити слідову картину, а, отже, й побудувати уявну модель події злочину.

Обов'язково вказуються виявлені та вилучені об'єкти (речі, документи, сліди): найменування виявленого об'єкта, місце його виявлен-

ня, розміри, форма, колір, а також окремі ознаки. Якщо для виявлення та вилучення об'єктів застосовувалися технічні засоби (дактилоскопічний порошок, дактилоскопічна плівка, засоби збільшення, засоби УФ чи ІЧ випромінювання тощо), про це зазначається в протоколі.

Заключна частина протоколу повинна містити перелік об'єктів, що вилучаються під час огляду, вид і засоби фіксації проведення огляду (фотозйомка, відеозапис, засоби та умови їх виконання, інформація про виготовлені під час огляду плани, схеми, малюнки).

Наприкінці протоколу наводяться зауваження учасників огляду щодо ходу і результатів огляду. За відсутності зауважень у протоколі робиться відмітка про те, що таких зауважень не надійшло. Протокол підписує слідчий і всі особи, які брали участь в огляді.

Усі речі, які вилучаються під час огляду, ретельно упаковуються та маркуються (до упакування прикріплюється пояснювальна бирка з інформацією про дату і місце проведення огляду, засвідчена підписами учасників огляду з метою надійного збереження об'єкта та уникнення можливості його підміни, псування чи знищення).

Питання для самоконтролю:

1. Розкрийте сутність слідчого огляду.
2. Які основні принципи слідчого огляду?
3. Охарактеризуйте етапи проведення слідчого огляду.
4. Назвіть види слідчого огляду.
5. Чим відрізняється місце події від місця вчинення злочину?
6. У яких випадках проводиться огляд місцевості та приміщень поза оглядом місця події?
7. Які криміналістичні правила огляду документа Ви знаєте?
8. Які дії вчиняються слідчим і судово-медичним експертом перед початком огляду трупа?
9. Назвіть завдання освідування.
10. Наведіть вимоги до фіксації вилучених предметів і документів.

Список використаних і рекомендованих джерел:

1. *Алексейчук В. І.* Огляд місця події: тактика і психологія : монографія / В. І. Алексейчук; [за ред. В. О. Коновалової]; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». – Х. : Апостіль, 2011. – 230 с.
2. *Зарубенко О. В.* Види огляду у кримінальному судочинстві України / О. В. Зарубенко // Митна справа. – 2012. – № 6. – Ч. 2. – Кн. 2. – С. 332–336.
3. *Кузьмічов В. С.* Слідча діяльність: характеристика та напрямки удосконалення / В. С. Кузьмічов, Ю. М. Чорноус. – К. : НІЧЛАВА, 2005. – 448 с.
4. Огляд місця події при розслідуванні окремих видів злочинів : [наук.-практ. посіб.] / [В. П. Бахін, Н. І. Клименко, А. В. Старушкевич та ін.]; за ред. П. В. Коляди. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 216 с.
5. Слідчий огляд: сутність. Види, тактика проведення огляду місця події і тактика використання техніко-криміналістичних засобів та спеціальних знань : монографія / В. О. Комаха [та ін.]. – Д. : «ІМАпрес», 2004. – 396 с.

§ 5. Організація і тактика слідчого експерименту

1. *Поняття і види слідчого експерименту*
2. *Підготовка до проведення слідчого експерименту*
3. *Тактика проведення слідчого експерименту*
4. *Фіксація ходу і результатів слідчого експерименту*

1. ПОНЯТТЯ І ВИДИ СЛІДЧОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ

Слідчий експеримент є самостійною слідчою (розшуковою) дією, сутність якої полягає у проведенні необхідних дослідів чи випробувань шляхом відтворення дій, обстановки, обставин певної події з метою перевірки та уточнення відомостей, що мають значення для встановлення обставин кримінального правопорушення.

Завдання слідчого експерименту – встановити дослідним шляхом, чи могла відбутися певна подія або дія в конкретних умовах, а також зіставити показання про обставини злочину, пов'язані з певним місцем, з фактичною обстановкою на цьому місці, показаною слідчою особою, яка дала показання, з метою їх достовірності.

Проведення слідчого експерименту можливе у таких випадках:

- 1) якщо є сумніви щодо можливості існування події чи факту і це має суттєве значення для кримінального провадження;
- 2) коли реальність події або факту можливо з'ясувати проведенням відповідних дослідів чи випробувань;
- 3) коли слідчий має достатньо відомостей про обставини, за яких відбувалася подія або факт.

Метою слідчого експерименту є перевірка та уточнення відомостей, які мають значення для встановлення обставин кримінального правопорушення (ч. 1 ст. 240 КПК України), зокрема, слідчий експеримент проводиться з метою:

- 1) перевірки та уточнення наявних фактичних даних;
- 2) перевірки та оцінки зібраних доказів;

- 3) отримання нових доказів;
- 4) перевірки та оцінки висунутих і побудови нових слідчих версій;
- 5) встановлення причин і умов, що сприяли вчиненню злочину.

Проводити слідчий експеримент має право слідчий або прокурор шляхом відтворення дій, обстановки, обставин певної події, проведення необхідних дослідів чи випробувань.

У ході кримінального провадження експерименти проводять переважно з метою перевірки отриманих доказів або уточнення інформації, що вже є у кримінальному провадженні. Дослідним шляхом встановлюють, чи могли об'єктивно існувати певні обставини, про які дали показання свідок, потерпілий, підозрюваний. У ході проведення слідчого експерименту можуть бути виявлені нові докази, коли за допомогою слідчого експерименту встановлено можливість або неможливість існування певного факту, з'ясовано нові обставини, що мають значення для кримінального провадження.

Під час розслідування слідчий висуває версії щодо кримінального правопорушення в цілому або щодо окремих його фактів. Кожна версія має бути перевірена шляхом проведення слідчих (розшукових) дій, у тому числі й за допомогою слідчого експерименту. Таким чином, під час експериментальної перевірки можливо безпосередньо переконатися в правильності висунутої версії.

Слідчий експеримент не є безпосереднім засобом запобігання вчиненню кримінальних правопорушень, але під час його проведення можливо з'ясувати обставини, що сприяли їх вчиненню, та визначити, які заходи організаційного або технічного характеру необхідно виконати, щоб унеможливити вчинення аналогічних правопорушень.

Проведення слідчого експерименту можливе за таких умов:

- 1) якщо не створюється небезпека для життя і здоров'я учасників слідчої (розшукової) дії та інших осіб;
- 2) якщо дослідні дії не принижують честь і гідність людини;
- 3) якщо такі дії не завдають матеріальної шкоди підприємствам, установам, організаціям чи окремим громадянам.

Слідчий експеримент класифікують на такі види:

– *залежно від мети проведення:*

1. Слідчий експеримент для встановлення можливості вчинення особою певних дій за відповідний проміжок часу, у тому числі для перевірки професійних чи інших навичок людини.

Такий вид експерименту найчастіше проводиться у зв'язку з перевіркою показань підозрюваного про вчинення ним певних дій, наприклад, щодо можливості проникнути та винести через певний отвір ті чи інші предмети, подолати перешкоду, вчинити дії за певний проміжок часу тощо. За допомогою експерименту може бути встановлено як об'єктивну, так і суб'єктивну можливість вчинення зазначених дій. З метою з'ясування об'єктивної можливості вчинення певних дій встановлюється, наприклад, чи можна предмет певних габаритів перемістити через певний отвір, чи можна відкрити замок даним ключем тощо. Для встановлення суб'єктивної можливості вчинення тих чи інших дій конкретною особою з'ясовується, наприклад, чи може особа проникнути через певний отвір, подолати ту чи іншу перешкоду тощо. На відміну від перевірки суб'єктивної можливості конкретної особи об'єктивну можливість існування тих чи інших обставин може перевірити сам слідчий.

Різновидом такого експерименту є слідчий експеримент для встановлення наявності спеціальних, у тому числі злочинних і професійних навичок особи (уміння малювати чи вишивати, розмовляти іноземною мовою, ремонтувати певну апаратуру, виготовляти підроблені документи тощо). Якщо особа стверджує, що вона може виконати ту чи іншу роботу – слідчий експеримент доцільно проводити, якщо ж особа заперечує цей факт – слідчий експеримент проводити недоцільно.

2. Слідчий експеримент для перевірки можливості сприйняття явища, події, об'єкта, різновидом якого є перевірка можливості бачити, чути або іншим чином сприймати певні факти (наприклад, за допомогою технічних засобів). Такі експерименти проводяться для перевірки показань підозрюваного, потерпілого, свідка, які стверджують, що вони бачили за певних умов подію, предмети, людей, чули звуки, розмову людей тощо. Під час проведення експериментів необхідно враховувати об'єктивні фактори, які могли вплинути на сприйняття явища, події, об'єкта. Доцільно проводити експеримент на безпосередньому місці події у той самий час доби, при такому ж освітленні та з дотриманням аналогічних відстаней між об'єктами.

Слідчий експеримент для перевірки можливості бачити за певних умов, як правило, проводиться у тому самому місці та за тих самих умов освітленості. Його сутність полягає у встановленні можливості не лише бачити, але й розпізнати кого-небудь або що-небудь, роздивитися окремі деталі та особливості об'єктів.

Слідчий експеримент для перевірки можливості чути проводиться в тому самому місці, де відбувалася подія, з обов'язковим урахуванням і відтворенням тих фактів, які могли вплинути на якість почутого. Зокрема, під час проведення слідчого експерименту для перевірки можливості чути на відкритій місцевості необхідно встановити силу та напрямок вітру, наявність або відсутність опадів у момент, коли відбувалася подія, а також те, наскільки ці чинники могли вплинути на почуте.

Слідчий експеримент для перевірки можливості сприймати певні явища, події, об'єкти за допомогою технічних засобів проводять також у випадках, коли особи (потерпілий, свідок) у своїх показаннях свідчать про те, що вони сприймали певні події та факти не безпосередньо, а користувались певними приладами, наприклад, біноклями. Варто зазначити, що такий слідчий експеримент для перевірки можливості сприйняття явища, події, об'єкта є досить поширеним у слідчій практиці.

3. Слідчий експеримент для визначення механізму утворення слідів, що були виявлені в ході досудового розслідування злочину.

Зазначений експеримент проводиться у випадках, коли виникає необхідність перевірити або визначити, як утворилися сліди, що були виявлені під час проведення інших слідчих (розшукових) дій. Як правило, слідчий експеримент для визначення механізму утворення слідів проводиться за участю спеціаліста, який допомагає слідчому підготуватися до проведення цієї слідчої (розшукової) дії та виконати дослідні дії, правильно зафіксувати їх та оцінити отримані результати. У більшості випадків слідчий експеримент такого виду є подібним до судової експертизи, проте не є експертизою та не виключає можливості її проведення, якщо за обставинами кримінального провадження така експертиза є необхідною. За допомогою такого виду експерименту виділяють об'єкти, які підлягають ідентифікації під час експертного дослідження, або отримують результати, без яких провести експертизу неможливо.

4. Слідчий експеримент з метою з'ясування можливості існування конкретних явищ і процесів за відповідних умов.

Цей вид експерименту проводиться для уточнення обставин кримінального провадження, обґрунтування та перевірки слідчих версій, наприклад, чи можливий постріл без натискання на спусковий гачок, чи можливе самозаймання певної речовини за конкретних умов

тощо. Під час проведення такого виду слідчого експерименту проводяться також досліди з метою перевірки і деяких інших обставин, наприклад, можливості вчинення певних дій, пов'язаних із встановленим явищем або процесом.

5. Слідчий експеримент для встановлення окремих складових механізму події.

Такий експеримент найчастіше пов'язаний із реконструкцією обстановки події і потребує створення умов, подібних до тих, за яких відбувалася подія. У процесі слідчого експерименту можна з'ясувати перебіг події, чи могла вона відбутися саме так, як зазначають свідок, потерпілий, підозрюваний;

- *за черговістю проведення* слідчий експеримент може бути первинним, тобто таким, що проводиться вперше, і повторним, до якого вдаються у випадках, коли під час проведення первинного слідчого експерименту не було дотримано процесуальних чи тактичних вимог, або коли виникли сумніви у достовірності отриманих результатів.

Окремим видом слідчого експерименту є перевірка показань на місці. Зміст перевірки показань на місці полягає в тому, що слідчий пропонує особі, яка була допитана (свідку, потерпілому, підозрюваному), вказати місце вчинення злочину (чи інше місце), розповісти про цю подію, супроводжуючи у певних випадках свою розповідь демонстрацією своїх дій чи дій інших осіб, і зіставляє відомості, одержані в ході перевірки, з реальною обстановкою на місці, і з раніш одержаними показаннями та іншими доказами у кримінальному провадженні. Особа, показання якої перевіряються, показує, де і що відбувалося.

2. ПІДГОТОВКА ДО ПРОВЕДЕННЯ СЛІДЧОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ

Рішення про проведення слідчого експерименту приймається слідчим на підставі зібраних у кримінальному провадженні матеріалів. Процес прийняття такого рішення передбачає, насамперед, визначення мети проведення зазначеної слідчої (розшукової) дії та виду дослідних (експериментальних) дій. Для забезпечення результативності слідчого експерименту його проведення умовно поділяють на три стадії: підготовчу, робочу та заключну. Слідчий експеримент є

складною слідчою (розшуковою) дією і тому потребує детальної підготовки.

Комплекс підготовчих заходів поділяють на два етапи:

- 1) підготовчі дії до виїзду на місце проведення слідчого експерименту;
- 2) підготовчі дії після прибуття на місце проведення слідчого експерименту.

До виїзду на місце проведення слідчого експерименту рекомендується:

- 1) сформулювати мету слідчого експерименту та прийняти рішення про необхідність його проведення;
- 2) встановити реальну можливість його проведення;
- 3) визначити умови та спосіб проведення дослідних дій;
- 4) встановити послідовність їх проведення;
- 5) визначити місце та час проведення експерименту;
- 6) попередньо ознайомитися з обстановкою на місці проведення експерименту;
- 7) підготувати необхідні об'єкти для проведення реконструкції обстановки певної події;
- 8) отримати згоду особи на проведення слідчого експерименту в житлі чи іншому її володінні або ухвалу слідчого судді за клопотанням слідчого, погодженого з прокурором, або прокурора;
- 9) визначити коло учасників експерименту;
- 10) скласти план проведення слідчого експерименту;
- 11) визначити заходи для забезпечення охорони місця проведення слідчого експерименту;
- 12) підготувати транспортні, науково-технічні засоби та засоби зв'язку;
- 13) здійснити заходи для гарантування безпеки учасників слідчого експерименту.

Вивчення та аналіз матеріалів кримінального провадження з метою проведення слідчого експерименту дає можливість встановити, які обставини мають бути перевірені та уточнені шляхом відтворення дій, обстановки, обставин певної події, проведення необхідних дослідів чи випробувань. Також необхідно встановити фактичну можливість проведення слідчого експерименту, зокрема:

- чи не будуть такі дії створювати небезпеку для життя та здоров'я осіб, які безпосередньо або опосередковано беруть участь

у слідчому експерименті, принижувати їх честь і гідність, завадати їм шкоди;

- чи є технічні та організаційні можливості для проведення запланованих дослідних дій;
- чи можливо створити умови проведення експерименту, аналогічні до умов, за яких реально відбувалася досліджувана подія.

На цьому етапі слідчий повинен визначити мету експерименту, що саме необхідно з'ясувати шляхом його проведення, що є суттєвим для такої події, які факти слід перевірити, яким способом і в яких умовах. Серед підготовчих заходів важливим є визначення умов, за яких потрібно проводити експеримент. Зокрема, під час проведення допиту необхідно з'ясувати місце, де відбулася подія, час, погодні умови, освітлення, обстановку, предмети, які були на місці події, та інші обставини. У більшості випадків слідчий експеримент проводиться на місці події, наприклад, для встановлення можливості конкретною особою у відповідний спосіб взагалі сприймати (бачити або чути) певні події, явища, факти за умов, відомих із матеріалів кримінального провадження. Деякі види експерименту не пов'язані з необхідністю проведення його на місці події, наприклад, досліди, які спрямовані на перевірку можливості вчинення особою тих чи інших дій, тощо.

Слідчому доцільно попередньо виїхати на місце проведення майбутнього експерименту для того, щоб з'ясувати, чи не відбулися зміни обстановки місця події. Обстановка на місці події може зазнавати змін з різних причин: під впливом природних явищ, унаслідок випадкових або навмисних дій. Навмисні зміни в обстановку часто вносять злочинці з метою приховання слідів вчинення злочинного діяння або інсценування події під нещасний випадок. У випадку, коли місце події та обстановка зазнали істотних змін, або частково були змінені чи знищені, слідчому необхідно відновити обстановку на місці події за допомогою **реконструкції**. Джерелом інформації щодо майбутньої реконструкції є фактичні дані отримані від свідків, потерпілих, підозрюваних (які виявили бажання відновити обстановку події в ході проведення слідчої (розшукової) дії), та матеріальні сліди, що відображають подію злочину. Реконструкцію можна здійснювати за матеріалами кримінального провадження, використовуючи, наприклад, протокол допиту, огляду, плани, схеми, креслення, фотознімки тощо.

Під час проведення реконструкції застосовують різні технічні засоби, прийоми та методи, які можуть бути як криміналістичними, так

і з інших галузей науки і техніки. Тому для участі у проведенні реконструкції доцільно залучати відповідного спеціаліста, який може надати допомогу слідчому на всіх стадіях проведення експерименту: виявити та вказати на небезпечні для життя і здоров'я оточуючих обставини, відтворити необхідну обстановку, допомогти в складанні плану, організації дослідів і контролю за їх виконанням тощо.

Зважаючи на складність дослідів, доцільно залучати понять, які мають відповідні знання або фізичні дані. Особливого підходу потребує прийняття рішення про залучення до слідчого експерименту підозрюваного, потерпілого, свідка. При цьому необхідно враховувати наступне:

- 1) в окремих випадках проведення експерименту без участі зазначених осіб є неможливим. Зокрема, не можна проводити слідчий експеримент з метою виявлення професійних навичок особи без її участі;
- 2) у деяких випадках участь цих осіб у проведенні експерименту підвищує достовірність його результатів. Якщо підозрюваний, потерпілий, свідок беруть участь у слідчому експерименті, то вони можуть допомогти у відтворенні обстановки;
- 3) процес проведення слідчого експерименту, точність і наочність дослідів, незаперечність отриманих результатів переконують підозрюваного в необхідності давати правдиві показання та іншим чином сприяти досудовому розслідуванню.

Під час проведення слідчого експерименту може виникнути ситуація, коли підозрюваний, показання якого перевіряються, відмовляється від участі у проведенні дослідів. Необхідно зазначити, що участь у проведенні слідчого експерименту є добровільною і слідчий не має права примушувати підозрюваного всупереч його бажанню здійснювати ті чи інші експериментальні дії.

Перед проведенням слідчого експерименту, як і перед проведенням інших слідчих (розшукових) дій, рекомендовано складати його план, де необхідно зазначити такі обставини: місце та час проведення слідчої (розшукової) дії; кількість учасників експерименту та їх розташування; зміст дослідних дій, їх послідовність і можливі варіанти; роль кожного з учасників експерименту під час проведення кожного досліді; заходи щодо забезпечення явки учасників; предмети та матеріали, необхідні для експерименту; заходи стосовно відновлення зміненої обстановки на місці експерименту; криміналістичні науко-

во-технічні засоби, за допомогою яких буде здійснюватися фіксація відповідних дослідів, і засоби зв'язку.

У разі потреби під час складання плану, особливо у частині планування дослідів, слід проконсультуватися з фахівцями, які можуть надати рекомендації з відтворення обстановки події та характеру проведення дослідів.

На місці проведення слідчого експерименту рекомендовано виконати такі підготовчі заходи:

- 1) оглянути місце дослідних дій та з'ясувати, чи не змінилася обстановка і що необхідно для її реконструкції;
- 2) задокументувати обстановку до реконструкції та після неї;
- 3) встановити засоби зв'язку між учасниками експерименту;
- 4) провести інструктаж усіх учасників експерименту про їх місцезнаходження (відповідно до плану проведення експерименту), а також про дії, які їм необхідно здійснити під час експерименту;
- 5) пояснити кожному учаснику права та обов'язки, попередити про нерозголошення даних експерименту;
- 6) забезпечити охорону місця проведення експерименту;
- 7) здійснити заходи щодо гарантування безпеки учасників експерименту.

Для перевірки відповідності проведення експерименту умовам досліджуваної події на підставі матеріалів кримінального провадження необхідно з'ясувати, чи не внесено в обстановку які-небудь зміни. Якщо буде встановлено, що такі зміни відбулися, необхідно провести реконструкцію. Перебіг і результати реконструкції слід відтворити в протоколі слідчого експерименту. Зокрема, у протоколі доцільно зазначити, що через необхідність проведення експерименту у відповідній до події кримінального правопорушення обстановці було здійснено реконструкцію у присутності понятих, за участю спеціаліста, підозрюваного, потерпілого, свідка. У протоколі детально та послідовно описуються дії щодо відновлення обстановки та обставин події, застосовані науково-технічні засоби і прийоми, а також роль кожного з учасників реконструкції. Крім того, фіксується обстановка місця події до реконструкції, безпосередньо реконструкція та одержані результати. Перебіг і результати реконструкції також доцільно фіксувати за допомогою фотографування чи відеозапису.

Учасникам слідчого експерименту і присутнім особам пояснюється мета і зміст дослідних дій, їх процесуальні права та обов'язки,

а також проводиться інструктаж щодо дій кожного з них, зокрема, де вони повинні перебувати, коли та що робити під час експерименту. Під час підготовки до слідчого експерименту, спрямованого на перевірку можливості суб'єктивного сприйняття, процесуальні та організаційні заходи проводяться окремо з кожною групою осіб, які беруть участь в експерименті: окремо з тими, хто буде проводити дослідні дії, і з тими, хто буде їх сприймати.

У кожному конкретному випадку обсяг інформації, яку надає слідчий про хід слідчого експерименту, має бути диференційований залежно від ролі кожного його учасника. Поняті повинні бути детальніше проінформовані про мету, завдання, зміст і результати дослідних дій. Необхідно враховувати можливість умисного використання отриманої під слідчого експерименту інформації на шкоду розслідуванню зацікавленими особами. Тому в окремих випадках варто забезпечити, щоб особа, показання якої перевіряються, не була проінформована про те, хто саме буде вчиняти дослідні дії, на перевірку можливості сприйняття яких спрямовано слідчий експеримент.

Якщо під час проведення слідчого експерименту може виникнути небезпека для життя і здоров'я осіб, які безпосередньо чи опосередковано беруть у ньому участь, якщо такі дії можуть принизити їх честь чи гідність або завдати шкоди, то необхідно відмовитися від ідеї його проведення. Щодо технічного рівня гарантування безпеки учасників експерименту, то такі рекомендації конкретизуються залежно від обставин, пов'язаних із проведенням слідчого експерименту. Ці рекомендації мають загальний характер і залежно від видів слідчого експерименту можуть змінюватися.

Після закінчення підготовки до проведення слідчого експерименту переходять до безпосереднього проведення дослідів.

3. ТАКТИКА ПРОВЕДЕННЯ СЛІДЧОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ

Проведення слідчого експерименту передбачає дотримання відповідних процесуальних і тактичних умов. Під процесуальними умовами необхідно розуміти положення кримінального процесуального законодавства, що визначають порядок проведення слідчого експерименту.

Процесуальні умови проведення слідчого експерименту:

1. Участь понятих, за загальним правилом, не менше двох незайнтересованих осіб. Їх кількість визначається залежно від складності, характеру, виду, завдань слідчого експерименту, а також від кількості місць, у яких необхідно одночасно сприймати хід і результати дій, що проводяться. Винятком є випадки застосування безперервного відеозапису ходу проведення слідчого експерименту (ч. 7 ст. 223 КПК України).
2. Необхідною є участь спеціаліста у випадку, коли його знання можуть бути використані для: а) відтворення обстановки події; б) визначення місця розташування учасників експерименту перед проведенням дослідів; в) дотримання технічних правил проведення дослідів; г) фіксації результатів слідчого експерименту (ч. 2 ст. 240 КПК України).
3. Під час проведення слідчого експерименту доцільною є участь осіб (підозрюваного, потерпілого, свідка), показання яких перевіряються (ч. 3 ст. 240 КПК України). Якщо перевіряється можливість певних осіб бачити, чути, а також спеціальні та професійні навички, то участь їх у слідчому експерименті є обов'язковою.
4. Не допускається проведення слідчого експерименту, якщо такі дії створюють небезпеку для життя і здоров'я осіб, які беруть у ньому участь, чи оточуючих, принижують їх честь і гідність, завдають їм шкоди (ч. 4 ст. 240 КПК України).
5. Слідчий експеримент, що проводиться в житлі чи іншому володінні особи, здійснюється лише за добровільною згодою особи, яка ними володіє, або на підставі ухвали слідчого судді за клопотанням слідчого, погодженого з прокурором, або прокурора, яке розглядається в порядку, передбаченому КПК України, для розгляду клопотань про проведення обшуку в житлі чи іншому володінні особи (ч. 5 ст. 240 КПК України).
6. Про проведення слідчого експерименту слідчий, прокурор складає протокол, у якому детально зазначаються умови, перебіг і результати випробувань (ч. 6 ст. 240 КПК України).

Тактичні умови проведення слідчого експерименту:

1. *Обмежена (оптимальна) кількість учасників експерименту.* Кількість учасників визначають відповідно до мети, виду, умов проведення експерименту. До проведення слідчого експерименту можуть

бути залучені такі особи: підозрюваний – у випадках, коли перевіряються його спеціальні чи професійні навички; потерпілий (свідок) – якщо експериментом перевіряється його можливість бачити або чути певні об'єкти або явища; перекладач – у випадках, коли особа, показання якої перевіряються шляхом дослідів, не володіє мовою судочинства; законний представник, педагог або психолог – якщо в слідчому експерименті необхідна участь неповнолітньої особи; статист (технічний виконавець) – виконавець дослідних дій, який повинен відповідати тим чи іншим вимогам (ріст, вага, зір, слух тощо), або бути в змозі виконувати ті чи інші дії залежно від виду дослідів; захисник – за умови участі у слідчому експерименті особи, інтереси якої він захищає; спеціаліст – для реконструкції місця проведення експерименту, надання технічної допомоги (фотографування, складання схем, планів, креслень тощо) під час фіксації перебігу та результатів слідчого експерименту.

Серед учасників виділяють обов'язкових і необов'язкових (факультативних). Обов'язковими учасниками є: слідчий, прокурор (ч. 1 ст. 240 КПК України); поняті (крім випадків, коли, відповідно до ч. 7 ст. 223 КПК України, застосовують безперервний відеозапис ходу проведення слідчого експерименту); особи, які ініціювали проведення цієї слідчої (розшукової) дії (відповідно до ч. 6 ст. 223 КПК України слідча (розшукова) дія, що здійснюється за клопотанням сторони захисту, потерпілого, проводиться за участю особи, яка її ініціювала, та (або) її захисника чи представника, крім випадків, коли через специфіку слідчої (розшукової) дії це неможливо або така особа письмово відмовилася від участі в ній); особи (підозрюваний, потерпілий, свідок), без участі яких результати слідчого експерименту не мають доказового значення.

Необов'язковими учасниками є: підозрюваний, потерпілий, свідок, захисник, представник (ч. 3 ст. 240 КПК України); поняті (у тих випадках, коли, відповідно до ч. 7 ст. 223 КПК України, застосовують безперервний відеозапис ходу проведення слідчого експерименту); технічний виконавець (виконавець дослідних дій); спеціаліст (ч. 2 ст. 240 КПК України).

2. Проведення слідчого експерименту в умовах, максимально наближених до тих, за яких відбувалася подія. Зокрема:

- експеримент проводиться на місці події, у той самий час доби, за таких самих кліматичних і звукових умов, при такому самому освітленні, що й досліджувана подія;

- за необхідності проводиться реконструкція обстановки, а також враховуються обставини та умови, що не піддаються реконструкції;
- використовуються ті самі предмети, що були застосовані під час досліджуваної події, їх аналоги та муляжі;
- забезпечується досягнення відповідного темпу, тривалості, послідовності експериментальних дій.

Використання такого тактичного прийому, як проведення експерименту на тому самому місці, де відбулася досліджувана подія, пов'язане з необхідністю досягти максимальної подібності умов експериментального і досліджуваного явища. Зазначений тактичний прийом не застосовують у тих випадках, якщо:

- місце, де відбулася подія, перестало існувати (наприклад, будинок зруйновано);
- місце проведення експерименту не впливає на результат експерименту (для перевірки спеціальних або професійних навичок тощо);
- повнота експериментального дослідження пов'язана з необхідністю проведення дослідів у лабораторних умовах.

Проведення слідчого експерименту в певний час доби має суттєве значення, якщо перевіряється можливість сприймати за допомогою зору чи слуху, наприклад, впізнання тих або інших об'єктів. На результати такого експерименту також впливають кліматичні умови, зокрема, погода, температура, вологість повітря, напрямок вітру тощо.

Реконструкція обстановки здійснюється у випадках, коли дослідити потрібно проводити в умовах, максимально наближених до тих, за яких відбулася досліджувана подія. Змістом реконструкції є відтворення, відновлення матеріальної обстановки або предметів (чи їх аналогів) за відомою інформацією в тому порядку, у якому вони перебували на момент події. Якщо не вдалося досягти подібності між умовами досліджуваної події та умовами експерименту, то це необхідно враховувати під час оцінки результатів слідчого експерименту.

Для того, щоб максимально наблизити умови проведення слідчого експерименту до обстановки події, яка розслідується, виникає необхідність застосовувати об'єкти, які використовувалися або мали місце під час події. Якщо такі предмети втрачені або є речовими доказами, використання яких під час слідчого експерименту з певних причин є недоцільним або недопустимим, користуються макетами, муляжами

або предметами-аналогами. Ознаки цих заміників, які впливають на якість дослідів, повинні відповідати ознакам об'єкта, який вони замінюють (розмір, вага, колір тощо). Об'єктивні дані предметів-замінників повинні бути відображені в протоколі слідчого експерименту.

Дослідні дії необхідно проводити з такою самою швидкістю, з якою відбувалася досліджувана подія (наприклад, дослідження гальмівного шляху).

3. Багаторазовість проведення однотипних дослідів.

Для уникнення випадкових результатів і забезпечення достовірності експерименту дослідні дії проводяться неодноразово. Багаторазове проведення дослідів в однакових умовах дає можливість правильно оцінити результати слідчого експерименту. Кількість повторів визначається залежно від настання стабільних і закономірних результатів. Якщо під час проведення дослідів без змін відповідних умов результати є незмінними, то це вказує на закономірність отриманих результатів і нівеляцію випадковості.

У випадку неточної інформації щодо умов події необхідно змінювати умови дослідів чи випробувань, ускладнюючи та спрощуючи їх. Дослідні дії у змінених умовах також проводяться неодноразово. Цілеспрямована зміна умов дослідів дозволяє перевірити надійність отриманих результатів слідчого експерименту. Так, наприклад, під час слідчого експерименту, що проводиться з метою перевірки можливості чути розмову на певній відстані, необхідно змінювати силу звуку, тобто звук голосу необхідно поетапно послаблювати, потім – посилювати.

4. Проведення дослідів у декілька етапів.

Цей прийом дає можливість слідчому і всім учасникам послідовно вивчити етапи дослідів та отримати цілісне уявлення про весь експеримент. Такий поділ на етапи можливий у тому випадку, коли від темпу дослідів не залежить результат. Коли темп уповільнити неможливо, етапи проведення дослідів можуть бути умовними.

Перевірка показань на місці має за мету отримання нових доказів і перевірку, уточнення вже отриманих під час досудового розслідування. Необхідність у застосуванні цієї дії виникає у випадках, коли іншим шляхом, крім зіставлення показань з тим, що є в дійсності на місці події, неможливо переконатися в достовірності таких показань.

Слідчий у процесі перевірки показань на місці вирішує кілька **завдань**:

- 1) переконується в існуванні місця, про яке йшлося в показаннях;
- 2) перевіряє відповідність описання ознак обстановки в показаннях конкретної особи дійсній обстановці на місці;
- 3) встановлює наявність слідів чи предметів, які підтверджують зміст показань;
- 4) визначає напрямок руху учасників досліджуваної події, їх взаємне розташування в той чи інший момент розвитку події злочину;
- 5) зіставляє описання обстановки на місці та в показаннях підозрюваних, потерпілих і свідків.

Підготовка до перевірки показань на місці має певні особливості, що полягають у тому, що слідчий:

- 1) пропонує особі, показання якої перевіряються, взяти участь у слідчій (розшуковій) дії і показати на місці те, про що вона повідомила на допиті; роз'яснює, в чому полягає сутність перевірки показань на місці та яким буде порядок її проведення. Необхідною умовою перевірки показань на місці є добровільна згода на це допитуваного;
- 2) перевіряє достатність і ступінь конкретності даних про місце, на якому буде проведена перевірка. Якщо цих даних недостатньо, проводиться додатковий допит особи, з якою планується перевірка показань на місці;
- 3) визначає склад учасників слідчої (розшукової) дії, запрошує до участі у перевірці понятих, роз'яснює їм їхні права та обов'язки;
- 4) готує необхідні науково-технічні та допоміжні засоби, транспорт;
- 5) визначає найбільш доцільний час проведення перевірки показань на місці;
- 6) складає план проведення слідчої (розшукової) дії. У плані зазначається: де, коли і з якою метою проводиться перевірка, порядок і послідовність дій її учасників. Складність проведення перевірки показань на місці робить її схожою з іншими слідчими (розшуковими) діями – допитом, оглядом, пред'явленням для впізнання, обшуком та іншими видами слідчого експерименту. Перевірка показань на місці включає окремі елементи цих дій, у зв'язку з чим її тактика деякою мірою схожа з тактикою проведення названих слідчих (розшукових) дій. Однак тактика перевірки показань на місці в цілому має свою, притаманну тільки їй специфіку.

Проведення перевірки показань на місці характеризується наступними тактичними особливостями:

- 1) показання повинні перевірятися лише на тому місці, де відбувалася подія злочину, де йшов (їхав) підозрюваний чи свідок до місця події, де він залишив сліди чи знаряддя злочину;
- 2) особа, показання якої перевіряються, повинна сама показувати, де і що відбувалося. Така особа дає добровільну згоду на перевірку показань на місці;
- 3) якщо перевіряються показання декількох осіб, кожна з них виводиться на місце окремо. Групова перевірка суперечить сутності слідчої (розшукової) дії і втрачає своє доказове значення;
- 4) при перевірці показань на місці неприпустимо відтворювати цинічні дії чи дії, що загрожують безпеці оточуючих осіб, приносять їм честь і гідність. Про такі дії підозрюваний може тільки розповісти на місці;
- 5) слідчий не повинен допускати в своїх діях чи запитаннях навідних вказівок або слів.

Тактика перевірки показань на місці передбачає використання різних тактичних прийомів, постановку уточнюючих, доповнюючих чи контрольних запитань; аналіз відповідей особи, показання якої перевіряються; зіставлення показань, що були одержані на допиті, з реальною картиною місця події; надання особі, показання якої перевіряються, можливості пояснити розбіжності між показаннями і даними місця події та ін.

4. ФІКСАЦІЯ ХОДУ І РЕЗУЛЬТАТІВ СЛІДЧОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ

Основним способом фіксації результатів слідчого експерименту є складання протоколу. Протокол містить вступну, описову, заключну частини.

У вступній частині протоколу слідчого експерименту зазначають такі відомості: місце, дата проведення слідчого експерименту, час початку і закінчення його проведення; посада, звання, прізвище особи, яка проводила слідчу (розшукову) дію; прізвище, ім'я, по батькові та адреси понятих; посада, прізвище, ім'я, по батькові спеціаліста; прізвище, ім'я, по батькові, а також адреси всіх інших учасників експери-

менту; статті Кримінального процесуального кодексу, з дотриманням яких проводять експеримент; мета слідчого експерименту (якщо перевіряють чий-небудь показання, зазначають особу, показання якої перевіряють, і короткий зміст цих показань); відомості про ознайомлення учасників слідчого експерименту з їхніми правами та обов'язками.

В описовій частині протоколу слідчого експерименту зазначають: безпосереднє місце проведення слідчої (розшукової) дії; обстановку, у якій проводять експеримент, якщо її було реконструйовано, зазначають, як і на підставі яких даних; умови, за яких проводять дослідні дії (звукові, метрологічні тощо); розміщення учасників перед початком експерименту; сигнали і засоби зв'язку між учасниками; детальний опис кожного досліду зі змінами умов їх проведення, зміст дій учасників; одержані результати (зазначаються без їх суб'єктивної оцінки слідчим чи іншими учасниками); предмети, застосовані під час слідчого експерименту (речові докази або інші предмети – макети, манекени, муляжі тощо).

У заключній частині протоколу слідчого експерименту фіксують: зауваження й заяви учасників експерименту (якщо такі від них надходили); перелік складених під час слідчого експерименту схем, планів, малюнків, фототаблиць, відеозаписів. Зазначаються також відомості про засоби та умови застосування фото- та відеозйомки; відомості про попередження учасників щодо нерозголошення результатів експерименту (у випадку необхідності). Протокол підписується усіма учасниками слідчого експерименту.

Під час проведення слідчого експерименту проводяться вимірювання, фотографування, звуко-, відеозапис, складаються плани, схеми, виготовляються графічні зображення, відбитки та зліпки, які додаються до протоколу (ч. 2 ст. 240 КПК України).

Плани та схеми дають можливість наочно продемонструвати і зафіксувати місцеперебування всіх учасників слідчої (розшукової) дії, розміщення предметів, їх форму та розміри.

Фотографування і відеозапис під час проведення слідчого експерименту здійснюються у декілька етапів: спочатку фіксується загальний вид місця проведення слідчого експерименту (до реконструкції обстановки), обстановка, у якій безпосередньо проводиться експеримент, досліді, а також результати та умови їх отримання.

Фотозйомка виконується за правилами судово-оперативної зйомки. Наприклад, під час слідчого експерименту щодо встановлення

можливості розмістити певну кількість предметів на кузові автомобіля спочатку фотографують кузов автомобіля і предмети, які планують там розмістити, а потім – предмети, які помістилися на кузові (якщо не всі предмети помістилися, то їх також фотографують). Фотознімки оформлюються та додаються до протоколу слідчого експерименту у вигляді фототаблиці. Відеозапис найкраще демонструє сутність дослідів у випадках, коли досліджуване явище спостерігають у динаміці.

Питання для самоконтролю:

1. З якою метою проводять слідчий експеримент?
2. За яких умов неможливе проведення слідчого експерименту?
3. На які види поділяють слідчий експеримент?
4. Які етапи включає підготовка до слідчого експерименту?
5. Дайте характеристику підготовчим діям до виїзду на місце проведення слідчого експерименту.
6. Дайте характеристику підготовчим діям на місці проведення слідчого експерименту.
7. У яких випадках доцільно проводити повторно слідчий експеримент?
8. Назвіть обов'язкових учасників слідчого експерименту.
9. Зазначте процесуальні умови проведення слідчого експерименту.
10. Назвіть тактичні умови проведення слідчого експерименту.

Список використаних і рекомендованих джерел:

1. *Балицький Т. М.* Учасники слідчого експерименту у кримінальному провадженні України / Т. М. Балицький // Наук. вісник Херсон. держ. ун-ту. Серія юрид. науки. – 2014. – Вип. 1. – Т. 3. – С. 121–124.
2. *Башкирский А. И.* Психологические особенности следственного эксперимента и проверки показаний на месте / А. И. Башкирский. – Челябинск: Челябинский юрид. ин-т МВД России, 1999. – 26 с.
3. *Белкин Р. С.* Теория и практика следственного эксперимента / Р. С. Белкин. – М. : Высш. шк. МВД СССР, 1959. – 170 с.

4. *Белкин Р. С.* Эксперимент в следственной, судебной и экспертной практике / Р. С. Белкин. – М. : Изд-во «Юрид. лит.», 1964. – 165 с.
5. *Белкин Р. С.* Эксперимент в уголовном судопроизводстве. Методическое пособие / Р. С. Белкин, А. Р. Белкин. – М. : Издательская группа ИНФРА М–НОРМА, 1997. – 160 с.
6. *Гуковская Н. И.* Следственный эксперимент / Н. И. Гуковская. – Москва : Гос. изд-во юрид. лит, 1958. – 96 с.
7. *Жукова Н. И.* Производство следственного эксперимента / Н. И. Жукова, А. М. Жуков. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1989. – 120 с.
8. *Колмаков В. П.* Тактика производства следственного осмотра и следственного эксперимента / В. П. Колмаков. – Х. : Харьков. юрид. ин-т, 1956. – 47 с.
9. *Колмаков В. П.*, Следственный эксперимент на предварительном следствии / В. П. Колмаков, Л. Е. Ароцкер. – Х. : Изд-во Харьков. ин-та, 1949. – 35 с.
10. *Чернецький О. К.* Слідчий експеримент у кримінальному судочинстві: тактика і психологія : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Чернецький Олег Костянтинович; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». – Х., 2013. – 19 с.

§ 6. Організація і порядок призначення судових експертиз

1. *Судова експертиза як форма використання спеціальних знань*
2. *Види судових експертиз*
3. *Організація і порядок призначення судових експертиз*
4. *Висновок експерта: поняття та зміст*

1. СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА ЯК ФОРМА ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ

Зметою всебічного, повного та об'єктивного дослідження обставин кримінального правопорушення слідчий, прокурор і суд мають право, а у визначених законом випадках, зобов'язані застосовувати спеціальні знання та науково-технічні засоби, які відповідають сучасному рівню розвитку науки і техніки й гарантують отримання достовірного результату, а також можливість його перевірки та оцінки.

Спеціальними є наукові, технічні та інші знання, набуті особою в результаті професійного навчання чи роботи за визначеною спеціальністю, яку залучають в якості експерта або спеціаліста з метою надати допомогу у з'ясуванні обставин провадження або висновки з питань, для вирішення яких потрібні такі знання. Загальновідомі та загальнодоступні наукові знання, отримані в результаті загальної освіти, не відносяться до спеціальних. Юридичні знання не є спеціальними для слідчого, прокурора, захисника, суду.

Судова експертиза є найбільш вагомою та кваліфікованою процесуальною формою використання спеціальних знань під час кримінального провадження. Порядок призначення та окремі аспекти проведення судової експертизи регламентовані Законом України «Про судову експертизу», КПК України та іншими нормативно-правовими актами, у тому числі підзаконними.

Судова експертиза визначається як дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів,

які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів досудового розслідування чи суду (ст. 1 Закону України «Про судову експертизу»).

Предметом судової експертизи є обставини, які можуть бути з'ясовані під час експертного дослідження, та фактичні дані, що встановлюються на основі спеціальних знань у ході дослідження матеріалів провадження. Предмет експертизи визначається питаннями, поставленими перед експертом особою, яка його залучила, або слідчим суддею чи судом, що доручив проведення експертизи.

Значення судової експертизи у розслідуванні кримінальних правопорушень полягає у тому, що за допомогою експертного дослідження можуть бути встановлені та перевірені важливі для провадження обставини. Завданням експерта є встановити на основі спеціальних знань відомості про факти та обставини, які дозволяють у сукупності з іншими доказами в провадженні надати кримінально-правову оцінку події, встановити особу правопорушника та окремі обставини правопорушення.

Змістом судової експертизи є проведення науково-обґрунтованого дослідження як процесу виявлення, фіксації, пояснення та оцінки експертом якостей об'єктів на основі спеціальних знань з використанням науково-технічних засобів і експертних методик. На підставі проведеного дослідження експерт формулює висновок, який є джерелом доказів у кримінальному провадженні. Висновок експерта – це професійна оцінка виявлених під час дослідження фактів. Науковість дослідження полягає у використанні ефективних методів і науково-технічних засобів, перевірених практикою, що гарантують досягнення достовірного результату – вирішення поставлених питань. Під час проведеного дослідження експерт отримує нові фактичні дані, які до цього не були відомі та які іншим способом встановити неможливо.

2. ВИДИ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ

Судові експертизи можна класифікувати за такими підставами:

1) *за видом спеціальних знань*:

– криміналістичні: почеркознавча; лінгвістична експертиза мовлення; технічна експертиза документів; експертиза зброї

та слідів і обставин її використання; трасологічна (крім досліджень слідів пошкодження одягу, пов'язаних з одночасним спричиненням тілесних ушкоджень, які проводяться в бюро судово-медичної експертизи); фототехнічна, портретна; експертиза голограм; відео-, звукозапису; вибухотехнічна; матеріалів, речовин та виробів (лакофарбових матеріалів і покриттів; полімерних матеріалів; волокнистих матеріалів; нафтопродуктів, пально-мастильних матеріалів; скла, кераміки; наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів; спиртвмісних сумішей; ґрунтів; металів і сплавів; наявності шкідливих речовин у навколишньому середовищі; речовин хімічних виробництв та спеціальних хімічних речовин; харчових продуктів; сильнодіючих і отруйних речовин); біологічна;

- судово-медичні: експертиза трупів у випадках насильницької смерті; експертиза трупів при підозрі застосування насилля або з інших обставин, що обумовлюють необхідність такої експертизи; експертиза потерпілих, обвинувачених та інших осіб; експертиза речових доказів; експертиза за матеріалами кримінальних і цивільних справ;
- інженерно-технічні: інженерно-транспортна (автотехнічна, транспортно-трасологічна, залізнично-транспортна); дорожно-технічна; будівельно-технічна; оціночно-будівельна; земельно-технічна; оціночно-земельна; експертиза з питань землеустрою; пожежно-технічна; безпеки життєдіяльності; гірничотехнічна; інженерно-екологічна; електротехнічна; комп'ютерно-технічна; телекомунікаційна.

Поряд із вказаними видами інженерно-технічних експертиз експертними установами можуть проводитись також інші їх види (підвиди) і комплексні технічні дослідження із залученням відповідних фахівців у певних галузях знань, у тому числі авіаційного та водного транспорту;

- економічні: бухгалтерського та податкового обліку; фінансово-господарської діяльності; фінансово-кредитних операцій;
- товарознавчі: машин, обладнання, сировини і товарів народного споживання; автотоварознавча; транспортно-товарознавча; військового майна, техніки та озброєння;
- експертиза у сфері інтелектуальної власності: літературних і художніх творів; фонограм, відеограм, програм (передач) органі-

зації мовлення; винаходів та корисних моделей; промислових зразків; сортів рослин і порід тварин; комерційних (фірмових) найменувань, торговельних марок (знаків для товарів і послуг), географічних зазначень; топографій інтегральних мікросхем; комерційної таємниці (ноу-хау) та раціоналізаторських пропозицій; економічна у сфері інтелектуальної власності;

- психологічна;
- мистецтвознавча;
- екологічна;
- військова;
- судово-психіатрична;

2) *за розповсюдженням:*

- традиційні експертизи (почеркознавча, авторознавча, дактилоскопічна, судово-балістична тощо);
- нетрадиційні експертизи (експертиза матеріалів, речовин і виробів, фоноскопична, фонетична, ґрунтознавча тощо);

3) *залежно від послідовності проведення:*

- первинна експертиза;
- повторна експертиза.

Первинною є експертиза, під час проведення якої об'єкт досліджується вперше. Повторною є експертиза, під час проведення якої досліджуються ті самі об'єкти і вирішуються ті самі питання, що й при проведенні первинної (попередніх) експертизи (експертиз). Повторна експертиза призначається у випадках, коли є сумніви у правильності первинного висновку експерта, пов'язані з його недостатньою обґрунтованістю, чи з тим, що він суперечить іншим матеріалам провадження, а також за наявності істотного порушення процесуальних норм, які регламентують порядок призначення і проведення експертизи. Проведення повторної експертизи доручають, як правило, іншому експертові або іншій експертній установі;

4) *за обсягом дослідження:*

- основна експертиза;
- додаткова експертиза.

Основна експертиза охоплює комплекс питань, який на етапі її призначення видається повним. Додаткова експертиза призначається для вирішення питань, які не увійшли до переліку питань основної експертизи, а також у випадках неповноти дослідження або неповних відповідей на поставлені питання. В ході такої експертизи проводяться додат-

кові дослідження або досліджуються додаткові матеріали, які не були надані експертові під час проведення первинної експертизи. Проведення експертизи доручають тому самому або іншому експертові;

- 5) *залежно від кількості експертів, які беруть участь у дослідженні:*
- одноосібна експертиза;
 - комісійна експертиза.

Одноосібну експертизу проводить один експерт. Комісійну експертизу проводить кілька (не менше двох) експертів, які складають спільний висновок. За наявності розбіжностей між експертами кожний із них складає свій висновок окремо;

- 6) *за однорідністю спеціальних знань, які застосовують під час проведення експертизи:*

- однорідні (однопредметні) експертизи;
- комплексні (багатопредметні) експертизи.

У проведеному однопредметній експертизі беруть участь експерти однієї спеціальності. Комплексну експертизу проводять кілька експертів з різних спеціальностей для вирішення одного спільного завдання, де кожен експерт особисто відповідає за проведені дослідження та отримані результати у своїй галузі;

- 7) *залежно від обов'язковості призначення:*

- обов'язкові експертизи;
- необов'язкові експертизи.

Експертизу обов'язково призначають у випадках, передбачених ч. 2 ст. 242 КПК України, зокрема для: 1) встановлення причин смерті; 2) встановлення тяжкості та характеру тілесних ушкоджень; 3) визначення психічного стану підозрюваного за наявності відомостей, які викликають сумнів щодо його осудності, обмеженої осудності; 4) встановлення віку особи, якщо це необхідно для вирішення питання про можливість притягнення її до кримінальної відповідальності, а іншим способом неможливо отримати ці відомості; 5) встановлення статевої зрілості потерпілої особи в кримінальних провадженнях щодо злочинів, передбачених ст. 155 КК України; 6) визначення розміру матеріальних збитків, шкоди немайнового характеру, шкоди довкіллю, заподіяної кримінальним правопорушенням. В інших випадках питання про призначення експертизи вирішують залежно від конкретних обставин кримінального провадження;

- 8) *за місцем проведення експертного дослідження експертизи можуть проводитися:*

- в експертних установах;
- поза експертними установами.

Вибір місця проведення експертизи залежить, перш за все, від завдань, які були поставлені перед експертом, методів спеціального дослідження та можливості їх застосування. Поза експертною установою експертизу можуть проводити на місці події або знаходження досліджуваного об'єкта;

9) *за ступенем індивідуалізації висновків щодо тотожності об'єктів:*

- класифікаційні експертизи;
- ідентифікаційні експертизи.

Проведенням класифікаційних експертиз встановлюють належність об'єкта до певного виду (підвиду). Класифікаційні дослідження проводяться в ході товарознавчої експертизи, судово-біологічної, фармацевтичної, експертизи матеріалів, речовин і виробів з них та ін. Однак індивідуальну тотожність ці експертизи не встановлюють.

Проведенням ідентифікаційних експертиз встановлюють тотожність досліджуваного об'єкта. Під час ідентифікації одиничний об'єкт виокремлюють із безлічі подібних до нього на основі ідентифікаційних властивостей об'єкта, які відповідають певним вимогам;

10) *за характером поставлених завдань:*

- діагностичні експертизи;
- ситуаційні експертизи.

Діагностичні експертизи встановлюють стан об'єкта, його властивості та певні процеси. Ситуаційні експертизи встановлюють механізм події або її елементів шляхом вивчення характеру слідів та інших об'єктів матеріальної обстановки місця події.

3. ОРГАНІЗАЦІЯ І ПОРЯДОК ПРИЗНАЧЕННЯ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ

Необхідність у призначенні судової експертизи може виникнути у випадках, коли для пояснення певного факту, встановлення певних обставин, дослідження об'єктів, явищ і процесів, що містять відомості про обставини вчинення кримінального правопорушення, потрібні спеціальні знання з певної сфери людської діяльності, набуті під час професійної підготовки, професійної діяльності або

життєвого досвіду. Підставами проведення експертизи є звернення сторони кримінального провадження або доручення слідчого судді чи суду, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання (ч. 1 ст. 242 КПК України).

Фактичними підставами проведення експертизи є потреба в спеціальних знаннях для встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження. Експертизу призначають у випадках, коли необхідно встановити або перевірити фактичні дані експертним шляхом, коли виникає сумнів у достовірності даних, які отримані під час проведення слідчих (розшукових) або інших процесуальних дій, необхідно перевірити висунуту слідчим версію та в інших випадках. Частиною другою ст. 242 КПК України визначено випадки обов'язкового призначення експертизи.

Процесуальною підставою для проведення експертизи є постанова слідчого, прокурора про залучення експерта (призначення експертизи), ухвала слідчого судді (під час досудового розслідування), суду (під час судового розгляду) про проведення експертизи. Сторона захисту також може залучити експертів для проведення експертизи на договірних умовах, у тому числі обов'язкової.

Підготовка матеріалів для проведення експертизи являє собою систему процесуальних, організаційно-тактичних і технічних заходів щодо отримання та підготовки необхідних об'єктів для проведення експертного дослідження. Допомогу у підготовці до проведення експертизи може надати спеціаліст, якого слідчий залучає на підставі ч. 2 ст. 71 КПК України для надання безпосередньої технічної допомоги у відборі зразків для проведення експертизи.

Проведення судової експертизи має бути належним чином підготовлене. Від якості підготовки її проведення залежить повнота та якість експертного дослідження, надійність його результатів, які можуть бути доказом у кримінальному провадженні.

Етапи підготовки до проведення експертизи:

1. Прийняття рішення про необхідність проведення експертизи. Необхідність призначення експертизи виникає майже у кожному кримінальному провадженні. Так, проводять інженерно-технічні експертизи у провадженнях щодо аварій на транспорті, порушення техніки безпеки або протипожежної безпеки; бухгалтерські та економічні експертизи у провадженнях щодо розкрадань; криміналістичні

експертизи у провадженнях щодо підробки паперових грошей; товарознавчі – щодо випуску недоброякісної і нестандартної продукції тощо.

Рішення про призначення експертизи у ході досудового розслідування приймає слідчий, який здійснює досудове розслідування, прокурор, як з власної ініціативи, так і з ініціативи сторони захисту чи потерпілого, поданої у відповідному клопотанні. У клопотанні викладаються обставини, що свідчать про необхідність проведення конкретного виду експертизи, а також перелік питань, який необхідно з'ясувати експерту, тощо. Слідчий, прокурор може погодитися із таким клопотанням або своєю вмотивованою постановою відмовити у його задоволенні. У разі відмови слідчого, прокурора в задоволенні клопотання про залучення експерта, сторона захисту має право звернутися з цього ж приводу до слідчого судді з клопотанням про залучення експерта під час досудового розслідування. Слідчий суддя за результатами розгляду клопотання має право своєю ухвалою доручити проведення експертизи експертній установі, експерту або експертам, якщо особа, яка звернулася з клопотанням, доведе, що:

- для вирішення питань, які мають істотне значення для кримінального провадження, необхідне залучення експерта, проте: а) сторона обвинувачення не залучила його, або б) на вирішення залученого стороною обвинувачення експерта були поставлені запитання, що не дозволяють дати повний і належний висновок з питань, для з'ясування яких необхідне проведення експертизи, або в) існують достатні підстави вважати, що залучений стороною обвинувачення експерт через відсутність у нього необхідних знань, упередженості чи з інших причин надасть або надав неповний чи неправильний висновок;
- вона не може залучити експерта самостійно через брак коштів чи з інших об'єктивних причин.

2. Визначення предмета експертизи. Своєчасність і повнота експертного дослідження залежить від правильного визначення слідчим предмета судової експертизи, тобто обставин і фактів, які можуть бути з'ясовані у процесі експертного дослідження на основі спеціальних знань. Конкретний предмет експертизи визначає перелік питань, які повинен вирішити експерт. Не допускається проведення експертизи для з'ясування питань права (ч. 1 ст. 242 КПК України). Зважаючи на предмет експертизи, необхідно чітко та грамотно сформулювати питання експерту. Предмет експертизи повинен відповідати таким

вимогам: бути апробованим експертною практикою та мати значення для кримінального провадження.

3. Визначення виду експертизи. Залежно від об'єкта дослідження та предмета експертизи визначають її вид згідно з класифікацією експертиз. Встановлюють організаційний вид експертизи (первинна чи повторна, основна чи додаткова, комісійна чи комплексна). Від правильного визначення виду судової експертизи та знання її можливостей залежить доцільність призначення експертизи, вибір експертної установи та експерта.

4. Формулювання питань експерту. Питання повинні відповідати таким вимогам:

- впливати з матеріалів кримінального провадження;
- не виходити за межі спеціальних знань експерта;
- бути чіткими, конкретними і коректними;
- мати логічну послідовність.

5. Визначення послідовності проведення декількох експертиз. У процесі досудового розслідування може виникнути необхідність провести декілька різних судових експертиз щодо одного об'єкта або групи об'єктів. Якщо один об'єкт підлягає різним експертним дослідженням або коли проведення одних експертиз обумовлено результатами інших, слідчий повинен визначити послідовність їх проведення. Від правильності її визначення залежить повнота отриманих результатів другої і подальших експертиз, оскільки проведення попередніх досліджень, по перше, вимагає певного часу; по-друге, може внести зміни у досліджуваний об'єкт. У випадку, якщо один об'єкт підлягає дослідженням різного виду, доцільним є призначення комплексної експертизи, в ході якої експерти з різних галузей знань самі вирішують питання щодо послідовності проведення дослідів з метою вибору найбільш ефективної та доцільної. У будь-якому випадку, під час призначення як комплексної, так і окремих експертиз різного виду, бажаною для слідчого є консультація спеціаліста.

6. Вибір часу проведення експертизи. Кримінальне процесуальне законодавство не визначає момент, коли повинна бути призначена експертиза. За загальним правилом судова експертиза має бути призначена своєчасно і коли вже зібрані зразки для експертизи. Визначаючи момент призначення експертизи, необхідно враховувати: властивості та стан об'єктів експертного дослідження; необхідність і можливість отримання порівняльних зразків; особливості експертного дослі-

дження (складність, наявність відповідних методик, час проведення тощо); слідчу ситуацію. У зв'язку з цим слідчому необхідно спланувати і провести слідчі (розшукові) дії та інші заходи, спрямовані на збирання матеріалів для проведення експертизи.

Таким чином, визначення часу проведення експертизи пов'язано з особливостями кримінального провадження, слідчою ситуацією, наявністю або відсутністю необхідних матеріалів для призначення експертизи.

7. Підготовка об'єктів і зразків для проведення експертизи.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про судову експертизу» судово-експертному дослідженню підлягають матеріальні об'єкти, явища і процеси, які містять інформацію про обставини кримінального провадження. Об'єктом експертного дослідження є матеріальні об'єкти (об'єкти, предмети, сліди тощо), отримані в ході проведення слідчих (розшукових) і процесуальних дій.

За видами носія інформації об'єкти судової експертизи поділяють на об'єкти-відображення, об'єкти-предмети, об'єкти-речовини. До **об'єктів-відображень** належать такі носії інформації, у яких відображено дані про інший об'єкт, що виникли під впливом механізму слідоутворення. **Об'єкти-предмети** можуть бути як слідоутворюючими, так і такими, що несуть інформацію про подію самим фактом свого знаходження в певному місці та які мають значення для вивчення цієї події. **Об'єктами-речовинами** є сипучі, рідкі, газоподібні речовини (наприклад, плями крові, виділення організму людини, частки пилу, запахової речовини тощо).

Залежно від їх місця в процесі вирішення експертного завдання об'єкти можуть бути основними і допоміжними, а залежно від обсягу – повними і частковими, одиничними або численними. За рівнем і значенням інформації, що в них міститься, об'єкти судової експертизи поділяють на високо-, середньо- і малоінформативні. Об'єкти, які не містять інформації за цією класифікацією, є непридатними.

Під час підготовки матеріалів для проведення експертного дослідження слідчий повинен визначити кількість об'єктів, що надаються на експертизу, а також ті матеріали провадження, з яких встановлюються фактичні дані, які необхідні для надання обґрунтованого висновку. Вихідні дані для різних видів дослідження можуть бути отримані під час проведення огляду, огляду трупа, освідування, слідчого експерименту, допитів свідка, потерпілого, підозрюваного тощо.

Матеріали на експертизу надає сторона кримінального провадження, яка залучає експерта для проведення експертизи, або суд. Якщо поданих матеріалів недостатньо для проведення експертизи, то експерт може відмовитися від надання висновку і заявити клопотання про надання додаткових матеріалів і зразків (п. 2 ч. 3 ст. 69 КПК України). За власною ініціативою збирати матеріали для проведення експертизи експерт не має права (ч. 4 ст. 69 КПК України).

У певних випадках для проведення експертного дослідження експертові необхідно надати також порівняльні матеріали (зразки почерку, зразки крові тощо). Необхідність у порівняльних зразках може бути встановлена спеціалістом, залученим слідчим для надання відповідної допомоги. Визначивши на основі аналізу матеріалів кримінального провадження, які властивості та ознаки повинні мати порівняльні матеріали, спеціаліст рекомендує слідчому кількісний і якісний склад об'єктів (зразків) для порівняльного дослідження, що мають бути репрезентативними та порівнюваними.

Зразками для порівняльного дослідження прийнято вважати матеріальні об'єкти, що відображають ознаки та властивості інших об'єктів, отримані в установленому законом порядку для проведення ідентифікації або визначення родової чи групової належності матеріальних об'єктів, а також виявлення інших обставин, які позитивно впливають на процес розслідування.

Залежно від способу отримання зразків їх поділяють на: вільні, умовно вільні, експериментальні.

Вільні зразки, як правило, створені ще до відкриття кримінального провадження і взагалі не мають до нього безпосереднього відношення (наприклад, рукописи, друковані тексти, підписи, відбитки печаток і штампів тощо). Такі зразки отримуються слідчим під час проведення слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій.

Умовно вільними зразками є такі, що виконані після відкриття кримінального провадження, але не у зв'язку з підготовкою матеріалів до експертизи (наприклад, зразки підпису чи почерку особи у протоколі, складеному за результатами проведення слідчих (розшукових) дій, тощо).

Експериментальні зразки спеціально відбираються з метою проведення експертизи. Такі зразки повинні бути достовірними (не може бути сумнівів щодо їх походження), репрезентативними (достатніми за кількістю та якістю), допустимими (отримані та збережені з дотри-

манням вимог закону), стабільними (здатність зразків протягом тривалого часу зберігати ідентифікаційні ознаки).

У випадку необхідності отримання зразків для проведення експертизи їх відбирає сторона кримінального провадження, яка звернулася за проведенням експертизи, або за клопотанням якої експертиза призначена слідчим суддею. У випадку, якщо проведення експертизи доручено судом, відібрання зразків для її проведення здійснює суд або за його дорученням залучений спеціаліст (ч. 1 ст. 245 КПК України).

Процесуальною підставою для отримання зразків є постанова слідчого, прокурора (ч. 3 ст. 110 КПК України), що проводять досудове розслідування, або ухвала слідчого судді, суду (ст. 164 КПК України).

Відбирання зразків із речей та документів здійснюється відповідно до положень про тимчасовий доступ до речей і документів, закріплених у ст.ст. 160–166 КПК України. Відбирання біологічних зразків у особи здійснюють за правилами, передбаченими ст. 241 КПК України. Суттєву допомогу слідчому у підготовці таких матеріалів можуть надати спеціалісти, залучені відповідно до ст. 71 КПК України.

Негласне отримання зразків для порівняльного дослідження може бути здійснене лише у випадку, якщо їх отримання відповідно до ст. 245 КПК України неможливе без завдання значної шкоди для кримінального провадження.

Негласне отримання зразків здійснюється на підставі ухвали слідчого судді, постановленої за клопотанням прокурора, або за клопотанням слідчого, погодженого з прокурором, у порядку, передбаченому ст.ст. 246, 248, 249 КПК України (ч. 1, 2 ст. 274 КПК України).

У випадках необхідності призначення додаткової або повторної експертизи, крім вказаних вище матеріалів, експерт повинен направити і висновки попередніх експертиз з усіма додатками (фотознімками, порівняльними зразками тощо), а також додаткові матеріали, що стосуються предмета експертизи, які були зібрані після оформлення первинного висновку.

8. З'ясування необхідності присутності під час проведення експертизи слідчого, підозрюваного та інших осіб. Під час проведення експертного дослідження можуть бути присутніми:

- слідчий (за винятком проведення судово-медичної експертизи особи іншої статі, пов'язаної з її оголенням);
- підозрюваний та інша особа (з дозволу слідчого);
- лікарі лікувально-профілактичної установи під час проведення судово-медичної експертизи з дозволу слідчого.

Слідчий під час проведення експертизи може: 1) отримати від експерта інформацію про надані об'єкти (наприклад, визначити вид, модель вогнепальної зброї за вилученою з тіла потерпілого кулею ще до складання висновку експерта); 2) роз'яснити експерту зміст поставлених для вирішення експертизи питань; 3) за необхідності поставити додаткові питання експерту; 4) своєчасно надати експерту додаткові матеріали для проведення експертизи тощо.

Підозрюваний, присутній під час проведення експертизи, може роз'яснити свої дії, пов'язані з професійною або службовою діяльністю (наприклад, запобігання порушень правил техніки безпеки на підприємстві).

9. Вибір державної експертної установи (підрозділу) або приватної експерта. Експертну установу (підрозділ) обирають за відомчотериторіальним принципом з урахуванням виду експертизи, об'єктів дослідження та характеру питань, що підлягають дослідженню. Проведення експертизи доручається експертам державних спеціалізованих установ і судовим експертам, ліцензованим Міністерством юстиції України й внесеним до Державного реєстру атестованих судових експертів, а також іншим фахівцям із відповідних галузей знань. Криміналістичні, судово-медичні та судово-психіатричні експертизи здійснюють тільки державні спеціалізовані установи, до яких належать: науково-дослідні установи судових експертиз Міністерства юстиції України; науково-дослідні установи судових експертиз, судово-медичні та судово-психіатричні установи Міністерства охорони здоров'я України; експертні служби Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства оборони України, Служби безпеки України.

Для проведення деяких видів експертиз, які не здійснюються виключно державними спеціалізованими установами, за рішенням особи або органу, що призначили судову експертизу, можуть залучатися, крім судових експертів, також інші фахівці з відповідних галузей знань.

Слідчий (суд), доручаючи проведення експертизи експертам державної експертної установи, може не зазначати конкретного експерта, а лише назву експертної установи. У такому випадку керівник експертної установи, враховуючи вид експертизи, об'єкт і предмет дослідження, призначає експерта (або експертів). Відомості щодо спеціальності та компетенції експерта, який є співробітником експертної установи, встановлює керівник експертної установи та відображає в окремій довідці або у висновку експерта.

Якщо експерт призначається безпосередньо з Державного реєстру атестованих судових експертів (його прізвище зазначають у постанові про призначення експертизи), то слідчий, прокурор зобов'язані з'ясувати необхідні відомості щодо спеціальності, компетенції та незацікавленості експерта у кримінальному провадженні, а також, чи немає визначених законом перешкод для доручення цьому експерту проведення експертизи (дієздатність, судимість і наявність підстав для відводу).

10. Винесення постанови (ухвали) про призначення експертизи. Експертиза призначається за вмотивованою постановою слідчого, прокурора або ухвалою слідчого судді. Сторона захисту укладає договір про залучення експерта для проведення експертизи.

Постанова (ухвала) про призначення експертизи містить три частини: вступна, описова і резолютивна. У вступній частині постанови вказується дата і місце її складання, посада, звання і прізвище особи, яка винесла постанову, найменування кримінального провадження, в якому призначено експертизу. В описовій частині коротко викладаються обставини кримінального провадження, відомості про об'єкти експертизи (обставини, пов'язані з їх виявленням, вилученням, зберіганням тощо), підстави для призначення експертизи. Резолютивна частина містить рішення про призначення експертизи, її вид, прізвище експерта або назву експертної установи, питання, на які експерт повинен дати відповідь, перелік матеріалів, наданих експерту.

4. ВИСНОВОК ЕКСПЕРТА: ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТ

Висновок експерта – це докладний опис проведених експертом досліджень і зроблені за їх результатами висновки, обґрунтовані відповіді на запитання, поставлені особою, яка залучила експерта, або слідчим суддею чи судом, що доручив проведення експертизи (ч. 1 ст. 101 КПК України). Він повинен відповідати певним вимогам, зокрема: логічність, послідовність і чіткість викладу матеріалу; детальність опису виконаного експертом дослідження; належне обґрунтування отриманих результатів.

Висновок експерта складається з трьох частин: вступної (Вступ), дослідницької (Дослідження) і заключної (Висновки), з обов'язковим зазначенням його реквізитів (найменування документа, дата складан-

ня та номер висновку, категорії експертизи (додаткова, повторна, комісійна, комплексна), вид експертизи (за галуззю знань).

У вступній частині зазначаються такі дані: відомості про орган або особу, яка призначила експертизу (залучила експерта); права підстава для проведення експертизи (постанова або ухвала, коли і ким видана); реєстраційний номер кримінального провадження, за яким призначена експертиза; короткий виклад обставин кримінального провадження, що зумовили призначення експертизи (фактичні підстави), і перелік питань, які поставлені на вирішення експертизи; відомості про експерта або експертів (прізвище, ім'я та по батькові, посада, клас судового експерта, науковий ступінь і вчене звання, освіта, освітньо-кваліфікаційний рівень, експертна спеціальність, стаж експертної роботи, дата видачі та номер свідоцтва про присвоєння кваліфікації судового експерта, ким видане і термін дії); відмітка, що експерта попереджено про кримінальну відповідальність за надання завідомо неправдивого висновку та відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків; перелік об'єктів і зразків, що підлягають дослідженню; відомості про надані матеріали кримінального провадження (у тому числі вид (назва) матеріалів (документів) і кількість аркушів); спосіб доставки та вид упаковки досліджуваних об'єктів із зазначенням у необхідних випадках відомостей про те, чи впливав спосіб упаковки на їх збереженість; запис про відповідність матеріалів та об'єктів, що надійшли до експертної установи (експерта), матеріалам, зазначеним у документі про призначення експертизи (залучення експерта); відомості про процесуальні підстави та осіб, які були присутні під час проведення експертизи (прізвище, ім'я, по батькові, процесуальний статус); нормативні акти, методики, рекомендована науково-технічна та довідкова література, інші інформаційні джерела, які використовувалися експертом при вирішенні поставлених питань (за правилами бібліографічного опису).

Якщо експерт заявляв клопотання про надання додаткових матеріалів і зразків, то про це також вказується у вступній частині із зазначенням дати направлення клопотання, відомостей про наслідки розгляду клопотання та дати надходження додаткових матеріалів.

При проведенні додаткової або повторної експертизи у вступній частині зазначаються відомості про попередні експертизи (прізвище експерта, назва експертної установи чи місце роботи експерта, номер і дата висновку експертизи, висновки попередніх експертиз); зміст

питань, які були поставлені перед експертом на додаткове або повторне вирішення, а також підстави призначення додаткової або повторної експертизи, які вказані у постанові (ухвалі) про її призначення.

Під час проведення комісійної або комплексної експертизи у вступі додатково зазначаються дані про голову комісії експертів і відомості про експертизи, результати яких задані органом (особою), який призначив експертизу, як вихідні дані.

У вступній частині висновку також повинні бути викладені відомості, виявлені під час проведення експертизи, які мають значення для кримінального провадження і стосовно яких не були поставлені питання (питання, які вирішуються експертом у порядку експертної ініціативи).

У дослідницькій частині висновку експерта відображається увесь процес експертного дослідження та отримані на його підставі результати. У цій частині зазначають відомості про вид і стан об'єктів, наданих для дослідження, та які з них були використані експертом; застосовані методи (методики) дослідження, умови їх застосування; посилання на ілюстрації, додатки та необхідні роз'яснення до них; експертну оцінку результатів дослідження. Докладно описуються всі дії, які проводив експерт з об'єктами, стан цих об'єктів, форма, колір, розмір тощо. Опис здійснюють, як правило, відповідно до послідовності дослідження та його методів. Експерт повинен пояснити сутність і зміст методів дослідження, обґрунтувати, чому саме ця методика була використана в процесі дослідження, якщо таких методик існує кілька. Опис процесу застосовування інструментальних методів дослідження та проведення експертних експериментів можуть обмежуватись викладенням кінцевих результатів (графіки, діаграми, таблиці, матеріали експертних експериментів слід зберігати в наглядних експертних провадженнях і на вимогу органу (особи), який призначив експертизу, можуть надаватись їм для ознайомлення).

У відповідних випадках експерт наводить посилання на висновки інших експертів, використані як вихідні, на матеріали провадження, проаналізовані в межах спеціальних знань експерта і предмета експертизи, довідкові дані. Якщо експерт був присутнім під час вчинення процесуальних дій, що стосуються предметів та об'єктів дослідження, то він вказує на це, якщо їх результати потрібні для обґрунтування висновків. За необхідності експерт наводить довідково-нормативні документи, якими він керувався, відомості про літературні джерела, що були використані під час проведення досліджень, посилання на ілюстрації,

креслення, схеми, діаграми, фотознімки, що забезпечує наочність, підвищує переконливість висновків, уточнює процес дослідження.

Якщо під час проведення повторної експертизи отримано інші результати, то в дослідницькій частині вказують причини розбіжностей із результатами первинної експертизи. У разі проведення комплексної експертизи кожний експерт викладає та підписує дослідницьку частину висновку окремо. Під час проведення комісійної або комплексної експертизи узагальнення та оцінку результатів досліджень, які є підставою для формулювання висновків, фіксують у синтезуючому розділі дослідницької частини висновку експертів. Наприкінці дослідницької частини висновку експерт викладає результати дослідження і на їх основі формулює власні висновки, спираючись на наукові положення та дані, отримані дослідним шляхом. За наявності в документі про призначення експертизи (залучення експерта) питань, які не належать до предмета експертизи або не входять до компетенції експерта, вказуються причини, з яких ці питання не можуть бути вирішені.

У заключній частині викладаються висновки за результатами дослідження у вигляді змістовних науково обґрунтованих відповідей на поставлені питання в послідовності, що визначена у вступній частині. На кожне з поставлених питань має бути надана відповідь по суті. Якщо на якесь питання немає відповіді через неможливість його вирішення, експерт зобов'язаний як у дослідницькій, так і в заключній частині зазначити, з яких причин неможливо надати відповідь на це питання. Саме ця частина висновку експерта є кінцевою (остаточною) метою дослідження та визначає його доказове значення у кримінальному провадженні.

До свого висновку експерт може включити додатки (креслення, схеми, діаграми, фототаблиці тощо), які наочно демонструють матеріали дослідження, на основі яких експерт зробив висновки. Висновок експерта та додатки до нього підписує кожен експерт, який проводив дослідження, підписи засвідчують відбитком печатки експертної установи. Якщо експерт не є працівником державної спеціалізованої установи і працює на професійній основі самостійно, він засвідчує наданий ним висновок своїм підписом і печаткою (із зазначенням реєстраційного номера облікової картки платника податків (ідентифікаційного номера) або серії та номера паспорта (для фізичних осіб, які через свої релігійні переконання в установленому порядку відмовилися від прийняття реєстраційного номера облікової картки платника податків).

Питання для самоконтролю:

1. Дайте визначення поняття «спеціальні знання».
2. Дайте визначення поняття «судова експертиза».
3. Назвіть види судових експертиз.
4. Яка відмінність між комісійною та комплексною судовою експертизою?
5. Чим відрізняються повторна та додаткова експертизи?
6. У яких випадках обов'язково призначають експертизу?
7. Які є етапи підготовки до проведення експертизи?
8. Яким вимогам повинні відповідати питання, поставлені експерту?
9. Що таке зразки для порівняльного дослідження та які їх види?
10. Назвіть структуру висновку експерта і дайте її коротку характеристику.

Список використаних і рекомендованих джерел:

1. Про судову експертизу [Електронний ресурс] : Закон України від 25 лют. 1994 р. № 4038-ХІІ (із змінами та доповненнями). – Режим доступу до нормативно-правових документів: <http://www.rada.gov.ua>. – Назва з екрану.
2. Інструкція про особливості здійснення судово-експертної діяльності атестованими судовими експертами, що не працюють у державних спеціалізованих експертних установах [Електронний ресурс]: наказ Міністерства юстиції України від 12 груд. 2011 р. № 3505/5, зареєстрована в Міністерстві юстиції України 12 груд. 2011 р. за № 1431/20169 (із змінами та доповненнями). – Режим доступу до нормативно-правових документів: <http://www.rada.gov.ua>. – Назва з екрану.
3. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень [Електронний ресурс] : наказ Міністерства юстиції України від 08 жовт. 1998 р. № 53/5 (у ред. наказу Міністерства юстиції України від 26 груд. 2012 р. № 1950/5) (із змінами та доповненнями). – Режим доступу до нормативно-правових документів: <http://www.rada.gov.ua>. – Назва з екрану.
4. Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень [Електронний ресурс] : наказ Міністерства юстиції України від

- 08 жовт. 1998 р. № 53/5 (у ред. наказу Міністерства юстиції України від 26 груд. 2012 р. № 1950/5) (із змінами та доповненнями). – Режим доступу до нормативно-правових документів: <http://www.rada.gov.ua>. – Назва з екрану.
5. Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів [Електронний ресурс]: наказ Міністерства юстиції України 03 берез. 2015 р. № 301/5, зареєстровано в Міністерстві юстиції України 04 берез. 2015 р. за № 249/26694. – Режим доступу до нормативно-правових документів: <http://www.rada.gov.ua>. – Назва з екрану.
 6. Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах [Електронний ресурс] : Постанова Пленуму Верховного Суду України № 8 від 30 трав. 1997 р. (із змінами та доповненнями). – Режим доступу до нормативно-правових документів: <http://www.rada.gov.ua>. – Назва з екрану.
 7. Актуальні питання призначення та проведення експертиз в Україні : навч. посіб. / [Є. М. Блажівський [та ін.]; за заг. ред. Є. М. Блажівського. – К. : Нац. акад. прокуратури України; Центр учбової літ-ри, 2013. – 304 с.
 8. Експертизи в судовій практиці / за заг. ред. В. Г. Гончаренка. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – 400 с.
 9. *Зинин А. М.* Судебная експертиза / А. М. Зинин, Н. П. Майлис. – М. : Право и закон, 2002. – 318 с.
 10. *Клименко Н. І.* Судова експертологія: курс лекцій: навч. посіб. [для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] / Н. І. Клименко. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – 528 с.
 11. *Клименко Н. І.* Сучасний стан, проблеми і перспективи розвитку та підвищення ефективності судових експертиз / Н. І. Клименко, Н. О. Комісарова, М. Л. Комісаров. – Донецьк : Донецьк. юрид. ін-т МВС України, 2012. – 233 с.
 12. *Лисиченко В. К.* Использование специальных познаний в следственной и судебной практике : учеб. пособ. / В. К. Лисиченко, В. В. Циркаль. – К. : КГУ, 1987. – 100 с.
 13. *Щербаковський М. Г.* Призначення та провадження судових експертиз / М. Г. Щербаковський. – Х. : Фактор, 2011. – 400 с.

§ 7. Організація проведення негласних слідчих (розшукових) дій

1. *Поняття та види негласних слідчих (розшукових) дій*
2. *Класифікація негласних слідчих (розшукових) дій*
3. *Організація проведення негласних слідчих (розшукових) дій*
4. *Фіксація ходу і результатів негласних слідчих (розшукових) дій*

1. ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ НЕГЛАСНИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ

Негласні слідчі (розшукові) дії – це заходи, що складаються з сукупності пошуко-пізнавальних та посвідчувальних прийомів, відомості про факт та методи поведення яких не підлягають розголошенню, проводяться уповноваженим кримінальним процесуальним законом суб'єктом з метою виявлення й закріплення фактичних даних і відомостей про їх джерела для отримання доказів у кримінальному провадженні та їх перевірки.

У законодавстві негласні слідчі (розшукові) дії визначаються як різновид слідчих (розшукових) дій, відомості про факт та методи поведення яких не підлягають розголошенню (ч. 1 ст. 246 КПК України).

Правову основу проведення негласних слідчих (розшукових) дій, захисту інформації при їх проведенні становлять Конституція України, Кримінальний процесуальний кодекс України, Кримінальний кодекс України, Закони України «Про прокуратуру», «Про державну таємницю», «Про оперативно-розшукову діяльність», Порядок організації та забезпечення режиму секретності в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 02 жовтня 2003 р. № 1561–12, Звід відомостей, що становлять державну таємницю, затверджений наказом Служби безпеки України від 12 серпня 2005 р. № 440 і зареєстрований в Міністерстві юстиції України 17 серпня 2005 р. за № 3902/11182, та інші нормативно-правові акти.

Видами негласних слідчих (розшукових) дій є такі:

Аудіо-, відеоконтроль особи (ст. 260 КПК України) є різновидом втручання у приватне спілкування, яке проводиться без її відома на підставі ухвали слідчого судді, якщо є достатні підстави вважати, що розмови цієї особи або інші звуки, рухи, дії, пов'язані з її діяльністю або місцем перебування тощо, можуть містити відомості, які мають значення для досудового розслідування (ст. 260 КПК України).

Сутність цієї негласної слідчої (розшукової) дії полягає в негласній (без відома особи) фіксації та обробці із використанням технічних засобів розмови цієї особи або інших звуків, рухів, дій, пов'язаних з її діяльністю або місцем перебування тощо.

Накладення арешту на кореспонденцію (ст. 261 КПК України) полягає в забороні установам зв'язку та фінансовим установам вручення кореспонденції адресату без відповідної вказівки слідчого, прокурора; негласному відкритті й огляді затриманої кореспонденції, на яку накладено арешт, її виїмки або зняття копії чи отриманні зразків, нанесенні на виявлені речі і документи спеціальних позначок, обладнання їх технічними засобами контролю, заміні речей і речовин, що становлять загрозу для оточуючих чи заборонені у вільному обігу, на їх безпечні аналоги.

Відповідно до ч. 2 ст. 261 КПК України арешт на кореспонденцію накладається, якщо під час досудового розслідування є достатні підстави вважати, що поштово-телеграфна кореспонденція певної особи іншим особам або інших осіб їй може містити відомості про обставини, які мають значення для досудового розслідування, або речі і документи, що мають істотне значення для досудового розслідування. Кореспонденцією є листи усіх видів, бандеролі, посилки, поштові контейнери, перекази, телеграми, інші матеріальні носії передавання інформації між особами.

Накладення арешту на кореспонденцію може здійснюватися лише на підставі ухвали слідчого судді. Після закінчення строку, визначеного в ухвалі, накладений на кореспонденцію арешт вважається скасованим.

Накладення арешту на кореспонденцію надає право слідчому здійснювати огляд і виїмку цієї кореспонденції. Огляд і виїмка кореспонденції (ст. 262 КПК України) проводиться в установі зв'язку, якій доручено здійснювати контроль і затримувати цю кореспонденцію, за участю представника цієї установи, а за необхідності – за участю

спеціаліста. У присутності зазначених осіб слідчий вирішує питання про відкриття і оглядає затриману кореспонденцію.

При виявленні в кореспонденції речей (у тому числі речовин), документів, що мають значення для певного досудового розслідування, слідчий у межах, визначених ухвалою слідчого судді, здійснює виїмку відповідної кореспонденції або обмежується зняттям копій чи отриманням зразків з відповідних відправлень. Зняття копій чи отримання зразків здійснюється з метою збереження конфіденційності накладення арешту на кореспонденцію. У разі необхідності особою, яка проводить огляд поштово-телеграфної кореспонденції, може бути прийняте рішення про нанесення на виявлені речі і документи спеціальних позначок, обладнання їх технічними засобами контролю, заміну речей і речовин, що становлять загрозу для оточуючих чи заборонені у вільному обігу, на їх безпечні аналоги. У разі відсутності речей чи документів, які мають значення для досудового розслідування, слідчий дає вказівку про вручення оглянутої кореспонденції адресату.

Про кожен випадок проведення огляду, виїмки або затримання кореспонденції складається протокол, в якому обов'язково зазначається, які саме відправлення були оглянуті, що з них вилучено і що має бути доставлено адресату або тимчасово затримано, з яких відправлень знято копії чи отримано зразки, а також про проведення інших дій, передбачених ч. 2 ст. 262 КПК України.

Керівники та працівники установ зв'язку зобов'язані сприяти проведенню негласної слідчої (розшукової) дії і не розголошувати факт її проведення чи отриману інформацію.

Зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж полягає в негласному проведенні із застосуванням відповідних технічних засобів спостереження, відбору та фіксації змісту інформації, яка передається особою, а також одержанні, перетворенні і фіксації різних видів сигналів, що передаються каналами зв'язку (знаки, сигнали, письмовий текст, зображення, звуки, повідомлення будь-якого виду).

Зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж поділяється на:

- контроль за телефонними розмовами, що полягає в негласному проведенні із застосуванням відповідних технічних засобів, у тому числі встановлених на транспортних телекомунікаційних мережах, спостереження, відбору та фіксації змісту

телефонних розмов, іншої інформації та сигналів (SMS, MMS, факсимільний зв'язок, модемний зв'язок тощо), які передаються телефонним каналом зв'язку, що контролюється;

- зняття інформації з каналів зв'язку, що полягає в негласному одержанні, перетворенні і фіксації із застосуванням технічних засобів, у тому числі встановлених на транспортних телекомунікаційних мережах, у відповідній формі різних видів сигналів, які передаються каналами зв'язку мережі Інтернет, інших мереж передачі даних, що контролюються.

Зняття інформації з транспортних телекомунікаційних є різновидом втручання у приватне спілкування, яке проводиться без відома осіб, які використовують засоби телекомунікацій для передавання інформації, на підставі ухвали слідчого судді, в якій у цьому випадку додатково повинні бути зазначені ідентифікаційні ознаки, які дозволять унікально ідентифікувати абонента спостереження, транспортну телекомунікаційну мережу, кінцеве обладнання, на якому може здійснюватися втручання у приватне спілкування (ч. 2 ст. 263 КПК України).

Зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж доручається лише відповідним підрозділам органів внутрішніх справ та Служби безпеки України. Керівники та працівники операторів телекомунікаційного зв'язку зобов'язані сприяти виконанню дій із зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж, вживати необхідних заходів щодо нерозголошення факту проведення таких дій та отриманої інформації, зберігати її в незмінному вигляді.

Відповідно до ст. 265 КПК України, що визначає порядок фіксації та збереження інформації, отриманої з телекомунікаційних мереж за допомогою технічних засобів та в результаті зняття відомостей з електронних інформаційних систем, зміст інформації, що передається особами через транспортні телекомунікаційні мережі, з яких здійснюється зняття інформації, зазначається у протоколі про проведення зазначеної негласної слідчої (розшукової) дії. При виявленні в інформації відомостей, що мають значення для конкретного досудового розслідування, в протоколі відтворюється відповідна частина такої інформації, після чого прокурор вживає заходів для збереження знятої інформації.

Дослідження інформації, отриманої при застосуванні технічних засобів, у разі необхідності здійснюється за участю спеціаліста. Слідчий вивчає зміст отриманої інформації, про що складає протокол. При

виявленні відомостей, що мають значення для досудового розслідування і судового розгляду, в протоколі відтворюється відповідна частина інформації, після чого прокурор вживає заходів для збереження отриманої інформації.

Технічні засоби, що застосовувалися, а також первинні носії отриманої інформації повинні зберігатися до набрання законної сили вироком суду. Вони можуть бути предметом дослідження відповідних спеціалістів або експертів у порядку, передбаченому КПК України (ст. 266 КПК України).

Зняття інформації з електронних інформаційних систем без відома її власника, володільця або утримувача (ст. 264 КПК України) полягає в одержанні інформації, у тому числі із застосуванням технічного обладнання, яка міститься в електронно-обчислювальних машинах (комп'ютер), автоматичних системах, комп'ютерній мережі.

Зняття інформації з електронних інформаційних систем або її частини, доступ до яких не обмежується її власником, володільцем або утримувачем чи не пов'язаний з подоланням системи логічного захисту (ч. 2 ст. 264 КПК України), полягає в одержанні інформації із електронних інформаційних систем, що містять відповідну інформацію, у тому числі із застосуванням технічного обладнання.

Зміст інформації, одержаної внаслідок здійснення зняття відомостей з електронних інформаційних систем або їх частин, фіксується на відповідному носіїві особою, яка здійснювала зняття та зобов'язана забезпечити обробку, збереження або передавання інформації (ч. 2 ст. 265 КПК України). Дослідження знятої інформації відбувається в порядку, встановленому ст. 266 КПК України.

Обстеження публічно не доступних місць, житла чи іншого володіння особи (ст. 267 КПК України) полягає в таємному проникненні слідчого чи уповноваженої особи без відома власника чи володільця, приховано, під псевдонімом або із застосуванням технічних засобів у приміщення та інше володіння для встановлення технічних засобів аудіо-, відеоконтролю особи або безпосередньо з метою виявлення і фіксації слідів злочину, проведення огляду, виявлення документів, речей, що мають значення для досудового розслідування, виготовлення копій чи їх зразків, виявлення осіб, які розшукуються, або з іншою метою для досягнення цілей кримінального провадження.

Публічно недоступним є місце, до якого неможливо увійти або в якому неможливо перебувати на правових підставах без отримання

на це згоди власника, користувача або уповноважених ними осіб. Приміщення, які спеціально призначені для утримання осіб, права яких обмежені відповідно до закону (приміщення з примусового утримання осіб у зв'язку відбуттям покарання, затримання, взяттям під варту тощо), мають статус публічно доступних (ч. 2, 3 ст. 267 КПК України).

Обстеження шляхом таємного проникнення до публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи проводиться на підставі ухвали слідчого судді.

Установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу (ст. 268 КПК України) полягає в застосуванні технічного обладнання для локалізації місцезнаходження радіоелектронного засобу, у тому числі мобільного терміналу, систем зв'язку та інших радіовипромінювальних пристроїв, активованих у мережах операторів рухомого (мобільного) зв'язку, без розкриття змісту повідомлень, що передаються, якщо в результаті його проведення можна встановити обставини, які мають значення для кримінального провадження.

Установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу проводиться на підставі ухвали слідчого судді, в якій додатково повинні бути зазначені ідентифікаційні ознаки, які дозволять унікально ідентифікувати абонента спостереження, транспортну телекомунікаційну мережу, кінцеве обладнання.

Спостереження за особою в публічно доступних місцях (ст. 269 КПК України) полягає у візуальному спостереженні за особою слідчим чи уповноваженою особою для фіксації її пересування, контактів, поведінки, перебування в певному, публічно доступному місці тощо або застосуванні з цією метою спеціальних технічних засобів для спостереження.

Спостереження за річчю або місцем у публічно доступних місцях (ст. 269 КПК України) полягає у візуальному спостереженні за певною річчю або певним місцем слідчим чи уповноваженою особою для фіксації її переміщення, контактів з нею певних осіб, подій у певному місці для перевірки відомостей під час досудового розслідування тяжкого або особливо тяжкого злочину або застосуванні з цією метою спеціальних технічних засобів для спостереження.

Моніторинг банківських рахунків (ст. 269¹ КПК України) полягає у наданні банком в поточному режимі (до виконання відповідної операції, а у разі неможливості – негайно після її виконання) інформації про операції, що здійснюються на одному або декількох банківських рахунках.

Аудіо-, відеоконтроль місця (ст. 270 КПК України) полягає у застосуванні технічного обладнання у публічно доступному місці з метою фіксації відомостей (розмов, поведінки осіб, інших подій), які мають значення для кримінального провадження, без відома присутніх у ньому осіб.

Контроль за вчиненням злочину (ст. 271 КПК України):

Контрольована поставка полягає в організації і здійсненні слідчим та оперативним підрозділом контролю за переміщенням (перевезенням, пересиланням, передачею, ввезенням, вивезенням з України чи транзитним переміщенням її територією) товарів, предметів і речовин, у тому числі заборонених до обігу, з метою виявлення ознак злочину та фіксації фактичних даних про протиправні діяння осіб, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України.

Контрольована закупка полягає в імітації придбання або отримання, у тому числі безоплатного, у фізичних та юридичних осіб незалежно від форм власності товару, який перебуває у вільному обігу, з метою викриття і документування факту вчинення злочину та особи, яка його вчинила.

Оперативна закупка полягає в імітації придбання або отримання, у тому числі безоплатного, у фізичних та юридичних осіб незалежно від форм власності товару, обіг якого обмежений чи заборонений чинним законодавством, з метою викриття і документування факту вчинення злочину та особи, яка його вчинила.

Спеціальний слідчий експеримент полягає у створенні слідчим та оперативним підрозділом відповідних умов в обстановці, максимально наближеній до реальної, з метою перевірки дійсних намірів певної особи, у діях якої вбачаються ознаки тяжкого чи особливо тяжкого злочину, спостереження за її поведінкою та прийняттям нею рішень щодо вчинення злочину.

Імітування обстановки злочину полягає в діях слідчого, уповноваженої особи, з використанням імітаційних засобів, які створюють у оточуючих уяву про вчинення реального злочину, з метою його запобігання та викриття відомої чи невідомої особи (осіб), яка планувала чи замовляла його вчинення.

Відповідно до ч. 3 ст. 271 КПК України під час підготовки та проведення заходів з контролю за вчиненням злочину забороняється провокувати (підбурювати) особу на вчинення цього злочину з метою його подальшого викриття, допомагаючи особі вчинити злочин, який

вона би не вчинила, як би слідчий цьому не сприяв, або з цією самою метою впливати на її поведінку насильством, погрозами, шантажем. Здобути в такий спосіб речі і документи не можуть бути використані у кримінальному провадженні.

Про результати контролю за вчиненням злочину складається протокол, до якого додаються речі і документи, отримані під час проведення цієї негласної слідчої (розшукової) дії. Якщо контроль за вчиненням злочину закінчується відкритим фіксуванням, про це складається протокол у присутності такої особи.

Порядок проведення контрольованої поставки, контрольованої та оперативної закупки, спеціального слідчого експерименту, імітування обстановки злочину визначається законодавством. Контроль за вчиненням злочину щодо незаконного переміщення через територію України транзитом, ввезення до України або вивезення за межі України речей, вилучених з вільного обігу, або інших речей чи документів може бути проведений у порядку, передбаченому законодавством, за домовленістю з відповідними органами іноземних держав або на підставі міжнародних договорів України (ч. ч. 5, 6 ст. 271 КПК України).

Відповідно до ч. 4 ст. 246 КПК України виключно прокурор має право прийняти рішення про проведення контролю за вчиненням злочину. Прокурор у своєму рішенні про проведення цієї негласної слідчої (розшукової) дії, крім відомостей, передбачених ст. 251 КПК України, зобов'язаний: 1) викласти обставини, які свідчать про відсутність під час негласної слідчої (розшукової) дії провокування особи на вчинення злочину; 2) зазначити про застосування спеціальних імітаційних засобів.

Якщо при проведенні контролю за вчиненням злочину виникає необхідність тимчасового обмеження конституційних прав особи, воно має здійснюватися в межах, які допускаються Конституцією України, на підставі рішення слідчого судді згідно з вимогами КПК України (ч. 8 ст. 271 КПК України).

Виконання спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації (ст. 272 КПК України) полягає в організації слідчим і оперативним підрозділом введення уповноваженої ними особи, яка відповідно до закону виконує спеціальне завдання, в організовану групу чи злочинну організацію під легендою прикриття для отримання речей і документів,

відомостей про її структуру, способи і методи злочинної діяльності, які мають значення для розслідування злочину або злочинів, які вчиняються цими групами.

Виконання такого завдання здійснюється на підставі постанови слідчого, погодженої з керівником органу досудового розслідування, або постанови прокурора зі збереженням у таємниці достовірних відомостей про особу і не потребує дозволу слідчого судді. У постанові, крім відомостей, передбачених ст. 251 КПК України, зазначається: 1) обґрунтування меж спеціального завдання; 2) використання спеціальних несправжніх (імітаційних) засобів.

Виконання спеціального завдання не може перевищувати шість місяців, а в разі необхідності строк його виконання продовжується слідчим за погодженням з керівником органу досудового розслідування або прокурором на строк, який не перевищує строку досудового розслідування (ч. 4 ст. 272 КПК України).

Негласне отримання зразків, необхідних для порівняльного дослідження (ст. 274 КПК України), полягає в діях слідчого чи уповноваженої особи, які дозволяють без відома власника чи володільця отримати зразки матеріалів, сировини, виробів тощо, у тому числі в публічно не доступних місцях, що може бути здійснене лише у випадку, якщо їх отримання відповідно до ст. 245 КПК України неможливе без завдання значної шкоди для кримінального провадження.

Негласне отримання зразків здійснюється на підставі ухвали слідчого судді, постановленої за клопотанням прокурора, або за клопотанням слідчого, погодженого з прокурором, у порядку, передбаченому ст. ст. 248, 249 КПК України. У клопотанні прокурора, слідчого про надання дозволу на негласне отримання зразків, необхідних для порівняльного дослідження, та в ухвалі слідчого судді додатково зазначаються відомості про конкретні зразки, які планується отримати (ч. 3 ст. 274 КПК України). Повторне отримання зразків здійснюється відкрито, якщо втрачається необхідність зберігати таємницю щодо факту дослідження попередніх зразків, отриманих негласно (ч. 4 ст. 274 КПК України).

2. КЛАСИФІКАЦІЯ НЕГЛАСНИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ

Різноманітність негласних слідчих (розшукових) дій вимагає їх **класифікації**, яку можна провести за наступними критеріями:

1. *Залежно від можливості втручання у приватне спілкування під час провадження негласної слідчої (розшукової) дії:*

- а) негласні слідчі (розшукові) дії, під час проведення яких здійснюється втручання у приватне спілкування (закріплені у § 2 гл. 21 КПК України);
- б) негласні слідчі (розшукові) дії, не пов'язані із втручанням у приватне спілкування (закріплені у § 3 гл. 21 КПК України).

2. *Залежно від тяжкості злочину, під час розслідування якого можуть бути проведені негласні слідчі (розшукові) дії:*

- а) які проводяться виключно у кримінальному провадженні щодо тяжких або особливо тяжких злочинів (аудіо-, відеоконтроль особи; накладення арешту на кореспонденцію; зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж; зняття інформації з електронних інформаційних систем; обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи; спостереження за особою в публічно доступних місцях; аудіо-, відеоконтроль місця, моніторинг банківських рахунків; негласне отримання зразків, необхідних для порівняльного дослідження; спостереження за річчю або місцем у публічно доступних місцях; контроль за вчиненням злочину; виконання спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації);
- б) негласні слідчі (розшукові) дії, що проводяться у кримінальних провадженнях щодо злочинів будь-якого ступеню тяжкості (зняття інформації з електронних інформаційних систем або її частини, доступ до яких не обмежується її власником, володільцем або утримувачем чи не пов'язаний з подоланням системи логічного захисту (ч. 2 ст. 264 КПК України); установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу (ст. 268 КПК України);

3. *Залежно від посадової особи, яка надає дозвіл, санкціонує проведення негласної слідчої (розшукової) дії:*

- а) негласні слідчі (розшукові) дії, дозвіл на проведення яких дає слідчий суддя за клопотанням прокурора або слідчого, погодженого з прокурором (НСРД, що дозволяють здійснювати втручання у приватне спілкування (ст. ст. 260, 261, 263, 264), а також обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи (267); установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу (ст. 268); спостереження за особою, річчю або місцем (ст. 269); моніторинг банківських рахунків (ст. 269¹); аудіо-, відеоконтроль місця (ст. 270); негласне отримання зразків, необхідних для порівняльного дослідження (ст. 274).

У цій класифікаційній групі доцільно виділити підгрупу тих негласних слідчих (розшукових) дій, що у виняткових невідкладних випадках, передбачених ст. 250 КПК України, можуть бути розпочаті до постановлення ухвали слідчого судді. Такими є 1) установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу (ч. 4 ст. 268 КПК України) та 2) спостереження за особою (ч. 3 ст. 269 КПК України);

- б) негласні слідчі (розшукові) дії, дозвіл на проведення яких дає прокурор або слідчий за погодженням з керівником органу досудового розслідування (виконання спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації (ст. 272));
- в) негласні слідчі (розшукові) дії, дозвіл на проведення яких надає прокурор або слідчий (зняття інформації з електронних інформаційних систем, доступ до яких не обмежується її власником (ст. 264), спостереження за річчю або місцем (ст. 269));
- г) негласні слідчі (розшукові) дії, дозвіл на проведення якої надає виключно прокурор (контроль за вчиненням злочину (ст. 271)).

4. *Залежно від виду результатів, що можуть бути отримані внаслідок їх проведення:*

- а) негласні слідчі (розшукові) дії, в результаті проведення яких отримується інформація вербального походження (аудіо-, відеоконтроль особи та місця, зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж тощо);
- б) негласні слідчі (розшукові) дії, в результаті проведення яких отримується інформація предметно-документального походження (накладення арешту на кореспонденцію, зняття інфор-

мації з електронних інформаційних систем, обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи; установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу, спостереження за особою, річчю або місцем, контроль за вчиненням злочину, виконання спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації);

5. *Залежно від можливості (та доцільності) використання конфіденційного співробітництва у формі залучення конфідента(-тів) до їх проведення:*

- а) негласні слідчі (розшукові) дії, участь конфідента у яких не передбачена законом (обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи);
- б) негласні слідчі (розшукові) дії, участь конфідента у яких не є доцільною через технологію їх провадження (накладення арешту на кореспонденцію, зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж, електронних інформаційних систем, установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу);
- в) негласні слідчі (розшукові) дії, до провадження яких можуть залучатися конфіденти (спостереження за особою, річчю або місцем; аудіо-, відеоконтроль місця, особи, контроль за вчиненням злочину, виконання спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації);

6. *Залежно від виду доказів, що можуть бути отримані в результаті проведення:*

- а) негласні слідчі (розшукові) дії, в результаті проведення яких можна отримати такий вид доказів, як документи (окрім протоколів з додатками, що є результатом проведення всіх негласних слідчих (розшукових) дій);
- б) негласні слідчі (розшукові) дії, в результаті проведення яких можна отримати такий вид доказів, як речові докази.

Класифікація негласних слідчих (розшукових) дій може бути проведена й за іншими підставами, якщо вони матимуть кримінально-процесуальне або криміналістичне значення.

3. ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОВЕДЕННЯ НЕГЛАСНИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ

Проводити негласні слідчі (розшукові) дії має право слідчий, який здійснює досудове розслідування злочину, або за його дорученням – уповноважені оперативні підрозділи органів внутрішніх справ, органів безпеки, органів, що здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства, органів Державної пенітенціарної служби України, органів Державної прикордонної служби України, органів Державної митної служби України. За рішенням слідчого чи прокурора до проведення негласних слідчих (розшукових) дій можуть залучатися також інші особи (ч. 6 ст. 246 КПК України).

У кримінальному провадженні під час виконання доручень слідчого, прокурора співробітники (працівники) уповноваженого оперативного підрозділу не мають права здійснювати процесуальні дії за власною ініціативою або звертатися з клопотаннями до слідчого судді чи прокурора.

Відповідно до Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні, затвердженої Наказом Генеральної прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Адміністрації Державної прикордонної служби України, Міністерства фінансів України, Міністерства юстиції України від 16 листопада 2012 р. № 114/1042/516/1100/936/1681/51 слідчий, прокурор надсилає доручення керівнику органу, під юрисдикцією якого знаходиться місце вчинення кримінального правопорушення і у складі якого знаходяться орган розслідування та/або оперативні підрозділи, уповноважені на проведення негласних слідчих (розшукових) дій.

Залежно від злочину, який розслідується, та статусу особи, щодо якої проводиться негласна слідча (розшукова) дія, інших чинників слідчий, за погодженням з керівником органу досудового розслідування відповідного рівня, може доручати проведення негласної слідчої (розшукової) дії керівнику іншого правоохоронного органу, у тому числі того, під юрисдикцією якого не знаходиться місце вчинення кримінального правопорушення, з обґрунтуванням такої необхідності.

До доручення слідчого, прокурора додається ухвала слідчого судді про дозвіл на проведення негласної слідчої (розшукової) дії чи постановою слідчого, прокурора про проведення негласної слідчої (розшукової) дії.

Доручення складається у двох примірниках на офіційному бланку органу досудового розслідування чи прокуратури відповідного рівня. Воно повинно бути мотивованим, містити інформацію, яка необхідна для його виконання, чітко поставлене завдання, що підлягає вирішенню, строки його виконання, визначати конкретного прокурора, якому слід направляти матеріали в порядку, передбаченому ст. 252 КПК України. Оперативний підрозділ не має права передоручати виконання доручення іншим оперативним підрозділам.

У дорученні також може визначатись порядок взаємодії між слідчим, прокурором і уповноваженим оперативним підрозділом, а також терміни складання протоколів про хід і результати проведеної негласної слідчої (розшукової) дії або її проміжного етапу.

Керівник органу відповідно до відомчих нормативно-правових актів визначає виконавця – оперативний підрозділ (оперативні підрозділи).

Уповноважений оперативний підрозділ для виконання доручення слідчого, прокурора з урахуванням необхідності забезпечення умов для проведення негласних слідчих (розшукових) дій залучає на підставі свого завдання відповідні оперативні та оперативно-технічні підрозділи, а також має право використовувати інформацію, отриману внаслідок конфіденційного співробітництва з іншими особами, або залучати цих осіб до проведення негласних слідчих (розшукових) дій (ст. 275 КПК України). Використання такої інформації здійснюється за умови гарантування безпеки особі, яка надає таку інформацію.

Уповноважені оперативні підрозділи не мають права виходити за межі доручень слідчого, прокурора (ст. 41 КПК). Вони зобов'язані повідомляти їх про виявлення обставин, які мають значення для кримінального провадження або вимагають нових процесуальних рішень слідчого, прокурора.

Керівник органу, якому доручено виконання негласної слідчої (розшукової) дії, повинен негайно повідомити прокурора та слідчого про неможливість виконання доручення, його затримку з обґрунтуванням причини і повідомленням про вжиття заходів до подолання перешкод у виконанні доручення.

Контроль за дотриманням строків і повноти виконання доручення слідчого, прокурора здійснюється начальником уповноваженого оперативного підрозділу.

За результатами виконання доручення оперативний співробітник (працівник) складає рапорт із зазначенням результатів виконаного доручення, залучених при цьому сил і засобів, а також їх результатів.

Начальник уповноваженого оперативного підрозділу приймає рішення шляхом накладення резолюції на рапорті стосовно можливості направлення протоколу та додатків до нього прокурору чи вжиття заходів до належного виконання доручення. Протокол та додатки до нього не пізніше 24 годин після складання надаються прокурору, зазначеному в дорученні. Матеріали, що можуть розшифрувати конфіденційних осіб отримання інформації, не надаються.

Відповідно до положень ст. 273 КПК України, за рішенням керівника органу досудового розслідування, прокурора під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій, зокрема, контролю за вчиненням злочину, виконання спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації тощо, можуть бути використані заздалегідь ідентифіковані (помічені) або несправжні (імітаційні) засоби. З цією метою допускається виготовлення та використання спеціально виготовлених речей і документів, створення та використання спеціально утворених підприємств, установ, організацій. Використання заздалегідь ідентифікованих або несправжніх (імітаційних) засобів з іншою метою забороняється.

Виготовлення, утворення несправжніх (імітаційних) засобів для проведення конкретних негласних слідчих дій оформлюється відповідним протоколом.

У разі необхідності розкриття до завершення досудового розслідування справжніх відомостей щодо спеціально утворених суб'єктів господарювання або щодо особи, яка діє без розкриття достовірних відомостей про неї, про це повідомляється орган, співробітником якого є особа, яка таким способом здійснює негласні слідчі (розшукові) дії, та керівник органу досудового розслідування, прокурор, який прийняв рішення про використання таких засобів під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій. Рішення про розкриття справжніх відомостей про вказану особу, обставини виготовлення речей чи документів або спеціального утворення підприємства, установи, організації приймається керівником органу досудового розслідування,

прокурором. У разі необхідності щодо особи, відомості про яку підлягають розкриттю, вживаються заходи забезпечення безпеки, передбачені законом.

Несправжні (імітаційні) засоби, застосовані під час проведення негласної слідчої (розшукової) дії, використовуються у процесі доказування у вигляді первинних засобів чи знарядь вчинення злочину крім випадків, якщо суд встановить порушення вимог цього Кодексу під час проведення відповідної негласної слідчої (розшукової) дії.

4. ФІКСАЦІЯ ХОДУ І РЕЗУЛЬТАТІВ НЕГЛАСНИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ

За результатами проведення негласної слідчої (розшукової) дії складається протокол, до якого в разі необхідності долучаються додатки. Протокол про хід і результати проведеної негласної слідчої (розшукової) дії (або її етапів) складається слідчим, якщо вона проводиться за його безпосередньої участі, в інших випадках – уповноваженим працівником оперативного підрозділу і повинен відповідати загальним правилам фіксації кримінального провадження, передбаченим главою 5 КПК України.

Періодичність складання протоколів залежить від виду негласної слідчої (розшукової) дії, терміну її проведення (одномоментно чи упродовж часу), від доручення слідчого, прокурора, але в будь-якому випадку безпосередньо після отримання фактичних даних, які можуть використовуватись як докази для встановлення місця перебування особи, що розшукується, про кожний випадок огляду, виїмки, дослідження матеріалів про результати негласної слідчої дії тощо.

Кожний протокол про результати проведеної негласної слідчої (розшукової) дії з додатками не пізніше 24 годин після його складання передається прокурору, який здійснює нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва. Прокурор, який здійснює процесуальне керівництво, за необхідності дає вказівку режимно-секретному органу ознайомити слідчого з протоколом та додатками про результати негласної слідчої (розшукової) дії.

Відомості про осіб, які проводили негласні слідчі (розшукові) дії або були залучені до їх проведення, у разі здійснення щодо них за-

ходів безпеки можуть зазначатися із забезпеченням конфіденційності даних про таких осіб у порядку, визначеному законодавством.

Проведення негласних слідчих (розшукових) дій може фіксуватися за допомогою технічних та інших засобів. У такому випадку до протоколу долучаються додатки, якими можуть бути: спеціально виготовлені копії, зразки об'єктів, речей і документів, письмові пояснення спеціалістів, які брали участь у проведенні відповідної дії, стенограма, аудіо-, відеозаписи, фототаблиці, схеми, зліпки, носії комп'ютерної інформації та інші матеріали, які пояснюють зміст протоколу. Додатки до протоколу мають бути належним чином виготовлені, упаковані з метою надійного збереження, а також засвідчені підписами осіб, які виконували негласну слідчу (розшукову) дію (ст. 105 КПК України).

Фіксація результатів негласної слідчої (розшукової) дії повинна здійснюватися таким чином, щоб завжди була можливість експертним шляхом встановити достовірність цих результатів.

Протоколи про проведення негласних слідчих (розшукових) дій з додатками не пізніше ніж через двадцять чотири години з моменту припинення вказаних негласних слідчих (розшукових) дій передаються прокурору, який вживає заходів щодо збереження отриманих під час їх проведення речей і документів, що планує використовувати у кримінальному провадженні (ст. 252 КПК України).

Прокурор або слідчий за його вказівкою досліджує отриману в ході проведення негласних слідчих (розшукових) дій інформацію. У разі необхідності залучається спеціаліст (ст.ст. 36, 266 КПК України).

Спеціаліст, який бере участь у дослідженні матеріалів про результати проведення негласної слідчої (розшукової) дії і, таким чином, отримує доступ до державної таємниці (ст. 27 Закону України «Про державну таємницю»), повинен мати допуск до державної таємниці відповідної форми.

Як спеціаліст може бути запрошений співробітник (працівник) органу, якому слідчим доручено проведення негласної слідчої (розшукової) дії, що володіє спеціальними знаннями та навичками застосування технічних або інших засобів і може надавати консультації слідчому, прокурору в ході дослідження матеріалів про результати проведення негласної слідчої (розшукової) дії.

При виявленні відомостей, що мають значення для досудового розслідування і судового розгляду, слідчий негайно складає протокол, у якому відтворює відповідну частину інформації (ст. 266 КПК). У разі

відсутності відомостей, що мають значення для досудового розслідування і судового розгляду, слідчий також про це складає протокол.

Відомості про факт та методи проведення негласних слідчих (розшукових) дій, осіб, які їх проводять, а також інформація, отримана в результаті їх проведення, не підлягають розголошенню особами, яким це стало відомо в результаті ознайомлення з матеріалами під час відкриття їх іншої сторони в порядку, передбаченому ст. 290 КПК України. Виготовлення копій протоколів про проведення негласних слідчих (розшукових) дій та додатків до них не допускається.

Якщо протоколи про проведення негласних слідчих (розшукових) дій містять інформацію щодо приватного (особистого чи сімейного) життя інших осіб, захисник, а також інші особи, які мають право на ознайомлення з протоколами, попереджаються про кримінальну відповідальність за розголошення отриманої інформації щодо інших осіб.

Згідно з ч. 1 ст. 255 КПК України відомості, речі та документи, отримані в результаті проведення негласних слідчих (розшукових) дій, які прокурор не визнає необхідними для подальшого проведення досудового розслідування, повинні бути невідкладно знищені на підставі його рішення. Виключенням є випадки, коли власник речей або документів, отриманих у результаті проведення негласних слідчих (розшукових) дій, може бути зацікавлений у їх поверненні. У цьому разі прокурор зобов'язаний повідомити його про наявність таких речей або документів у та з'ясувати, чи бажає він їх повернути. Допустимість цих дій та час їх вчинення визначаються прокурором з урахуванням необхідності забезпечення прав та законних інтересів осіб, а також запобігання завданню шкоди для кримінального провадження (ч. 3 ст. 255 КПК України).

Використання зазначених матеріалів для цілей, не пов'язаних з кримінальним провадженням, або ознайомлення з ними учасників кримінального провадження чи будь-яких інших осіб забороняється.

Знищення відомостей, речей та документів здійснюється під контролем прокурора. Разом з тим їх знищення не звільняє прокурора від обов'язку здійснення повідомлення осіб, щодо яких проводилися негласні слідчі (розшукові) дії відповідно до вимог законодавства.

Згідно з ст. 253 КПК України, особи, конституційні права яких були тимчасово обмежені під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій, а також підозрюваний, його захисник мають бути письмово повідомлені прокурором або за його дорученням слідчим про це. Відповідне повідомлення про факт і результати негласної слідчої

(розшукової) дії повинні бути здійснені протягом дванадцяти місяців з дня її припинення, але не пізніше звернення до суду з обвинувальним актом. Конкретний час повідомлення визначається із урахуванням наявності чи відсутності загроз для досягнення мети досудового розслідування, суспільної безпеки, життя або здоров'я осіб, які причетні до проведення негласних слідчих (розшукових) дій.

Відповідно до ст. 256 КПК України, протоколи про проведення негласних слідчих (розшукових) дій, аудіо-, відеозаписи, фотознімки, інші результати, здобуті за допомогою застосування технічних засобів, вилучені під час їх проведення речі і документи або їх копії можуть використовуватися в доказуванні на тих самих підставах, що і результати проведення інших слідчих (розшукових) дій під час досудового розслідування.

Особи, які проводили негласні слідчі (розшукові) дії або були залучені до їх проведення, можуть бути допитані як свідки. У необхідних випадках їх допит може відбуватися із збереженням у таємниці відомостей про цих осіб та із застосуванням щодо них відповідних заходів безпеки, передбачених законом.

У випадку використання для доказування результатів негласних слідчих (розшукових) дій також можуть бути допитані особи, з приводу дій або контактів яких проводилися такі дії. Такі особи повідомляються про проведення негласних слідчих (розшукових) дій тільки щодо них у строки, передбачені ст. 253 КПК України, і в тому обсязі, який зачіпає їх права, свободи чи інтереси.

У результаті проведення негласної слідчої (розшукової) дії може бути виявлено ознаки кримінального правопорушення, яке не розслідується у даному кримінальному провадженні. У такому випадку прокурор звертається із клопотанням до слідчого судді щодо можливості використання отриманої інформації в іншому кримінальному провадженні.

Слідчий суддя розглядає клопотання згідно з вимогами ст.ст. 247, 248 КПК України і приймає рішення про задоволення такого клопотання або відмовляє у його задоволенні, якщо прокурор, крім іншого, не доведе законність отримання інформації та наявність достатніх підстав вважати, що вона свідчить про виявлення ознак кримінального правопорушення.

Передача інформації, одержаної внаслідок проведення негласних слідчих (розшукових) дій, здійснюється тільки через прокурора (ст. 257 КПК України).

Питання для самоконтролю:

1. Дайте визначення негласним слідчим (розшуковим) діям, назовіть їх види.
2. Наведіть класифікаційні критерії негласних слідчих (розшукових) дій.
3. Розкрийте основні засади організації проведення негласних слідчих (розшукових) дій.
4. У чому полягають особливості фіксації ходу і результатів негласних слідчих (розшукових) дій?
5. Які заходи захисту інформації, отриманої в результаті проведення негласних слідчих (розшукових) дій, передбачені КПК України?
6. Які напрями використання результатів проведення негласних слідчих (розшукових) дій?

Список використаних і рекомендованих джерел:

1. Про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні: Інструкція, затверджена Наказом Генеральної прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Адміністрації Державної прикордонної служби України, Міністерства фінансів України, Міністерства юстиції України від 16 листопада 2012 р. № 114/1042/516/1100/936/1681/51.
2. Колесник В. А. Негласні слідчі (розшукові) дії: кримінально-процесуальні та криміналістичні аспекти підготовки і проведення : наук.-практ. посібник / В. А. Колесник // Академія адвокатури України. – К. : Прецедент, 2014. – 135 с.
3. Негласні слідчі (розшукові) дії та використання результатів оперативно-розшукової діяльності у кримінальному провадженні : навч.-практ. посібник / С. С. Кудінов, Р. М. Шехавцов, О. М. Дроздов, С. О. Гриненко. – Х. : «Оберіг», 2013. – 344 с.
4. Негласні слідчі (розшукові) дії та особливості їх проведення оперативними підрозділами органів внутрішніх справ: навч.-практ. посібник / Б. І. Бараненко, О. В. Бочковий, К. А. Гусева та ін.; МВС України, Луган. Держ.ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. – Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2014. – 416 с.

5. *Погорецький М. А.* Негласні слідчі (розшукові) дії та оперативно-розшукові заходи: поняття, сутність і співвідношення / М. А. Погорецький, Д. Б. Сергєєва // *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. – 2014. – № 2 (33). – С. 137–141.
6. *Погорецький Н. А.* Негласные следственные (розыскные) действия как средства доказывания в уголовном процессе Украины / Н. А. Погорецкий, Д. Б. Сергеева // *Правовая доктрина и практика: международная конференция (г. Санкт-Петербург, 14 дек. 2013 г.)* : Фонд развития юридической науки. – Санкт-Петербург : Центр академических публикаций, 2013. – С. 40–43.
7. *Погорецький М. А.* Проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у доказуванні / М. А. Погорецький // *Актуальні питання досудового розслідування слідчими органів внутрішніх справ: проблеми теорії та практики* : матер. Всеукр. наук.-прак. конф. (Дніпропетровськ, 18–19 квіт. 2013 р.)– К : «Хлі-Тек Прес», 2013. – С. 186–193.
8. *Сергєєва Д. Б.* Використання результатів негласних слідчих (розшукових) дій для організаційно-тактичного забезпечення досудового розслідування / Д. Б. Сергєєва // *Вісник кримінального судочинства*. – 2016. – № 1. – С. 95–104.
9. *Сергєєва Д. Б.* Щодо класифікації негласних слідчих (розшукових) дій / Д. Б. Сергєєва // *Вісник кримінального судочинства*. – 2015. – № 2. – С. 69–76.
10. *Сергєєва Д. Б.* Проблемні аспекти законодавчого визначення відомостей щодо негласних слідчих (розшукових) дій, що не підлягають розголошенню / Д. Б. Сергєєва // *Вісник кримінального судочинства*. – 2015. – № 1. – С. 96–102.
11. *Сергєєва Д. Б.* Влияние Устава уголовного судопроизводства на развитие института негласных следственных действий по УПК Украины 2012 г. / Д. Б. Сергеева // *Актуальные проблемы российского права*. – 2015. – № 2. – С. 145–150.

ГЛАВА 3

ТАКТИКА ЗАХИСТУ

1. *Поняття та принципи тактики захисту*
2. *Тактичні прийоми захисту та їх класифікація*
3. *Організація і тактика діяльності захисника на окремих стадіях кримінального провадження*
4. *Тактика захисту в окремих категоріях кримінальних проваджень*

1. ПОНЯТТЯ ТА ПРИНЦИПИ ТАКТИКИ ЗАХИСТУ

Поняттю тактики захисту приділяється увага у низці наукових робіт. При цьому одні вчені вважають, що тактика професійного захисту у кримінальному провадженні є підсистемою криміналістичної тактики, яка складається з систем, розроблених на основі наукових положень криміналістичної тактики, засобів (приймів, комбінацій, операцій, рекомендацій) допустимого та раціонального подання, дослідження і використання адвокатом доказової інформації, що виправдовує підзахисного або пом'якшує його вину, які забезпечують права та інтереси останнього в умовах потенційної чи реальної, безпосередньої чи опосередкованої тому протидії з боку осіб та організацій, що протистоять захисникові при виконанні ним його кримінально-процесуальної функції (М. О. Баєв); інші переконані, що тактика захисту – це вироблені на основі досягнень науки і досвіду адвокатської діяльності рекомендації по розробці оптимального варіанта правової позиції захисту та його реалізації в конкретних умовах і у найбільш ефективних способах здійснення адвокатом дій по захисту прав і законних інтересів громадян (Т. В. Варфоломєєва); треті – що тактика захисту є системою наукових положень і рекомендацій, які спрямовані на оптимальне здійснення функції захисту (Г. А. Воробйов).

Означені підходи є підставою для таких висновків: 1) тактика захисту за сферою її застосування обмежується виключно кримінальним судочинством; 2) цільова спрямованість тактики захисту полягає у захисті прав і законних інтересів підозрюваного в ході досудового розслідування та обвинуваченого у суді; 3) за гносеологічною природою тактика захисту є системою засобів здійснення захисної діяльності у кримінальному процесі.

Водночас є очевидним, що професійна діяльність адвоката не вичерпується лише здійсненням захисту інтересів підзахисних на досудовому слідстві чи під час судового розгляду, але й включає надання юридичних консультацій, досудову роботу по з'ясуванню обставин вчиненого злочину та їх аналіз з погляду неспростовності фактів, пошуку доказів, визначення можливих правових результатів судового розгляду кримінального провадження, планування процесуальних дій у конкретній справі з метою досягнення бажаних юридичних наслідків.

При здійсненні своїх професійних обов'язків адвокат зобов'язаний неухильно дотримуватись вимог чинного законодавства, використовувати всі передбачені законом засоби захисту прав і законних інтересів громадян та юридичних осіб. Таким чином, професійні завдання адвокат вирішує через неухильне дотримання вимог чинного законодавства та застосування передбачених законом засобів захисту прав і законних інтересів громадян.

Викладені обставини свідчать про необхідність виділяти у структурі криміналістичної тактики поряд з тактикою слідчих (розшукових) і судових дій ще й тактику захисту.

Існування її як самостійного підрозділу криміналістичної тактики покликане протидіяти порушенню прав і законних інтересів громадян, адже слідчий на досудовому слідстві чи прокурор під час судового розгляду кримінального провадження можуть не проявляти ініціативи, наполегливості, не підходити творчо до використання тактичних прийомів і технічних засобів, невміло застосовувати дані логіки і психології.

Зміст тактики захисту дає підстави для її визначення як окремого підрозділу криміналістичної тактики, який є системою наукових положень та розроблених на їх основі рекомендацій про засоби, що використовуються адвокатами з метою забезпечення успішного вирішення їх професійних завдань у кримінальному судочинстві.

Хоча у статті 47 КПК України закріплено, що захисник зобов'язаний використовувати засоби захисту, передбачені цим Кодексом та іншими законами України, з метою забезпечення дотримання прав, свобод і законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого та з'ясування обставин, які спростовують підозру чи обвинувачення, пом'якшують або виключають кримінальну відповідальність підозрюваного, обвинуваченого, однак чинне законодавство України не містить переліку засобів захисту адвокатами прав і законних інтересів громадян та фізичних осіб і не визначає умов їх застосування. Отже, адвокат вправі на свій розсуд залежно від обставин конкретного кримінального провадження застосовувати відповідні засоби. З огляду на зазначене є підстави припустити, що засоби захисту – це правові норми, посилаючись на які, адвокат буде лінію захисту прав і законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, або ж обстоює позицію потерпілого, і тактичні прийоми та їх комбінації, застосування яких здійснюється адвокатами з метою оптимізації проведення слідчих (розшукових) і судових дій для забезпечення належного захисту.

Зміст тактики захисту визначається з огляду на принципи професійної діяльності адвокатів, що закріплені у Правилах адвокатської етики, затверджених Установчим З'їздом адвокатів України 17 листопада 2012 року. До цих **принципів** належать наступні:

- 1) **незалежність**. Специфіка цілей і завдань адвокатури вимагає як необхідної умови належного здійснення адвокатської діяльності максимальної незалежності адвоката у виконанні своїх професійних прав і обов'язків, що передбачає його свободу від будь-якого зовнішнього впливу, тиску чи втручання в його діяльність, зокрема з боку державних органів, а також від впливу своїх особистих інтересів. З метою дотримання цього принципу в своїй професійній діяльності адвокат зобов'язаний протистояти будь-яким спробам посягання на його незалежність, бути мужнім і принциповим у виконанні своїх професійних обов'язків, відстоюванні професійних прав та їх ефективному використанні в інтересах клієнтів. Адвокат зобов'язаний не допускати в своїй професійній діяльності компромісів, що применшували б його незалежність, з метою догодити суду, іншим державним органам, третім особам або клієнту, якщо такі компроміси розходяться із законними інтересами клієнта і перешкоджають належному наданню йому правової допомоги.

ги. Адвокат не повинен займатися іншою діяльністю, яка ставила б його в юридичну, матеріальну або моральну залежність від інших осіб, підпорядкувала його вказівкам чи правилам, які можуть увійти у суперечність з нормами чинного законодавства про адвокатуру та адвокатську діяльність, або можуть іншим чином перешкоджати вільному і незалежному виконанню адвокатом його професійних обов'язків. Адвокат не повинен ділити гонорар, отриманий від клієнта, з іншими особами, окрім адвоката, що раніше виконував це доручення, та спадкоємців померлого адвоката, чиє частково виконане доручення він прийняв. Адвокат не повинен при виконанні доручення клієнта керуватися вказівками інших осіб стосовно змісту, форм, методів, послідовності та часу здійснення його професійних прав і обов'язків, якщо вони суперечать його власній уяві про оптимальний варіант виконання доручення клієнта;

- 2) **законність.** У своїй професійній діяльності адвокат зобов'язаний дотримуватися чинного законодавства, сприяти утвердженню і практичній реалізації принципів верховенства права та законності, вживати всі свої знання і професійну майстерність для належного захисту та представництва прав і законних інтересів громадян та юридичних осіб. Адвокат не може давати клієнту поради, свідомо спрямовані на полегшення скоєння правопорушень, або іншим чином зумисно сприяти їх скоєнню його клієнтом або іншими особами. Адвокат не має права в своїй професійній діяльності вдаватися до засобів і методів, які суперечать чинному законодавству. У своєму приватному житті адвокат також зобов'язаний дотримуватися закону, не вчиняти правопорушень і не сприяти зумисно їх скоєнню іншими особами;
- 3) **домінантність інтересів клієнта.** У межах дотримання принципу законності адвокат зобов'язаний у своїй професійній діяльності надавати перевагу інтересам клієнтів перед своїми власними інтересами, інтересами колег, партнерів, співробітників, інтересами законних представників клієнтів, або їх опікунів, піклувальників та інших осіб, а також будь-якими іншими міркуваннями. Адвокат повинен поважати свободу вибору клієнтом адвоката і ні до прийняття доручення, ні в процесі його виконання не вчиняти перешкод до реалізації цієї свободи;

- 4) **непринустимість конфлікту інтересів.** Адвокат не може представляти одночасно двох або більше клієнтів із взаємно суперечливими інтересами, або які з високим ступенем вірогідності можуть стати суперечливими;
- 5) **конфіденційність.** Дотримання принципу конфіденційності є необхідною та щонайважливішою передумовою довірчих відносин між адвокатом і клієнтом, без яких неможливе належне надання правової допомоги. Тому збереження конфіденційності будь-якої інформації, отриманої адвокатом від клієнта, а також про клієнта (зокрема щодо його особи) або інших осіб у процесі здійснення адвокатської діяльності, є правом адвоката у відносинах з усіма суб'єктами права, які можуть вимагати розголошення такої інформації, та обов'язком щодо клієнта і тих осіб, кого ця інформація стосується. Дія принципу конфіденційності не обмежена в часі. Конфіденційність певної інформації може бути відмінена тільки особою, зацікавленою в її дотриманні (або спадкоємцями такої фізичної особи чи правонаступниками юридичної особи), у письмовій чи іншій зафіксованій формі. Адвокат не відповідає за порушення цього принципу у випадках допиту його в установленому законом порядку як свідка стосовно обставин, які виходять за межі предмета адвокатської таємниці, визначеного чинним законодавством, хоча й охоплюється предметом конфіденційності інформації.

Розголошення відомостей, що складають адвокатську таємницю, заборонено за будь-яких обставин, включаючи незаконні спроби органів дізнання, досудового слідства і суду допитати адвоката про обставини, що складають адвокатську таємницю. Адвокат зобов'язаний забезпечити розуміння і дотримання принципу конфіденційності його помічниками та членами технічного персоналу. Адвокат зобов'язаний забезпечити такі умови зберігання документів, переданих йому клієнтом, адвокатських дос'є та інших матеріалів, що знаходяться в його розпорядженні й містять конфіденційну інформацію, які розумно включають доступ до них сторонніх осіб;

- б) **компетентність і добросовісність.** Зважаючи на суспільну значущість і складність професійних обов'язків адвоката, від нього вимагається високий рівень професійної підготовки, фундаментальне знання чинного законодавства, практики

його застосування, опанування тактики, методів і прийомів адвокатської діяльності, ораторського мистецтва. Адвокат зобов'язаний надавати правову допомогу клієнтам компетентно та добросовісно, що передбачає знання відповідних норм права, наявність необхідного досвіду їх застосування, досконалість у врахуванні всіх обставин, що стосуються доручення клієнта, і можливих правових наслідків його виконання, ретельну підготовку до належного виконання доручення. Адвокат зобов'язаний незалежно від сфери своєї переважної спеціалізації, якщо така має місце, підтримувати на належному рівні знання у питаннях, з яких він згідно з чинним законодавством зобов'язаний надавати юридичну допомогу за призначенням органів слідства або суду, а також безкоштовно. Адвокат має постійно працювати над вдосконаленням своїх знань і професійної майстерності, володіти достатньою інформацією про зміни у чинному законодавстві. Адвокат повинен забезпечувати розумно необхідний рівень компетентності своїх помічників, технічного персоналу та інших осіб, що залучаються ним для виконання окремих робіт у зв'язку з виконанням доручення;

- 7) *чесність і порядність*. Адвокат повинен як у своїй професійній діяльності, так і в приватному житті бути чесним і порядним; не вдаватися до омани, погроз, шантажування, підкупу, використання тяжких матеріальних чи особистих обставин інших осіб або інших протизаконних засобів для досягнення своїх професійних чи особистих цілей; поважати права, законні інтереси, честь, гідність, репутацію та почуття осіб, з якими він спілкується в різних відносинах;
- 8) *повага до адвокатської професії*. Всією своєю діяльністю адвокат повинен стверджувати повагу до адвокатської професії, її сутності та громадського призначення, сприяти зберіганню і підвищенню її престижу. Цей принцип має дотримуватися в усіх сферах діяльності адвоката: професійній, громадській, публіцистичній та ін. Адвокат зобов'язаний виконувати законні рішення виборних органів адвокатури, прийняті в межах їх компетенції, що не виключає можливості критики останніх та їх оскарження в установленому законом порядку. Адвокат не повинен вчиняти дій, спрямованих на обмеження права

особи на захист, професійних прав адвокатів, незалежності адвокатської професії, підриє її престижу;

- 9) *культура поведінки*. Адвокат повинен як у своїй професійній діяльності, так і в приватному житті, дбаючи про престиж звання адвоката, забезпечувати високий рівень культури поведінки, поводити себе гідно, стримано, тактовно, по можливості зберігати самоконтроль і витримку, при здійсненні своєї професійної діяльності мати пристойний зовнішній вигляд;
- 10) *обмежене рекламування діяльності адвокатів*. Адвокат, який практикує індивідуально, та адвокатське об'єднання мають право рекламувати свою професійну діяльність із дотриманням чинного законодавства України. Рекламаування допускається у формі вміщення об'яє, інформаційних повідомлень та інших рекламних матеріалів у періодичних виданнях, довідниках, інформаційних бюлетенях, інших друкованих виданнях, а також трансляції рекламних матеріалів по радіо і телебаченню. Адвокат не має права пропонувати свої послуги конкретному клієнту ні особисто, ні через посередників.

Недотримання адвокатом у професійній діяльності хоча б одного з перерахованих вище принципів є підставою для усунення його від участі у кримінальному провадженні. З огляду на вказане застосування адвокатами засобів захисту у кримінальному провадженні має здійснюватися відповідно до зазначених принципів.

2. ТАКТИЧНІ ПРИЙОМИ ЗАХИСТУ ТА ЇХ КЛАСИФІКАЦІЯ

Чинне законодавство України не містить вичерпного переліку засобів захисту адвокатами прав та законних інтересів громадян і фізичних осіб та не визначає умов їх застосування. Отже, адвокат вправі на свій розсуд залежно від обставин конкретної справи застосовувати відповідні засоби. Таким чином, реалізація адвокатом можливостей засобів захисту має тактичний характер. Зазначене дає підстави для висновку, що одним із основних засобів захисту у професійній діяльності адвоката, по суті, є тактичний прийом.

У правовій теорії *тактичні прийоми* традиційно розглядають у рамках науки криміналістики як засоби вирішення професійних

завдань у сфері кримінального судочинства. І хоча є очевидним, що тактичні прийоми не повинні бути, і, напевне, не будуть засобами вирішення завдань, які виникають під час досудового розслідування, їх розвиток, як правило, прогнозувався в напрямі або формування криміналістичної тактики як «слідчої» і «судової», або ж шляхом створення якихось загальних для суду і слідства прийомів розслідування. Водночас сучасне розуміння місця та значення криміналістичних засобів у системі засобів вирішення завдань кримінального судочинства орієнтує на те, що вони можуть і повинні використовуватися у кримінальному провадженні не лише слідчими та прокурорами, але й адвокатами.

Тактичні прийоми, які застосовуються захисником, пов'язані з тактичним ризиком. Обумовленість тактичного ризику слідчою та судовою ситуацією, що склалася, проявляється в об'єктивній необхідності проведення тих чи інших процесуальних дій. Перш ніж прийняти рішення про застосування того чи іншого тактичного прийому, захисник повинен уявляти, для досягнення якої цілі слугує застосування даного тактичного прийому, та оцінити можливий тактичний ризик.

Під *тактичним прийомом* захисту розуміють способи найбільш раціональної діяльності захисника, що дозволяють досягнути попередньо визначеного результату, направленою на спростування пред'явленого обвинувачення чи виявлення обставин, які пом'якшують винуватість підсудного.

Тактичні прийоми, які застосовуються захисником, повинні відповідати наступним *вимогам*:

- 1) засновуватися на кримінально-процесуальному законі та бути практично обумовленими;
- 2) відповідати принципам моралі та професійної етики;
- 3) бути ефективними.

Тактичні прийоми захисту є підстави *класифікувати на види за такими критеріями*:

- за джерелом формування: прийоми, засновані на даних логіки, психології, теорії управління, наукової організації праці;
- залежно від мети застосування: прийоми збирання доказів, дослідження доказів і надання їх суду;
- залежно від об'єкта щодо якого застосовуються прийоми: прийоми роботи зі свідками, обвинуваченими, потерпілими, підозрюваними.

Вихідними засадами застосування тактичних прийомів захисту є планомірність і послідовність здійснення дій, з яких складається захист; обґрунтованість захисту в конкретному кримінальному провадженні, що враховує типову характеристику захисту у кримінальних провадженнях щодо злочинів певного виду; урахування обставин кримінального провадження; оптимальний набір дій захисника, що забезпечує повноту, точність, динамічність та ефективність захисту у кожній конкретній справі.

Якісне виконання адвокатами функції захисту є неможливим без застосування методикою захисту в цілому, і, зокрема, в суді першої інстанції. Під методикою захисту розуміють систему правил і прийомів роботи захисника, що обов'язкові до виконання адвокатом з метою найбільш успішної його діяльності. За обсягом, цілеспрямованістю і характером методикою роботи адвоката можна поділити на загальну та окрему. Перша стосується таких правил і прийомів, які адвокат має використовувати на всіх стадіях кримінального судочинства і в усіх категоріях кримінальних проваджень. Окрема методика роботи адвоката у кримінальних провадженнях є системою правил і прийомів, обумовлених специфікою тієї чи іншої справи та обов'язкових до виконання при веденні захисту або представництві інтересів потерпілого, цивільних позивачів і відповідачів, оскільки ці правила та прийоми сприяють найуспішнішому виконанню адвокатом покладеної на нього функції.

Відомості, що є необхідними для розробки методикою захисту, можна одержати з матеріалів конкретних кримінальних проваджень, в яких брали участь адвокати. Не менш важливим також є анкетування та інтерв'ювання найбільш кваліфікованих адвокатів-практиків, а також тих, що займаються науковою і методичною роботою. При цьому, варто звертати увагу на всі помилки і недоліки, які зустрічалися в роботі захисника, незалежно від того вплинули вони на долю підзахисного чи ні. Також джерелом розробки окремих методик захисту можна вважати загальні концепції, висновки з питань судоустрою, кримінального процесу, кримінального права, криміналістики та інших юридичних наук.

У своїй професійній діяльності адвокат зобов'язаний дотримуватися чинного законодавства України, сприяти утвердженню і реалізації принципів верховенства права та законності, використовувати всі свої знання і професійну майстерність для належного захисту

та представництва прав і законних інтересів громадян та юридичних осіб. Отже, допустимим є використання адвокатом усіх наявних у нього знань, а не лише знань у сфері юриспруденції. Гарантією дотримання принципу законності при реалізації адвокатом своїх професійних прав і здійсненні обов'язків є заборона вдаватися до засобів, які суперечать чинному законодавству.

Професійний захист адвоката полягає не тільки у бездоганному знанні чинного законодавства та застосуванні його норм, а й у вмінні використовувати психологічні знання в процесі надання правової допомоги. Останні у сфері судочинства представлені у вигляді тактичних прийомів, заснованих на даних науки психології. Удосконалення форм злочинної поведінки на перше місце серед різновидів тактичних прийомів, заснованих на даних науки психології, висуває тактичні прийоми, засновані на методах психологічного впливу. Це зумовлено тим, що в основі мотиваційної сфери особистості злочинця, недобросовісних свідків чи потерпілих лежать негативні особистісні риси, які спонукають їх до брехні, обмови, приховування інформації про обставини злочину.

Застосування адвокатами тактичних прийомів, заснованих на методах психологічного впливу, відрізняється від практичної реалізації можливостей цих тактичних прийомів працівниками правоохоронних органів.

По-перше, відмінність полягає у меті їх застосування. Якщо слідчі вдаються до тактичних прийомів для всебічного, повного та об'єктивного дослідження всіх обставин кримінального провадження, то адвокати використовують ці тактичні прийоми для забезпечення захисту прав і законних інтересів громадян і фізичних осіб та мінімізації для них негативних правових наслідків. По-друге, об'єктами застосування тактичних прийомів для правоохоронців виступають усі учасники кримінального провадження, у тому числі й адвокат, а для адвоката – це лише ті особи, з якими він вступає у процесуальні правовідносини. Адвокат обмежений щодо кола осіб, стосовно яких він має можливість застосовувати відповідні тактичні прийоми. Ця обмеженість пояснюється відсутністю в адвоката процесуальних правовідносин з певними учасниками кримінального провадження, зокрема свідками. Лише на стадії судового розгляду під час допиту свідків адвокат має можливість застосовувати щодо них тактичні прийоми.

З огляду на викладене є всі підстави стверджувати, що тактичні прийоми мають знайти широке застосування в адвокатській практи-

ці, оскільки допомагають адвокатам не лише у розв'язанні професійних завдань, а й забезпечують дотримання гарантій їхньої діяльності. Механізм правового регулювання реалізації тактичних прийомів у професійній діяльності адвокатів отримав нормативне закріплення у ст.ст. 7, 48 Правил адвокатської етики, згідно з якими адвокату при виконанні доручення клієнта категорично забороняється вдаватися до засобів і методів, які суперечать чинному законодавству або цим Правилам, і здійснювати протизаконний тиск на посадових осіб і службовців органів державної влади.

3. ОРГАНІЗАЦІЯ І ТАКТИКА ДІЯЛЬНОСТІ ЗАХИСНИКА НА ОКРЕМИХ СТАДІЯХ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Реалізація тактики захисту у кримінальному провадженні відбувається у декілька етапів, зокрема:

1-ий етап – прийняття доручення клієнта;

2-ий етап – ознайомлення з матеріалами кримінального провадження;

3-ій етап – пошук і збирання доказової інформації;

4-ий етап – формування правової позиції та лінії захисту;

5-ий етап – відстоювання обраної лінії захисту в органах слідства та суду.

Надання правової допомоги розпочинається з прийняття адвокатом доручення клієнта. Адвокат ознайомлюється з фактичними обставинами шляхом безпосереднього спілкування з клієнтом і вивчення та оцінки доказів, якими останній обґрунтовує свої вимоги. З метою всебічного та повного з'ясування інформації, яка має значення для справи і може вплинути на результати судового розгляду, адвокат на стадії прийняття доручення клієнта може застосовувати такі прийоми, як установлення психологічного контакту, роз'яснення положень закону та словесна розвідка.

На даному етапі тактичні прийоми виконують пізнавальну, комунікативну та прогностичну функції, адже за їх допомогою адвокат, безпосередньо спілкуючись з клієнтом, пізнає відомі останньому обставини справи і прогнозує можливі результати свого втручання у її вирішення. Застосування зазначених прийомів у процесі прий-

няття доручення клієнта сприяє швидкому з'ясуванню всіх відомих клієнтові обставин і модифікації правової позиції адвоката на основі отриманої інформації.

Після з'ясування всіх відомих клієнтові обставин, які можуть вплинути на вирішення справи, та ознайомлення з документами, які є в розпорядженні клієнта, адвокат переходить до формування власної правової позиції. На цьому етапі він осмислює надані клієнтом докази його вимог, зіставляє їх з отриманою від клієнта інформацією про обставини справи, визначає проміжні завдання, які забезпечать досягнення бажаного для клієнта результату від надання правової допомоги.

Складовою механізму формування правової позиції адвоката є застосування таких тактичних прийомів, як використання суперечностей між показаннями чи поясненнями та іншими доказами у справі й допущення легенди.

Після того як адвокат переконається у наявності фактичних і правових підстав для виконання доручення, він зобов'язаний проінформувати клієнта щодо своєї правової позиції, залежно від якої він здійснює планування подальшої професійної діяльності, зокрема визначає перелік доказів, які необхідно зібрати, та коло осіб, які мають бути залучені до участі у справі.

Після прийняття доручення клієнта адвокат переходить до його виконання, що передбачає як безпосередній пошук і отримання адвокатом необхідної інформації та доказів у справі, так і представництво інтересів клієнта в органах досудового розслідування і суду. На цій стадії адвокат не обмежений у застосуванні тактичних прийомів, оскільки ситуації пошуку та отримання значущої для справи інформації є різноманітними, у зв'язку з чим вимагають від адвоката швидкості реакції та неординарних підходів. У процесі пошуку та отримання необхідної інформації він спілкується не тільки із підозрюваним, обвинуваченим, підзахисним, потерпілим, але й зі слідчим, свідками, експертами, спеціалістами, працівниками підприємств, установ, організацій, які можуть надати йому таку інформацію.

Хоча чинний КПК України у статті 22 проголошує рівність сторін кримінального провадження у праві на збирання та подання до суду речей, документів, інших доказів, однак процесуальних можливостей для належної реалізації вказаного права адвокати де-факто не мають. Водночас слідчі повною мірою використовують знання з криміналістичної техніки, тактики і методики. На сьогодні особливістю застосу-

3. Організація і тактика діяльності захисника на окремих стадіях...

вання криміналістичних знань адвокатами є те, що ці знання вони використовують з метою протидіяти порушенню передбачених законом прав їх підзахисних у кримінальному провадженні, або ж, щоб спонукати недобросовісних слідчих до належного виконання їх професійних обов'язків, але не як засіб пошуку, виявлення, вилучення і фіксації слідів злочину чи інформації про нього. Наприклад, непоодинокими є випадки, коли адвокат знаходить свідка, який може повідомити важливі відомості про обставини вчиненого злочину, однак унаслідок збігу обставин чи умисних дій сторонніх осіб такі свідки гинуть або ж зникають у невідомому напрямку. Це позбавляє адвоката можливості запросити свідка до слідчого чи суду. А якби кримінальний процесуальний закон дозволяв адвокатам складати протоколи попереднього допиту таких свідків з одночасною їх відеофіксацією, то це значно полегшувало б подальше розслідування чи судовий розгляд кримінальних проваджень.

У процесі пошуку та отримання доказів адвокат, як правило, вдається до встановлення психологічного контакту. Однак не виключені ситуації, коли посадові особи підприємств, установ, організацій відмовляють адвокатам у наданні інформації на адвокатські запити. Така відмова може бути наслідком як правової безграмотності, так і зумовлюватися бажанням протидіяти адвокатові у здійсненні його професійної діяльності. Як правило, відмова надати інформацію на адвокатський запит обґрунтовується різного роду причинами, зокрема її конфіденційністю чи необхідністю уточнення обставин, у зв'язку з якими адвокат запитує ту чи іншу інформацію. Наведемо приклад з адвокатської практики.

Керуючись гарантованим чинним законодавством України правом збирати відомості про факти, які можуть бути використані як докази, і правом запитувати та отримувати документи або їх копії від підприємств, установ, організацій, об'єднань, адвокат звернувся на ім'я директора одного з приватних підприємств з адвокатським запитом, у якому просив надати інформацію стосовно того коли, кому і за якою ціною підприємством було продано холодильний контейнер, а також надати йому копії всіх документів, що стосувалися цього факту.

Потрібно зазначити, що на час звернення з відповідним запитом у провадженні одного з районних судів міста Києва знаходилося кримінальне провадження про вчинення підробки документів зазначеного вище приватного підприємства та зловживання службовим становищем. У цій справі адвокат виступав захисником обвинуваченого.

Потреба в отриманні адвокатом інформації та документів, зазначених у адвокатському запиті, зумовлювалася тим, що обвинувачений, який працював на підприємстві на посаді фінансового директора, за рахунок вартості холодильного контейнера, що був ввезений як інвестиція, збільшив розмір частки одного з учасників у статутному капіталі приватного підприємства і зменшив розмір часток решти учасників. За інформацією, якою володів адвокат, відповідний холодильний контейнер було продано ще в 2004 році. Отже, в адвоката виникло закономірне запитання, яким чином статутний капітал товариства можна збільшити за рахунок майна, якого фактично немає. Якщо холодильний контейнер продано, то обвинувачення є безпідставним і необґрунтованим.

Проте для вироблення правової позиції адвокатові недостатньо невідомої доказами інформації. З метою отримання офіційних відомостей про правову долю зазначеного вище майна адвокат застосував прийом використання суперечностей, що містяться в матеріалах кримінального провадження. Формою застосування вказаного прийому було подання адвокатського запиту. За результатами його розгляду адвокат отримав відповідь за підписом директора підприємства, де зазначалося, що «із змісту Вашого запиту незрозуміло, з якої саме підстави, що пов'язана з Вашою професійною діяльністю, Вам необхідна така інформація. Наскільки нам відомо, майно, яке належить або належало підприємству, не є предметом жодного спору. У разі звернення до нас судових чи інших державних органів з відповідним запитом нами буде надана вся необхідна інформація в порядку, передбаченому чинним законодавством. Просимо уточнити Ваші вимоги щодо надання інформації».

Така відповідь за своїм змістом є відмовою надати необхідну адвокатові інформацію і свідчить про конфлікт інтересів адвоката та директора підприємства. Водночас завдання щодо отримання необхідної інформації залишилося невирішеним. У такій ситуації в адвоката є два можливі варіанти поведінки: перший – виконати прохання директора підприємства та уточнити вимоги щодо надання інформації; другий – отримати відповідну інформацію без будь-яких уточнень. Перший із запропонованих варіантів не узгоджується з жодним нормативно-правовим актом України, оскільки їх норми не зобов'язують адвокатів робити будь-які уточнення щодо адвокатських запитів. Крім того, це може бути розцінене як порушення присяги адвоката в частині зберігання адвокатської таємниці. Також відсутні будь-які

гарантії того, що зроблені уточнення задовільнять директора підприємства, і, як наслідок, він надасть запитувану адвокатом інформацію. Не виключена ситуація, що після відправлення уточнень до адвокатського запиту, адвокат знову отримає відповідь з проханням надати ще якісь уточнення. Безперечно, це призведе до затягування часу і не сприятиме вирішенню завдань, які стоять перед адвокатом. Адвокатові залишається шукати засоби, які дадуть змогу отримати необхідну йому для виконання доручення клієнта інформацію без надсилання будь-яких уточнень до його адвокатського запиту. Дієву допомогу у вирішенні викладеної ситуації надало адвокатові застосування тактичних прийомів, а саме тактичного прийому нейтралізації.

Застосування цього прийому полягало у тому, що адвокат звернувся до правоохоронних органів зі скаргою на дії директора підприємства як на такі, що порушують гарантії професійної діяльності адвоката і тягнуть за собою кримінальну відповідальність за статтею 397 Кримінального кодексу України. За результатами перевірки скарги адвоката на дії директора підприємства було винесено постанову про закриття кримінального провадження у зв'язку з тим, що на момент розгляду адвокатського запиту директор підприємства не міг знати, у зв'язку з розглядом якої справи запитується відповідна інформація. Очевидно, що це суто формальна підстава для закриття кримінального провадження, оскільки на момент отримання адвокатського запиту директор підприємства був залучений до участі у його розгляді як свідок. У цій же справі адвокат брав участь як захисник обвинуваченого. Позитивним було те, що в постанові про закриття кримінального провадження вказувалося, що саме потрібно уточнити для отримання запитуваної інформації. З одного боку, це позбавляло директора підприємства можливості відмовляти адвокатові у наданні інформації згідно з його наступними запитамі з будь-яких інших підстав, а також захищало адвоката від розголошення адвокатської таємниці. З іншого, директор підприємства усвідомлював, що у разі безпідставної відмови у наданні інформації на адвокатський запит або витребування уточнень, не зазначених у постанові, в адвоката є всі підстави для оскарження його дій до правоохоронних органів. Після повторного направлення адвокатського запиту із зазначенням номера кримінального провадження як уточнення адвокатові протягом декількох днів було надіслано відповідь із зазначенням запитуваної інформації та надано копії необхідних документів.

На підставі зібраних доказів адвокат формує свою правову позицію у справі. Необхідно диференціювати такі поняття, як «позиція захисту» і «позиція захисника». Під позицією захисника слід розуміти думку захисника з питань вини і відповідальності обвинуваченого, яку він відстоює всіма законними засобами і способами. Позиція захисника попередньо визначає тактику його поведінки у конкретному кримінальному провадженні.

Позиція захисту – це ставлення захисника і підзахисного до пред’явленого обвинувачення, юридичної кваліфікації діяння, і до обставин, доведеності чи недоведеності діяння, обтяжуючих чи пом’якшуючих відповідальність, а також тих, які звільняють від кримінальної відповідальності.

У випадку, коли підзахисний повністю визнає свою вину та розкаюється у вчиненому злочині, роль захисника набуває дещо формального характеру і зводиться до того, щоб законними способами намагатися зменшити покарання для свого підзахисного та прослідкувати, щоб всі пом’якшуючі обставини були належно враховані при винесенні судом вироку.

Проте, бувають ситуації, коли обвинувачений визнає себе винним, а захисник у результаті ретельного вивчення всіх матеріалів справи, бесід з обвинуваченим, участі в судовому слідстві доходить висновку, що його підзахисний невинний, обмовляє себе і насправді злочину він не вчиняв, але в силу якихось особистих мотивів або ж бере на себе чийсь вину, або ж взагалі видумав сам факт вчинення злочину. У цьому випадку захисник не зв’язаний позицією обвинуваченого, він вправі свій захист будувати на спростуванні обвинувачення, доводити невинуватість обвинуваченого (підсудного).

Якщо в судовому засіданні бере участь той же захисник, що й під час досудового розслідування, то з урахуванням результативності попередньо використаних тактичних прийомів захисник має можливість певним чином скоректувати їх на судовому слідстві чи залежно від конкретної ситуації (наприклад, виникнення в суді нових обставин) замінити їх іншими.

Методи роботи захисника в суді помітно відрізняються від таких в ході досудового розслідування. По-перше, робота під час досудового розслідування не є публічною. Робота ж в суді – це постійне перебування в полі зору численних учасників справи і спостерігачів за її перебігом. По-друге, робота під час досудового розслідування не ставить

4. Тактика захисту в окремих категоріях кримінальних проваджень

захисника в жорсткі рамки. Якісь прорахунки чи помилкові рішення набагато легше виправити, не ризикуючи запізнитись. Своєю чергою, кожний необдуманий процесуальний крок, непродумано висловлене в судовому засіданні слово, негайно фіксується секретарем судового засідання чи технічними засобами, використання яких передбачено законом. Крім того, грубі помилки, допущені в судовому засіданні, залишаються в пам'яті його учасників і нерідко відіграють вирішальну роль при визначенні долі підсудного. По-третє, частина плану захисту, не реалізована адвокатом у ході досудового розслідування, цілком можливо виявиться здійсненою під час розгляду кримінального провадження у суді.

У науковій літературі виділяють наступні *прийоми і методи захисту в суді першої інстанції*: складання систематизованого опису матеріалів кримінального провадження для їх вивчення і розробки плану захисту, перевірка дотримання вимог закону та основних процесуальних гарантій, обґрунтованість і законність пред'явленого обвинувачення кожному обвинуваченому, по кожному епізоду і в повному обсязі; перевірка законності та обґрунтованості правової кваліфікації дій кожного обвинуваченого; розмова з підзахисним і узгодження фактичної та правової позиції по справі; розробка методики і тактики здійснення захисту.

Отже, саме на судовому слідстві адвокат повинен вміло організувати всі свої знання, вміння, навички та досвід і за допомогою вдалих тактичних і методичних прийомів створити основу для виголошення захисної промови, що в кінцевому результаті призведе до досягнення мети захисту.

4. ТАКТИКА ЗАХИСТУ В ОКРЕМИХ КАТЕГОРІЯХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕНЬ

Запорукою успішного захисту підозрюваних чи обвинувачених у будь-якому кримінальному провадженні є не лише бездоганне знання адвокатом норм чинного законодавства і вміння логічно та переконливо їх застосовувати при обґрунтуванні правової позиції у справі, але й оволодіння прийомами дослідження та використання доказової інформації, що виправдовує підзахисного чи пом'якшує

його вину. Реалізація адвокатами таких прийомів здійснюється при проведенні слідчих (розшукових) і судових дій з урахуванням особливостей розслідуваного злочину.

У кримінальних провадженнях про вбивства при обранні тактики захисту адвокат, у першу чергу, має враховувати результати огляду місця заподіяння смерті потерпілому або місця виявлення трупа, а також огляду трупа. Саме в цих протоколах у більшості випадків і міститься відповідь на питання: винний підзахисний у вчиненні вбивства чи ні. Завдання адвоката полягає не тільки в тому, щоб ознайомитися, проаналізувати протоколи огляду, але й визначити, чи проводився огляд всебічно, повно та об'єктивно, чи приділив слідчий достатньо уваги всім об'єктам, які знаходилися у місці проведення огляду, чи могли на місці події бути ще якісь сліди, на які слідчий не звернув увагу, тощо. Так само варто вивчити протоколи інших слідчих (розшукових) дій (обшуків, допитів, слідчих експериментів), які проводилися в даному кримінальному провадженні.

За результатами вивчення протоколів слідчих (розшукових) дій адвокат має висунути власні адвокатські версії щодо вбивства, яке інкримінують його підзахисному. Якщо ж його версія не узгоджується з версією слідчого, то необхідно скласти список доказів, якими обґрунтовується версія адвоката, а якими – версія слідчого. Особливу увагу при розслідуванні вбивств адвокат має приділяти вивченню висновків судово-медичних експертиз, оскільки часто відомості про характер, кількість і локалізацію пошкоджень, виявлених на тілі потерпілого та зафіксованих експертами, не узгоджується з показаннями підзахисного, свідків, іншими доказами, що містяться у матеріалах кримінального провадження. *Так, громадянин Г. був затриманий за підозрою у вчиненні вбивства свого вітчима громадянина К. За результатами судово-медичної експертизи смерть наступила внаслідок асфіксії: громадянин К. був задушений мотузкою у власному будинку. За версією слідчого громадянина К. вбив його пасинок, який згідно з показаннями сусідів, перебував з ним у неприязних стосунках. Адвокат підозрюваного, ознайомившись з висновком судово-медичної експертизи, з'ясував, що на тілі вбитого громадянина К. були численні синці, садна, подряпини. Очевидно, що вони утворилися в результаті опору, який чинив громадянин К. перед своєю смертю. Однак, слідчий проігнорував цей факт і не звернув увагу на те, що на тілі підозрюваного не було жодних слідів боротьби. Також адвокат звернув увагу на те, що підозрюваний важив*

майже вдвічі менше, ніж громадянин К., а тому об'єктивно не міг би напасти на нього та ще й задушити. Захист підозрюваного в цьому випадку адвокат побудував, посилаючись на те, що версія слідчого, покладена в основу обвинувального висновку, не узгоджується зі здоровим глуздом і доказами, які містяться в матеріалах кримінального провадження. Тактика захисту полягала у спростуванні обвинувачення шляхом демонстрації суду його неузгодженості із наявними у матеріалах справи доказами. Реалізація цієї тактики здійснюється адвокатом через застосування таких тактичних прийомів, як: *реконструкція обставин злочину* (на підставі досліджених у судовому засіданні доказів адвокат у судових дебатах обґрунтовує свою позицію щодо події злочину в ході проголошення захисної промови); *непрямий допит* (під час допиту свідків сторони обвинувачення чи потерпілого, які, на думку адвоката, дають неправдиві показання, адвокат ставить запитання, яке по суті містить два, одне з яких головне, а другорядне є завуальованим, однак відповідь на нього буде відповіддю і на головне запитання); *прийом різкої зміни стану емоційної напруженості* (у ході допиту свідків сторони захисту чи потерпілого адвокат спочатку ставить їм нейтральні запитання, які не викликають у них переживань, але в неочікуваний момент просить пояснити ті факти, які є спірними та не узгоджуються з матеріалами кримінального провадження); *демонстрація суду допущених у ході розслідування прогалин* (під час проголошення захисної промови адвокат зазначає, які саме порушення чинного законодавства були допущені слідчим при проведенні окремих слідчих (розшукових) дій, вказує, які слідчі (розшукові) дії не були проведені в ході розслідування, звертає увагу суду, що докази, покладені в основу обвинувачення, є недопустимими і пояснює чому).

У разі визнання підзахисним своєї вини у вчиненні вбивства, що узгоджується із зібраними у ході досудового розслідування доказами, тактика адвоката має переслідувати мету захистити підсудного від призначення йому несправедливого покарання. У більшості випадків перед адвокатами, які захищають убивць, гвалтівників, постає питання, яким чином захищати таких людей, адже їхні вчинки не мають жодних пояснень. Звичайно, у такому разі адвокати не мають виправдовувати дії підзахисних по вчиненню злочину, а повинні забезпечити дотримання їхніх прав і процесуальних гарантій, що передбачені чинним законодавством України, у ході досудового розслідування та судового розгляду кримінальних проваджень про вчинені ними злочини.

У кримінальних провадженнях про зґвалтування потерпілі нерідко умисно обмовляють підзахисного у вчиненні насильницьких дій щодо них. У цих випадках після початку досудового розслідування адвокат має зосередитися на з'ясуванні таких обставин:

- 1) як стало відомо про зґвалтування: чи добровільно подана заява (якщо ні, то з чиєї ініціативи), кому та за яких обставин став відомим факт зґвалтування (іноді з'ясування цих обставин дозволяє зробити висновок про те, що зґвалтування не було, а мали місце добровільні статеві зносини);
- 2) де саме було вчинено насильницький статевий акт і чи дозволяли об'єктивні умови вчинити зґвалтування;
- 3) чи є на тілі потерпілої особи та її одязі сліди насильства: синці, садна та інші пошкодження;
- 4) у яких стосунках перебував підзахисний із заявницею до подання заяви про зґвалтування (особистих, службових, сімейних, майнових, інших), чи могли вони бути підставою для завідомо неправдивого повідомлення про вчинення злочину.

З метою викрити потерпілого, який дає неправдиві показання, адвокат може застосовувати такі тактичні прийоми: постановка деталізуючих запитань щодо обставин зґвалтування і контрольних запитань відносно фактів, точно встановлених у кримінальному провадженні; оголошення фрагментів показань осіб, на яких посилається підзахисний і які спростовують заяву потерпілого про вчинення злочину; пред'явлення доказів, які підтверджують алібі підзахисного; оголошення висновку експерта, результатів окремих слідчих (розшукових) дій, які спростовують показання потерпілого.

Якщо адвокат залучається до виконання функції захисту у кримінальних провадженнях про вчинення злочинів проти власності, то тактика захисту має включати в себе прийоми, що спрямовані на отримання інформації про причини та умови, що сприяли вчиненню злочинів, а також на з'ясування того, чи могла поведінка потерпілих зумовити такі злочини. *Наприклад, у подвір'ї громадянина Б. було виявлено викрадений напередодні у громадянина К. автомобіль. У ході досудового розслідування громадянин Б. пояснив, що автомобіль не викрадав, а забрав його у громадянина К. за його згодою в рахунок погашення боргу. Заяву громадянина К. щодо викрадення належного йому автомобіля громадянин Б. пояснив таким чином, що між ними виник конфлікт у зв'язку з тим, що боржник відмовлявся повертати гроші. Оскільки*

ки у громадянина Б. не було жодних документів, які б підтверджували, що він позичив громадянину К. гроші, слідчий вручив громадянину Б. повідомлення про підозру. У подальшому матеріали кримінального провадження разом з обвинувальним висновком було передано до суду. Тактика захисту в цьому випадку була побудована адвокатом на застосуванні до потерпілого тактичних прийомів, що спрямовані на стимулювання його емоційної сфери (звернення до позитивних якостей його характеру, роз'яснення положень закону щодо юридичних наслідків повідомлення неправдивих показань) і спростування показань (непрямий допит потерпілого, постановка деталізуючих запитань, пред'явлення доказів, різка зміна емоційного стану допитуваного). Окрему увагу адвокат приділив допиту свідків, які підтвердили факт наявності боргу громадянина К. перед громадянином Б. Як правило, у свідків виникають труднощі у згадуванні інформації про обставини, що мають значення для з'ясування обставин справи. У наведеному випадку свідки повідомили, що громадянин К. і громадянин Б. перебували у дружніх стосунках і неодноразово позичали один у одного гроші. Водночас свідки не могли точно загадати суму позиченого і час його повернення, оскільки з того моменту, як вони дізналися про борг минуло декілька років. У таких випадках доцільним буде під час їх допиту застосувати прийоми актуалізації ідеальних слідів злочину. До них належать прийоми, що спрямовані на пошук в пам'яті людини забутого, виявлення і виправлення добросовісної помилки у показаннях, викриття неправдивих показань.

Питання для самоконтролю:

1. Дайте визначення поняття «тактика захисту».
2. Як співвідносяться між собою тактика захисту та адвокатська тактика?
3. Що таке тактичні прийоми захисту? Наведіть їх класифікацію.
4. Перерахуйте відомі Вам тактичні прийоми, які застосовуються адвокатами у професійній діяльності.
5. Назвіть види тактичних прийомів викриття брехні, що застосовуються адвокатами в окремих видах кримінальних проваджень.
6. Дайте характеристику тактичному прийому встановлення психологічного контакту між адвокатом та його підзахисним.
7. Охарактеризуйте тактико-організаційні засади діяльності захисника на окремих стадіях кримінального провадження.

Список використаних і рекомендованих джерел:

1. *Баев О. Я.* Содержание и формы криминалистической тактики / О. Я. Баев. – Воронеж : Изд-во Воронежского ун-та, 1975. – 59 с.
2. *Баев М. О.* Тактика уголовного преследования и профессиональной защиты от него: прокурорская тактика, адвокатская тактика: науч.-практ. пособ. / М. О. Баев, О. Я. Баев. – М. : Экзамен, 2005. – 318, [1] с.
3. *Варфоломеева Т. В.* Криминалистика и профессиональная деятельность защитника / Т. В. Варфоломеева. – К. : Вища шк., 1991. – 149 с.
4. *Варфоломеева Т. В.* Советская адвокатура: задачи и формы деятельности / Т. В. Варфоломеева, Б. В. Русанов. – К. : Вища шк., 1983. – 43 с.
5. *Васильев А. Н.* Следственная тактика / А. Н. Васильев – М.: Юрид. лит., 1976. – 197 с.
6. *Воробьев Г. А.* Тактика и психологические особенности судебных действий / Г. А. Воробьев. – Краснодар : Изд-во Краснодарского ун-та, 1986. – 208 с.
7. *Котюк І. І.* Теорія судового пізнання : [монографія] / І. І. Котюк. – К. : Київ. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2006. – 435 с.
8. Криминалистика : учеб. для вузов / [Аверьянова Т. В. и др.]; под ред. Р. С. Белкина. – М.: НОРМА-ИНФРА, 1999. – 990 с.
9. Кримінальний процесуальний кодекс України. – К. : «Центр учбової літ-ри», 2012. – 254 с.
10. *Мельниковский М.* Адвокаты пишут реферат / М. Мельниковский // Рос. юстиция. – 1995. – № 5. – С. 53–54.
11. Правила адвокатської етики [Електронний ресурс] : затверджені Установчим З'їздом адвокатів України 17 листоп. 2012 р. – Режим доступу: <http://www.unba.org.ua/>. – Назва з екрана.
12. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 05 лип. 2012 р. № 5076-IV // Офіц. вісник України. – 2012. – № 62. – С. 17.
13. *Шепитько В. Ю.* Теория криминалистической тактики : [монография] / В. Ю. Шепитько. – Харьков : Гриф, 2002. – 349 с.

ГЛАВА 4

ТАКТИКА ДЕРЖАВНОГО ОБВИНУВАЧЕННЯ

1. *Сутність і завдання тактики державного обвинувачення*
2. *Тактика державного обвинувачення при проведенні окремих судових дій*
3. *Тактика участі прокурора у судових дебатах*

1. СУТНІСТЬ І ЗАВДАННЯ ТАКТИКИ ДЕРЖАВНОГО ОБВИНУВАЧЕННЯ

Однією із форм процесуальної діяльності прокурора є державне обвинувачення, що полягає у доведенні перед судом обвинувачення з метою забезпечення кримінальної відповідальності особи, яка вчинила злочин. Аналіз норм кримінального процесуального законодавства, що закріплюють правову процедуру доказування у кримінальному провадженні, дає підстави для висновку, що єдиним суб'єктом доказування обвинувачення в суді є прокурор. Так, у ст. 91 КПК України передбачено, що обставини, які підлягають доказуванню, стосуються обвинувачення (подія кримінального правопорушення, винуватість обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення, форма вини, мотив і мета вчинення кримінального правопорушення, вид і розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, тощо). Відповідно до ст. 92 КПК України обов'язок доказування обвинувачення покладається на прокурора та слідчого під час досудового розслідування і лише на прокурора у судовому розгляді.

Участь прокурора в судовому процесі повинна максимально сприяти суду у виконанні вимог закону про всебічний і об'єктивний розгляд кримінального провадження та постановленні обґрунтованих і законних судових рішень. Прокурор, підтримуючи державне обвинувачення в суді, бере активну участь у перевірці та дослідженні

доказів, доводить наявність тих обставин, які відповідно до закону підлягають доказуванню, а також усіх даних, зазначених в обвинувальному акті. Підвищення ефективності діяльності прокурора щодо підтримання державного обвинувачення у суді є метою тактики державного обвинувачення.

Уперше висновок про можливість використання досягнень криміналістики не тільки на стадії досудового розслідування, але й в інших стадіях кримінального процесу, у тому числі й судового розгляду справи за участі прокурора, обґрунтував А. Л. Ципкін у 1938 р.

У подальшому Л. Є. Ароцкер, визначивши принципи криміналістичного забезпечення підтримання державного обвинувачення в суді, запропонував систему тактичних прийомів проведення окремих судових дій та вказував, що покращення якості судового розгляду навряд чи можливе без широкого використання під час судового розгляду засобів і методів криміналістичної науки, новітні досягнення якої можуть надати дієву допомогу суду у встановленні об'єктивної істини. Т. В. Варфоломєєва, М. О. Баєв та О. Я. Баєв, дослідивши теоретичні та практичні аспекти професійної діяльності суб'єктів кримінального процесу, зробили висновок про те, що тактичні прийоми, розроблені для діяльності слідчого, не можна механічно переносити у сферу виконання професійних завдань прокурора: вони підлягають спеціальному дослідженню та мають бути виокремлені в самостійні блоки. Успішність підтримання державного обвинувачення забезпечується системним підходом до аналізу доказів. Прокурор, підтримуючи державне обвинувачення в суді, бере активну участь у перевірці та дослідженні доказів, доводить наявність усіх тих обставин, які відповідно до закону підлягають доказуванню, а також усіх зазначених в обвинувальному акті.

Допомагаючи суду встановити істину, прокурор повинен проявляти ініціативу та наполегливість у виявленні та поданні доказів, які мають істотне значення для з'ясування обставин кримінального провадження, а також причин і умов, що сприяли вчиненню злочину. Підтримання державного обвинувачення в суді є не самоціллю, а активним засобом боротьби зі злочинністю. Виконати покладені на державного обвинувача завдання в суді зможе лише той прокурор, який досконало вивчив матеріали кримінального провадження; знає чинне законодавство і практику його застосування; добре володіє методикою і тактикою дослідження та оцінки доказів; уміє при цьому використовувати

дані психології, логіки і має необхідні морально-вольові, інтелектуальні та професійні якості. Крім того, державний обвинувач повинен суворо дотримуватися вимог закону, бути принциповим і справедливим. Не можна заперечувати той факт, що, оскільки дослідження обставин злочину здійснюється також стороною захисту, тактика державного обвинувачення визначається і з огляду на прийоми, що застосовуються адвокатами, та доповнюється судом, який забезпечує реалізацію принципу змагальності сторін, тим самим стимулюючи їх до активного застосування відповідних тактичних прийомів.

Зміст тактики підтримання державного обвинувачення обумовлюється засадами її формування та особливостями діяльності прокурора і його професійних завдань. Тактика державного обвинувачення базується як на нормах кримінального процесуального законодавства та досвіді прокурорської діяльності, так і на даних таких юридичних наук, як криміналістика та юридична психологія. Вона включає в себе дві сторони: комунікативну і конструктивну. Комунікативна сторона тактики прокурора пов'язана з використанням мови – усної або письмової. Уміння передати свої думки для прокурора так само важливо, як і вміння говорити, з огляду на що в процесі підтримання державного обвинувачення прокурором мають застосовуватися тактичні прийоми, що засновані на методах переконання та прикладу. Конструктивна сторона тактики підтримання державного обвинувачення полягає в аналізі та синтезі всієї інформації, що міститься в матеріалах кримінального провадження. У процесі осмислення вказаної інформації прокурор послідовно висуває версії, в ході перевірки яких відбувається пошук і встановлення істини. Крім цього діяльність прокурора носить і реконструктивний характер, оскільки вона головним чином направлена на реконструкцію обставин вчиненого в минулому злочину. Вивчивши матеріали кримінального провадження, прокурор визначає його судову перспективу та планує, які саме тактичні засоби доцільно буде застосовувати при проведенні судових дій.

З огляду на зазначене *до завдань тактики державного обвинувачення належить:*

- оптимізація професійної діяльності державного обвинувача;
- протидія процесуальному супротивнику, тобто стороні захисту, у переконанні суду щодо невинуватості підсудного шляхом пред'явлення доказів;
- конструювання нових тактичних прийомів і комбінацій;

- адаптація прийомів, що використовуються стороною захисту, з метою розв'язання професійних завдань державного обвинувача.

Структура тактики державного обвинувачення включає такі елементи, як формування обвинувачення на стадії досудового розслідування; підготовка до підтримання державного обвинувачення та його планування; участь державного обвинувача у судових діях; взаємодія прокурора з іншими учасниками судового розгляду. Підготовка до підтримання державного обвинувачення у кримінальному провадженні є пізнавальною діяльністю, мета якої – створення уявлення про обставини злочину з метою встановлення істини, вона включає наступні дії: вивчення матеріалів кримінального провадження, їх систематизація і фіксація; аналіз доказів, їх оцінка та перевірка; планування підтримання державного обвинувачення в суді; прогнозування ситуацій, які можуть виникнути при розгляді справи в суді.

Таким чином, *тактика державного обвинувачення* – це розроблена на основі положень кримінального процесуального закону і практичних рекомендацій система тактичних прийомів, які застосовуються державним обвинувачем з метою переконати суд у законності та обґрунтованості обвинувачення.

Вихідним елементом тактики державного обвинувачення є тактичний прийом державного обвинувачення, що є найбільш раціональним способом дії прокурора в умовах змагального судового процесу з метою обґрунтування вини підсудного і призначення йому справедливого покарання. Тактичні прийоми підтримання державного обвинувачення реалізуються при проведенні окремих слідчих (розшукових) дій, зокрема допитів підсудного, потерпілого, свідків, експертів; огляду речових доказів, пред'явлення для впізнання.

Перелік тактичних прийомів підтримання державного обвинувачення у суді нормативно не закріплений. Презюмується, що тактичний прийом є допустимим, якщо реалізація його можливостей здійснюється з огляду на такі принципи, як законність (тактичні прийоми, що застосовуються прокурорами, повинні відповідати нормам чинного законодавства України та не порушувати прав і законних інтересів громадян), наукова обґрунтованість (тактика підтримання державного обвинувачення має базуватися на рекомендаціях і положеннях науки кримінального процесу і криміналістики), системність і логічна послідовність, цілеспрямованість і прогнозованість результатів (прокурор має обирати тактичні прийоми державного обвинувачення,

чітко усвідомлюючи мету своєї діяльності та її наслідки), активність і динамічність (визначення способу поведінки під час судового розгляду має здійснюватися прокурором, виходячи з його позиції щодо обставин кримінального провадження, та коректуватися з урахуванням ходу і результатів судового слідства), ситуативність (застосування прокурором тактичних прийомів буде успішним, якщо будуть враховуватися умови конкретної ситуації судового розгляду).

Тактичні прийоми державного обвинувачення класифікують за такими ознаками:

- *за видом слідчої дії, в ході якої прокурором застосовується тактичний прийом:* тактичні прийоми допиту, пред'явлення для впізнання, огляду речових доказів;
- *за джерелом формування:* тактичні прийоми засновані на даних логіки, психології, наукової організації праці, теорії управління;
- *за характером ситуацій, що складаються в процесі підтримання державного обвинувачення:* прийоми, що застосовуються у конфліктних і безконфліктних ситуаціях;
- *залежно від мети:* пізнавальні (спрямовані на з'ясування невідомих обставин злочину, наприклад прийом перехресного допиту), організаційно-технічні (спрямовані на оптимізацію процесу виявлення доказової інформації: наприклад, прийом огляду місця події від центру до периферії);
- *залежно від завдань, що потребують вирішення:* тактичні прийоми подолання протидії з боку учасників кримінального провадження; налагодження співпраці при проведенні окремих судових дій; викриття брехні; актуалізації у пам'яті забутого.

Що ж до техніки застосування тактичних прийомів прокурорами, то вона включає в себе сукупність дій щодо створення умов, у яких реалізація можливостей тактичних прийомів буде ефективною (наприклад, підготовка засобів (речових доказів, документів, висновків експертів і спеціалістів), пред'явлення яких забезпечить досягнення бажаного результату від застосування тактичних прийомів), а також послідовність виконання вказаних дій під час застосування цих прийомів.

2. ТАКТИКА ДЕРЖАВНОГО ОБВИНУВАЧЕННЯ ПРИ ПРОВЕДЕННІ ОКРЕМИХ СУДОВИХ ДІЙ

Найважливішою стадією судового провадження у першій інстанції є судовий розгляд, який починається з оголошення прокурором короткого викладу обвинувального акту, якщо учасники судового провадження не заявили клопотання про оголошення обвинувального акта в повному обсязі. Під час судового слідства перевіряється обґрунтованість обвинувачення, пред'явленого підсудному, і досліджуються всі докази. При цьому прокурор, який підтримує обвинувачення, використовує різноманітні тактичні прийоми.

Як правило, перевірка та дослідження доказів у суді відбувається під час допитів. Саме за допомогою допиту підсудних, потерпілих і свідків суд одержує найбільшу кількість інформації про обставини кримінального провадження. Успіх допиту, який проводить прокурор, значною мірою залежить від підготовки, а також професіоналізму, культури поведінки і мови. Прокурор, формулюючи питання, має викладати їх коректно, чітко і конкретно. Поведінка прокурора повинна бути витриманою, без емоцій і підвищеної реакції на запитання захисника, не повинно бути реплік або коментарів. Допит, який здійснює державний обвинувач, повинен мати спокійний і діловий характер. Під час допиту не слід переривати допитуваного, якщо він ухиляється від поставленого питання і починає розповідати про обставини, які не стосуються кримінального провадження. У таких випадках прокуророві краще запропонувати допитуваному відповісти конкретно на поставлені питання.

Поведінка прокурора під час допиту, інтонація його запитань повинні свідчити про те, що основна його мета – встановити істину. Під час судового розгляду кримінального провадження прокурор може проводити такі види допиту, як основний, додатковий, повторний, перехресний, одночасний допит раніше допитаних осіб і допит із пред'явленням доказів. Уміле використання прокурором усіх видів допиту дає йому можливість одержати від допитуваних правдиві та достовірні показання, виявити помилкові показання, викрити брехню.

Окрему увагу слід приділити підготовці прокурора до проведення допиту в суді. Необхідною передумовою успішного для прокурора допиту є планування його проведення. У той же час, якщо попередньо

2. Тактика державного обвинувачення при проведенні окремих судових дій

прокурор може підготувати план допиту, визначити коло питань, що підлягають з'ясуванню, однак слід урахувувати, що хід допиту значною мірою залежить від характеру міжособистісної взаємодії між прокурором і допитуваним. У переважній більшості випадків прокурор не знайомий з допитуваним особисто. Попереднє уявлення про нього прокурор складає, вивчаючи матеріали кримінального провадження. Водночас в умовах судового засідання прокурор повинен вміти викликати у допитуваного повагу до себе та вміти нейтралізувати негативне чи зневажливе ставлення допитуваного до правосуддя.

З'ясування психологічних особливостей допитуваного здійснюється шляхом визначення його психологічного портрету. Психологічний портрет особистості визначається її характером і темпераментом. Якщо традиційно виділяють чотири типи темпераменту (сангвінік, флегматик, меланхолік і холерик), то риси характеру людини, які зафіксовані людським досвідом, є різноманітними. Варіативність рис характеру виявляється не тільки в їх якійсь своєрідності, а й у кількісному вимірі. Коли кількісний показник тієї чи іншої риси характеру досягає кінцевої межі норми, виникає так звана акцентуація характеру. Під час акцентуації у людини проявляється підвищена вразливість до певних стресогенних чинників за відносної стійкості до інших. Наявність акцентуацій у людини зазвичай не заважає життєдіяльності, але вони можуть призводити до протиправної поведінки гострих афективних реакцій, неврозів тощо.

Автором концепції акцентуйованих особистостей є німецький психіатр Карл Леонгард, який виділив такі типи акцентуацій характеру:

1. Гіпертимний тип. Людей цього типу характеризує надмірна контактність, балакучість, виразність жестів, міміки, пантоміміки. Вони досить часто відхиляються від початкової теми розмови. У такої людини виникають епізодичні конфлікти з навколишніми через недостатньо серйозне ставлення до своїх службових і сімейних обов'язків. Людям цього типу притаманні такі позитивні якості, як енергійність, потреба в діяльності, оптимізм, ініціативність. Також вони мають і негативні риси: легковірність, схильність до аморальних вчинків, підвищену збудливість, недостатньо серйозне ставлення до своїх обов'язків. Вони тяжко переносять умови суворої дисципліни, одноманітну діяльність, вимушену самотність.

2. Дистимний тип. Його характеризує слабка контактність, занудність. Такі люди люблять сидіти вдома, не люблять гамірних компа-

ній, нечасто вступають у конфлікти з навколишніми, ведуть замкнений спосіб життя. Вони високо цінують тих, хто з ними дружить, і готові підкоритись їм. Із позитивних рис їм властиві серйозність, добросовісність, загострене почуття справедливості. Серед рис, які заважають спілкуванню, – пасивність, уповільненість мислення, індивідуалізм.

3. Циклоїдний тип. Такому типу властиві досить часті періодичні зміни настрою, в результаті цього так само часто змінюється і манера спілкування з навколишніми. У період хорошого настрою вони дуже комунікабельні, поведуться як люди з гіпертимною акцентуацією характеру, а в період пригніченості – замкнені, а манера спілкування відповідає дистимному типу.

4. Збудливий тип. Такому типу притаманна низька контактність у спілкуванні, уповільненість вербальних і невербальних реакцій. Нерідко вони похмурі, схильні до лайки, до конфліктів, які самі активно провокують. В емоційно спокійному стані люди цього типу добросовісні, акуратні, люблять тварин і маленьких дітей. В стані емоційного збудження вони бувають роздратовані, запальні, погано контролюють свою поведінку.

5. Застрягаючий тип. Його характеризує помірна комунікабельність, схильність до моралізації, небалакучість. У конфліктах є ініціаторами. Намагаються досягти високих показників у будь-якій справі, за яку беруться. Висувають високі вимоги до себе. Люди цього типу чутливі до соціальної справедливості, разом з тим підозрілі, вразливі, мстиві. Іноді надмірно самовпевнені, амбітні, ревниві, висувають непомірні вимоги до близьких і підлеглих на роботі.

6. Педантичний тип. У конфлікти вступає нечасто, виступаючи в них скоріше пасивною, ніж активною стороною. На роботі поводить себе як бюрократ, висуваючи навколишнім багато формальних вимог. Разом з тим легко поступається місцем лідера. Іноді засмучує домашніх надмірними претензіями до акуратності. Його позитивні риси – це добросовісність, акуратність, серйозність, надійність у справах, а непривабливі риси – формалізм, занудність.

7. Тривожний тип. Представникам цього типу властиві низька контактність, невпевненість у собі, мінорний настрій. Вони нечасто вступають у конфлікти з навколишніми, відіграючи в них в основному пасивну роль. У конфліктних ситуаціях шукають підтримки та опори. Їхні позитивні риси – дружелюбність, самокритичність, виконавська дисципліна. Через свою беззахисність також можуть бути мішенями для жартів.

8. Емотивний тип. Такі люди віддають перевагу спілкуванню у вузькому колі обраних, з якими встановлюють добрі контакти, розу-

2. Тактика державного обвинувачення при проведенні окремих судових дій мінують «з півслова». Самі вступають у конфлікти досить нечасто і відіграють у них пасивну роль. Образи приховують у собі. Позитивні риси: доброта, співпереживання, радість за чужі успіхи, загострене почуття обов'язку, виконавська дисципліна. Негативні риси: надмірна чутливість, плаксивість.

9. Демонстративний тип. Представники цього типу легко встановлюють контакти, прагнуть до лідерства, влади і похвали. Вони вміють добре пристосовуватись до людей і разом з тим схильні до інтриг (при зовнішній м'якості манери спілкування). Такі люди дратують навколишніх самовпевненістю і надмірною амбіційністю, систематично самі провокують конфлікти, але при цьому активно захищаються. Мають такі позитивні риси: артистичність, здатність захоплювати інших, неординарність мислення і вчинків. Негативні риси: егоїзм, лицемірство, вихвалання, уникнення роботи.

10. Екзальтований тип. Цьому типу властива висока контактність, балакучість, захоуваність. Такі люди часто суперечать, але не доводять до відкритих конфліктів. У конфліктних ситуаціях вони бувають як активною, так і пасивною стороною. Разом з тим вони уважні до близьких і друзів, альтруїстичні, співчутливі, мають гарний смак, проявляють яскравість і щирість почуттів. Негативні риси: піддаються паніці та миттєвим настроям.

11. Екстравертований тип відрізняється високою контактністю. У таких людей велика кількість друзів, знайомих, вони балакучі, відкриті для будь-якої інформації. Нечасто вступають у конфлікти з навколишніми і зазвичай відіграють у них пасивну роль. У спілкуванні з друзями, на роботі та в сім'ї часто поступаються лідерськими позиціями на користь інших, для них краще підкорятися і знаходитись у тіні. Мають такі позитивні риси: готовність уважно вислухати іншого, зробити те, про що просять, добрі виконавці. Негативні риси: підпадають під вплив, легковажні, схильні до необдуманих вчинків, мають пристрасть до розваг, участі у розповсюдженні пліток і чуток.

12. Інтравертований тип. Для таких людей характерна низька контактність, замкнутість, відірваність від реальності, схильність до філософствувань. Такі люди люблять самотність, вступають у конфлікти з навколишніми тільки при спробах безцеремонного втручання в їхнє особисте життя. Часто є емоційно холодними і дисидентами, відносно слабо прив'язаними до людей. Мають такі позитивні риси: старанність, наявність твердих переконань, принциповість. Серед не-

гativних рис – впертість, ригідність мислення, вперте відстоювання своїх ідей. На все мають власний погляд, який може бути помилковим, але вони продовжують його відстоювати, незважаючи ні на що.

Уміння розпізнавати різні типи характерів неодмінно забезпечить оптимальний вибір тактичних прийомів допиту, під час проведення якого має значення кожна деталь, у тому числі й інтонація, з якою буде поставлено запитання. У разі істотних розбіжностей у показаннях під час судового розгляду й на досудовому слідстві, а також при відмові від показань, які допитуваний давав раніше, прокурор вправі оголосити його попередні показання. Цей тактичний прийом є дієвим засобом викриття брехні.

Основний допит підсудного, потерпілого, свідків починається з вільної розповіді допитуваного про все, що йому відомо у справі. Під час вільної розповіді не слід перебивати допитуваного, крім випадків, коли він ухиляється від предмета допиту, підганяти його, обмежувати у відповіді. У результаті вільної розповіді можна скласти не тільки уявлення про психофізіологічний стан допитуваного, а також про те, чи є в нього намір протидіяти встановленню істини у кримінальному провадженні. Якщо прокурор допитує свідка захисту, то йому необхідно мати загальне уявлення, стосовно яких фактів свідок буде давати показання, і, з урахуванням відповідей допитуваного, підготувати власні запитання. Додатковий допит проводиться прокурором у разі, коли під час основного допиту залишилися нез'ясованими певні обставини або коли вони потребують уточнень чи пояснень. За клопотанням прокурора в тому самому або наступному судовому засіданні може бути проведений повторний допит. Як правило, він проводиться, коли виникають сумніви в правдивості й точності вже наданих показань, а також якщо під час судового розгляду з'ясувалося, що допитуваний може надати показання стосовно обставин, щодо яких він не допитувався. Якщо особа, яку допитують повторно, перебувала в залі суду, і їй відомі показання інших свідків, потерпілих, підсудних, то це може вплинути на зміст її відповідей. Прокурор повинен відрізнити те, що допитуваний знав раніше у справі, від того, що йому стало відомо під час судового розгляду. В такому разі прокурору доцільно допитувати особу в зворотній до попереднього допиту послідовності.

Особливим видом допиту під час судового розгляду кримінального провадження є перехресний допит. Він проводиться щодо одних і тих же обставин з декількома учасниками судового розгляду: прокурором, судом, захисником, підсудним, потерпілим, свідками. Перехрес-

2. Тактика державного обвинувачення при проведенні окремих судових дій

ний допит проводиться після основного, коли виникає необхідність усунути суперечності в показаннях допитуваного чи доповнити їх.

Ефективним тактичним прийомом допиту у конфліктних ситуаціях є пред'явлення допитуваному доказів, які спростовують його показання. Суть даного прийому полягає в раптовому пред'явленні обвинуваченому та іншим учасникам справи матеріальних об'єктів, які мають безпосереднє відношення до вчиненого злочину, і зумовлюють відповідну реакцію, яка, своєю чергою, є свідченням ставлення особи до вчиненого злочину. Застосування цього прийому буде успішним лише після його ретельної підготовки, що передбачає врахування типу темпераменту допитуваного, його витримки, швидкості реакції. До тактичних прийомів допиту, які доцільно застосовувати прокурору з метою отримання правдивих показань, відносять прийом звернення до громадянської совісті допитуваного, а також використання суперечностей між показаннями та іншими доказами, що є у матеріалах кримінального провадження.

З метою перевірки заявленого обвинуваченим алібі прокурор може використовувати, крім зазначених тактичних прийомів допиту, ще й такий прийом як обмеження діапазону можливих помилкових показань. Його суть полягає в тому, що, якщо особа говорить неправду, а прокурор розуміє, що отримані показання він може спростувати, то в цій ситуації прокурор має отримати від допитуваного вичерпну інформацію про його алібі, а потім поставити таке питання: «Чи є правдою все те, що Ви тільки що розповіли?». Відповідь, зрозуміло, буде стверджувальною. Після цього прокурор застосовує прийом пред'явлення доказів, у результаті чого допитуваний розуміє, що його показання не відповідають наявним у матеріалах кримінального провадження доказам.

Під час судового розгляду суд із власної ініціативи або за клопотанням сторін може ухвалити рішення про проведення впізнання особи чи речі (наприклад, матеріального об'єкта, який був знаряддям вчинення кримінального правопорушення, зберіг на собі його сліди або містить інші відомості, які можуть бути використані як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження) свідком, потерпілим або обвинуваченим з дотриманням вимог та умов, передбачених ст.ст. 228, 229, 355 КПК України. Під час проведення пред'явлення для впізнання у судовому засіданні прокурором можуть застосовуватися такі тактичні прийоми, як постановка особі, яка впізнає, уточнюючих і деталізуючих запитань щодо того за якими саме ознаками вона впізнає особу чи річ, виявлення супер-

ечностей між фактичними ознаками пред'явленого об'єкта і тими, про які зазначає особа.

Особливої уваги заслуговує участь прокурора при огляді речових доказів судом. Огляду підлягають предмети, які були знаряддям злочину або зберегли на собі сліди злочину, були об'єктом злочинних дій, а також можуть слугувати засобом для виявлення злочину і встановлення обставин кримінального провадження. Мета судового огляду речових доказів полягає в установленні їхніх ознак і властивостей, що є підставами для підтвердження або спростування показань обвинуваченого, потерпілого чи свідків. На практиці нерідко трапляються випадки, коли у результаті судового огляду речових доказів виявляються раніше невідомі й такі, що мають значення для встановлення обставин кримінального провадження, властивості речових доказів. У зв'язку із зазначеним прокурор повинен володіти тактичними прийомами огляду речових доказів, проведення якого у судовому засіданні здійснюється прокурором після того як їх оглянув суд.

Тактичні особливості огляду речових доказів прокурором полягають у послідовності його проведення. Спершу прокурор повинен провести загальний огляд об'єкта, тобто звернути увагу на властивості та ознаки, які характеризують об'єкт у цілому; вивчити його зовнішній вигляд, форму, розміри, колір, назву, призначення та ін. Після загального огляду здійснюється детальний огляд, що полягає у виявленні характерних особливостей об'єкта, його індивідуальних ознак, пошкоджень на ньому. Після детального обстеження об'єкта увага прокурора має приділятися тим його ознакам і особливостям, які обумовлюють його зв'язок із обставинами кримінального провадження. Таким чином, огляд речових доказів у судовому засіданні має здійснюватися від «загального до конкретного», що, своєю чергою, забезпечить ретельне і повне дослідження особливостей відповідного об'єкта.

Ще одним тактичним прийомом огляду речових доказів є застосування науково-технічних засобів при його проведенні. Як правило, для детального обстеження об'єкта необхідним є застосування приладів, які розширюють зорове сприйняття, а саме: мікроскопів, луп, додаткових джерел освітлення тощо. Державний обвинувач має передбачати виникнення необхідності застосування цих приборів і потурбуватися про їх наявність.

Незважаючи на велике різноманіття тактичних прийомів, прокурор повинен постійно удосконалювати свій тактичний потенціал, вивчати тактичні прийоми, що розроблюються наукою та напрацьовані практикою.

3. ТАКТИКА УЧАСТІ ПРОКУРОРА У СУДОВИХ ДЕБАТАХ

Після закінчення судового слідства суд переходить до судових дебатів, під час яких сторони обвинувачення та захисту дають оцінку дослідженим у судовому розгляді доказам, виступають із доводами на підтвердження своєї позиції, спростовують докази, пред'явлені опонентами. Дебати полягають у промовах прокурора, потерпілого, його представника, обвинуваченого, захисника. Учасники судових дебатів висловлюють думки щодо доведеності або недоведеності вини у вчиненні злочину, кваліфікації злочину, наявності обставин, що обтяжують або пом'якшують провину підсудного; міри покарання, яка має бути призначена судом за вчинений злочин, а також з інших питань, які вирішуються під час судового розгляду.

Першим у судових дебатах виступає прокурор з обвинувальною промовою. Якщо в судовому розгляді брали участь декілька прокурорів, у судових дебатах на їхній розсуд має право виступити один прокурор або кожен із них обґрунтовує у промові свою позицію у певній частині обвинувачення. Проголошуючи обвинувальну промову, прокурор підводить підсумок своєї роботи, оскільки висловлює ті висновки, до яких він дійшов у результаті судового розгляду кримінального провадження.

Хоча законом не встановлено вимог до обвинувальної промови прокурора, однак її зміст і структура визначаються з огляду на завдання державного обвинувачення, а саме: довести висунуте обвинувачення; переконати суд у правильності позиції сторони обвинувачення; визначити і обґрунтувати міру покарання підсудному, що відповідає тяжкості вчиненого ним злочину.

У промові мають бути висвітлені питання, які вирішуються судом при постановленні вироку, а саме: чи мало місце діяння, у вчиненні якого обвинувачується підсудний; чи має це діяння склад злочину і якою саме статтею кримінального закону він передбачений; чи винен підсудний у вчиненні цього злочину; чи підлягає підсудний покаранню за вчинений ним злочин; чи є обставини, що обтяжують або пом'якшують відповідальність підсудного і які саме; яка міра покарання повинна бути призначена підсудному і чи повинен він її відбувати; чи підлягає задоволенню пред'явленій цивільний позов, на чию

користь та в якому розмірі, і чи підлягають відшкодуванню збитки, заподіяні потерпілому, а також кошти, витрачені закладом охорони здоров'я на його стаціонарне лікування, якщо цивільний позов не був заявлений і т. ін. Структура обвинувальної промови включає такі елементи, як: вступ, у якому дається характеристика ступеню суспільної небезпеки вчиненого злочину; фабула – стислий виклад фактичних обставин кримінального провадження; аналіз та оцінка доказів, досліджених у суді; обґрунтування зазначеної в обвинувальному акті юридичної кваліфікації злочину; характеристика особи підсудного, а за необхідності й потерпілого); пропозиція щодо міри покарання і вирішення цивільного позову; аналіз причин та умов, які сприяли вчиненню злочину, та заходи, які потрібно вжити щодо їх усунення.

Підготовка обвинувальної промови має здійснюватися прокурором відповідно до наступних правил:

- 1) вона має базуватися на матеріалах кримінального провадження і виключно на тих доказах, які були досліджені в судовому засіданні;
- 2) структура обвинувальної промови має визначатися залежно від місця її розгляду, складу аудиторії, індивідуальних якостей прокурора;
- 3) послідовність викладення фактичних обставин має здійснюватися спершу відповідно до обвинувального акту, а вже потім з урахуванням того, що доведено у судовому засіданні;
- 4) докази повинні аналізуватися у сукупності. Якщо ж судом розглядається кримінальне провадження щодо злочинів, учинених організованими групами, або ж багатоепізодних злочинів, то аналіз доказів рекомендується проводити за кожним окремим епізодом або групою епізодів;
- 5) обґрунтування юридичної кваліфікації дій підсудного варто здійснювати за кожною статтею, кожним пунктом, за кожною кваліфікуючою ознакою. Якщо підсудних декілька, то це робиться окремо щодо кожного з них. У випадках, коли кваліфікація злочину має спірний характер, прокурору потрібно особливо чітко аргументувати свою позицію з посиланням на судову практику.

Серед науковців і практиків висловлюються полярні погляди щодо того, яким чином прокурору слід готуватися до виступу у суді. Одні вважають, що промову варто повністю записувати. Інші, – що достат-

ньо лише складання письмового плану і тез виступу. У будь-якому разі вибір методу підготовки обвинувальної промови залежить від різноманітних факторів: складності та обсягу кримінального провадження, кількості підсудних, професійного досвіду прокурора. У будь-якому разі необхідною є ретельна попередня підготовка прокурора до проголошення обвинувальної промови, оскільки імпровізація в даному випадку є неприпустимою. З огляду на зазначене промова прокурора повинна бути написана від початку до кінця, адже, працюючи над промовою, прокурор максимально аналізує зміст викладеного, відкидає все зайве, розставляє необхідні акценти. Практика свідчить, що у судовому засіданні прокурор користується написаним текстом, як орієнтиром, і проголошує таку промову вільно, не читаючи текст, що, своєю чергою, справляє позитивне враження як на суд, так і на присутніх у залі судового засідання, тому що свідчить про те, що прокурор бездоганно знає матеріали кримінального провадження.

З наведеного вище вбачається, що підготовка до обвинувальної промови є досить трудомістким процесом, однак чим ретельніше вона буде здійснюватися, тим впевненіше прокурор буде відчувати себе під час її проголошення, що, звичайно, допоможе йому переконати суд у правильності своєї позиції. Саме переконаність прокурора у законності та обґрунтованості обвинувачення підсудного забезпечує переконання суду у правильності правової позиції обвинувача. Формування у суду такого переконання досягається в тому числі й через **застосування окремих тактичних прийомів під час проголошення прокурором обвинувальної промови, зокрема:**

- промова має викладатися коротко, чітко та об'єктивно з тим, щоб усім присутнім у залі було зрозуміло, яке обвинувачення пред'явлене підсудному;
- посилання на докази, якими обґрунтовується обвинувачення, має здійснюватися із зазначенням номера аркуша справи, на якому вони зафіксовані, а також із формулюванням категоричного висновку, який впливає із аналізу конкретного доказу, що наявний у матеріалах кримінального провадження. В іншому випадку промова буде непослідовною, неаргументованою і нелогічною;
- характеризуючи особистість підсудного, не слід називати його злочинцем, адже вину його встановлює тільки суд. У той же час варто аналізувати тільки ті факти його біографії, а також

риси характеру і темпераменту, що мають відношення до вчиненого злочину і вказують на винуватість особи;

- висловлювання прокурора мають бути тактовними, він не повинен глузувати з підсудного, його захисника, свідків сторони захисту, знущатися з них чи принижувати. У зв'язку із цим у промові доцільно застосовувати такі словосполучення, як «вважаю правильним», «вважаю за доцільне», «буде справедливим» тощо;
- під час проголошення промови прокурор має встановити контакт з аудиторією. З цією метою прокурору варто таким чином побудувати свій виступ, щоб він був зрозумілим і знаходив відгук у кожного з присутніх у залі. Це йому дозволить спостерігати за їхньою реакцією та оцінювати переконливість його доводів.

Після закінчення промов учасники судових дебатів мають право обмінятися репліками. У прокурора не завжди виникає необхідність скористатися цим правом. З тактичних міркувань виступити з реплікою прокурор повинен у тому випадку, коли захисник або обвинувачений перекручує обставини кримінального провадження чи неправильно тлумачить факти або ж безпідставно стверджує про необґрунтованість обвинувачення. Якщо ж розбіжностей немає або вони незначні, то виступати з реплікою непотрібно.

Хоча нормативні вимоги до змісту і структури репліки відсутні, однак, оскільки за семантичним значенням термін «репліка» – це коротка відповідь, заперечення проти чогось, то очевидно, що репліки у судовому засіданні повинні бути лаконічними та конкретними. ***При підготовці реплік прокурору слід дотримуватися таких правил:***

- 1) дослівно процитувати ту частину промови захисника, яка є підставою для репліки;
- 2) зазначити наведені захисником у промові доводи, щодо яких прокурор заперечує;
- 3) проаналізувати позицію захисника з обговорюваного питання та обґрунтувати її хибність з огляду на докази, що містяться у матеріалах кримінального провадження.

Слід наголосити, що часу на підготовку реплік у судовому засіданні обмаль. А тому лише за умови ретельної підготовки до підтримання державного обвинувачення, детального ознайомлення з матеріалами кримінального провадження та їх уважного вивчення,

активної участі у судовому розгляді можливо виступити з влучними репліками, які, своєю чергою, будуть належним засобом у переконанні суду в правильності та обґрунтованості позиції державного обвинувача.

Питання для самоконтролю:

1. Дайте визначення поняття «тактика державного обвинувачення».
2. Назвіть завдання тактики державного обвинувачення.
3. Перерахуйте відомі Вам тактичні прийоми, які застосовує прокурор у своїй професійній діяльності.
4. Дайте характеристику тактичним прийомам, які використовує прокурор під час проведення допиту, пред'явлення для впізнання, огляду речових доказів.
5. Охарактеризуйте тактичні особливості участі прокурора у судових дебатах.

Список використаних і рекомендованих джерел:

1. *Ароцкер Л. Е.* Использование данных криминалистики в судебном разбирательстве / Л. Е. Ароцкер. – М., 1964. – 133 с.
2. *Загурський О. Б.* Етичні основи судових дебатів / О. Б. Загурський // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України : зб. наук. статей. – 2001. – Вип. VI. – 194 с.
3. *Зорина М. Г.* Криминалистическая стратегия и тактика государственного обвинения в суде : пособие / М. Г. Зорина; [под ред. Г. А. Зорина]. – Гродно : ГрГУ, 2002. – 121 с.
4. *Каркач П. М.* Державне обвинувачення в суді за новим кримінальним процесуальним законодавством України : навч. посіб. / П. М. Каркач. – Х. : Право, 2013. – 184 с.
5. *Маляренко В. Т.* Прокурор у кримінальному судочинстві / В. Т. Маляренко, І. В. Вернидубов. – К., 2000. – С. 174–175.
6. Підтримання прокурором державного обвинувачення / Л. Р. Грицаєнко (кер. авт. кол.); [Г. П. Серeda, М. К. Якимчук [та ін.]; за заг. ред. Г. П. Середи. – К. : Юрид. думка, 2010. – 656 с.
7. *Садовский И. М.* Судебная речь прокурора / И. М. Садовский // Прокурорский надзор в суде первой инстанции. – М., 1978.

Навчальне видання

КРИМІНАЛІСТИЧНА ТАКТИКА

Навчальний посібник

*За редакцією д-ра юрид. наук, проф. М. А. Погорецького
та д-ра юрид. наук, доц. Д. Б. Сергєєвої*

2-ге видання, перероблене та доповнене

Відповідальний за випуск
Комп'ютерна верстка
Обкладинка

О. В. Діордійчук
Д. М. Алексєєв
В. С. Жиборовський

Підписано до друку 06.10.2016 р. Формат 60 x 84 ¹/₁₆.
Папір офсетний. Гарнітура «Times New Roman».
Друк офсетний. Умовн.-друк. арк. 14,18.
Наклад 300 прим.

Видавництво «Алерта»

04210, м. Київ, а/с 112.

Тел.: (044) 223-15-25, 223-15-30.

E-mail: alerta@ukr.net, веб-сайт: www.alerta.kiev.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 788 від 29.01.2002 р.